

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VAGN DYBDAHL
HISTORISK
KOMMENTAR TIL
NATIONAL
ØKONOMI

UDGIVET AF JYSK SELSKAB FOR HISTORIE
UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS 1971

HISTORISK KOMMENTAR TIL NATIONALØKONOMI

VAGN DYBDAHL
HISTORISK
KOMMENTAR TIL
NATIONAL
ØKONOMI

UDGIVET AF JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS 1971

ISBN 87 504 0246 3

© 1971 Vagn Dybdahl

Offset-tryk: Jysk Selskab for Historie

FORORD

Økonomi har siden 1920'erne indgået i det historiske studium ved universiteterne. Efter 2. verdenskrig voksede faget i omfang; men studieordningen af 1968 betød også på dette område en nedskæring af stoffet.

Nedskæringen og omlægningen på de andre områder i studiet har imidlertid fået følger for økonomiundervisningen. Det samme har den ændrede gymnasieundervisning (overgangen til "knode-tovslæsning") og det forhold, at økonomiundervisningen nu ligger i 1. semester, mod tidligere et stykke inde i studiet.

De nævnte følger kommer til udtryk deri, at de studerende ikke har en så stor og bred paratviden som tidligere. En konsekvens af dette er atter, at de savner både historiske eksempler til og baggrund for økonomiens teori; faget er derved i nogen grad blevet løsrevet fra selve hovedstudiet.

Det er for i en vis udstrækning at bøde på dette misforhold, at denne bog udgives. Meget af stoffet har i årenes løb været anvendt netop i økonomiundervisningen, men som ret løse kommentarer. Her er foretaget en mere afrundet sammenskrivning; men kommentarformen er dog bevaret, også derved at de enkelte småkapitler er fritstående.

Dispositionen er anlagt nogenlunde efter den fremstilling, der følges i Helge Nørgaard: Nationaløkonomi (2. udg., 1968). Den manglende sammenføjning mellem kommentarerne skulle dog gøre dem lige anvendelige sammen med andre lærebøger.

Om selve indholdet dette: de to første kapitler er af introducerende karakter; men det anbefales at gennemlæse dem, når lærebogen er afsluttet. De øvrige kapitler tænkes læst sammen med de lærebogskapitler, de slutter sig til.

Det historiske i kommentarerne standser i reglen 20-30 år før nutiden, idet lærebogen derefter fremstiller stoffet. Af den grund kan afsnittene undertiden forekomme lidt uafsluttede.

Bogens litteraturhenvisninger er ikke systematiske og angiver ikke fuldt ud den benyttede litteratur. Der er først og fremmest henvist til litteratur, som må anses for at være af interesse for historiestuderende. Mere omfattende litteratur er anført efter kapitlerne; bøger, der slutter sig til enkeltpunkter, er indflettet i

teksterne. Generelt henvises til de større håndbøger i økonomisk historie som f.eks. Dudley Dillard: *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historie* (1969) og til "Encyclopedia of the Social Sciences".

En del af emnerne har jeg behandlet i opslagsværket "Historien" (1970); men de er her omarbejdet og udvidet.

Selv om bogen er skrevet med sigte på historiestudiet ved universitetet, vil den forhåbentlig også være af værdi for andre undervisningsformer og for den interesserede læser.

Min kollega, arkivar, cand. mag. *Ib Gejl*, har gennemlæst manuskriptet og forbedret det på en række punkter.

Århus, i april 1971.

Vagn Dybdahl

INDHOLD

1. Hvorfor økonomi og økonomisk historie?	9
2. De økonomiske teoris historie	20
3. Arbejdsdelingen	38
4. Forbrug, opsparing, investering	43
5. Nationalregnskabet	46
6. Planøkonomi	49
7. Erhvervsorganisationer	58
8. Aktieselskaber og direktørernes revolution	65
9. Andelsbevægelsen	69
10. Konkurrencebegrænsning	79
11. Pristal	86
12. Reklame	90
13. Fastsatte priser og maksimalpriser, pris- og avancestop	93
14. Jordrente	95
15. Arbejdstiden	97
16. Arbejdsløshed	99
17. Strejker og lockout	105
18. Handels- og betalingsbalancen	108
19. Handels- og toldpolitik	110
20. Penge	118
21. Pengeinstitutter	122
22. Børser	129
23. Skatter	132
24. Inflation	136
25. Kriser og konjunkturer	141
26. Vækst	150
Navneregister	157
Sagregister	163
Tilføjelser til litteraturhenvisningerne	173

1. HVORFOR ØKONOMI OG ØKONOMISK HISTORIE?

En amerikansk lærebog i økonomisk historie rejser det samme spørgsmål i sit indledningskapitel. Der følger en række tanke-tunge svar med mange fodnoter; men i spidsen stilles det svar "Economic history is fun".

Efter den studieordning, der var gældende indtil 1968, var økonomisk historie en obligatorisk disciplin. Formentlig var fa-get dog ikke indlagt for at give studenterne et adspredende og særlig morsomt indslag i studierne. I den nugældende studieordning er økonomisk historie ikke obligatorisk; men til gengæld må man formode, at mange vil vælge disciplinen som frit valgt område. Fordelingen af specialeemner tyder i hvert fald på, at mange tiltrækkes af økonomisk historie.

Uanset om man specielt vil studere økonomisk historie eller ej, skal dog alle begynde med økonomi og tilhørende statistisk me-tode. Faget er ikke alene indlagt, fordi gymnasiets historielæ-rere skal undervise i samfundskundskab og dermed også i noget økonomi. Det er der især, fordi det skal være et hjælpefag hele studiet igennem, og derfor er det placeret i det første studieår.

Det er karakteristisk, at økonomien er et af de få områder i det historiske fag, hvor man har bevaret en lærebog, der skal kunnes. Allerede derved er tilkendegivet, at der kun sigtes mod en tilegnelse af et grundlæggende stof; undervisningen lægger ikke op til, at man skal nå frem til færdighed i selv at gennem-føre videnskabeligt arbejde inden for økonomien. Det gør derimod historieundervisningen på sit område.

Det, der bør opnås i økonomien, er, at man stifter bekendt-skab med en række af fagets hovedelementer. Inden for disse lærer man stort set kun det, alle - atter stort set - er enige om. Hovedvægten lægges på samfundsøkonomien, mens den enkelte virksomheds økonomi kun berøres ganske lidt. Den økonomi, man lærer, er baseret på forholdene i de industrialiserede vesteuro-pæiske og amerikanske stater. Dette kan siges at være en svag-hed, når økonomien skal være hjælpefag for historien som helhed; både når det gælder førindustrialiserede lande, nutidens socia-listiske stater og udviklingslandene. Denne indvending er kun delvis rimelig - rent bortset fra, at man ikke kan overkomme at

inddrage mere i undervisningen. Der er nemlig for forståelsen af forholdene i ikke-industrialiserede samfund en meget væsentlig hjælp at hente i den konstatering, at dette eller hint fra vor økonomi ikke passer her. Det giver f.eks. næsten en målestok for vor vurdering af en ældre periode, når vi konstaterer et sådant forhold. Dertil kommer, at der ofte vil være megen inspiration deri, at man (efter dette) spørger sig selv om, hvorfor et eller andet ikke stemmer med de teorier, man kender fra økonomien.

Kundskaberne fra den propædeutiske økonomi skal ikke lægges til side efter det første år. Ideen med faget er, at man til stadighed skal anvende teorierne, modellerne og tankegangen på det historiske stof. Middelalderlig møntslagning må ses i lys af inflationsteorierne, guldfundene i Kalifornien sammen med, hvad man har lært om pengepolitik, og velstandsfordelingen i middelalderen sammen med jordrentelæren, blot for at nævne nogle eksempler.

Det er dog ikke alene de økonomiske teorier, man får brug for at integrere i det almindelige historiestudium. Økonomien fører også ind i en række samfundsproblemer, som mange på forhånd ikke vil kende meget til. Også herved lærer man at stille væsentlige spørgsmål om fortiden; lærer at man ikke skal lade sig nøje med at sige: her er nogle kilder - hvad fortæller de mig; men at man derimod skal opstille en række spørgsmål, man vil have besvaret, og derefter gå på jagt efter et egnet kildemateriale. Det kildemateriale, der spørges efter, når det gælder disse samfunds-spørgsmål, skal i reglen være sådant beskaffent, at det egner sig for masseiagttagelse. Dette forklarer også, hvorfor der forlanges kendskab til statistisk metode. Her gælder det dog i endnu højere grad end for økonomiens vedkommende, at undervisningen kun bevæger sig på det elementære plan. Den sigter mod to mål: for det første at lære de allersimpleste metoder for at kunne anvende dem uden at begå de mest oplagte begynderfejl, og for det andet at stifte et bekendtskab med de lidt mere avancerede metoder, således at deres eksistens og anvendelsesmuligheder kendes, men at anvendelse af dem kræver, at man forud særlig sætter sig ind i dem.

Undervisningen i statistisk metode sigter ikke ensidigt mod at kunne støtte arbejdet med økonomiske fænomener i historien. Den politiske historie har også i høj grad brug for statistik, og

der var sikkert også andre grene af historien, der kunne høste gavn af rigtigt tolkede masseiaagttagelser. - Det vil selvfølgelig være en stor forgrovning at sige, at hovedformålet med statistikundervisningen er, at man skal få forståelse for størrelsesforhold og for at sætte en størrelsesangivelse i forhold til andre størrelsesangivelser, og, hvis dette ikke kan lade sig gøre, da at se bort fra den. Det er imidlertid et meget vigtigt mål at stræbe mod. Mange omstændigheder i dagligdagen og i den aktuelle debat bevirker sammen med levn fra en ældre politisk historie, at man fejlagtigt stilles tilfreds med en oplysning om, at noget forekommer, eller med at det er så og så stort. Det træffes ikke mindst i det, der kaldes kulturhistorie. Her vil man ikke sjældent se et enkelt eller kun ganske få vidnesbyrd danne grundlag for en beskrivelse af samfundsforhold, eller også at der meddeles en oplysning, som i sig selv er meningsløs, fordi den ikke sættes i forhold til andet enten samtidigt eller forudgående og efterfølgende. Også i politisk historie ser man en tilsvarende dristighed, for eksempel at en avisartikel eller en krønikeskriver uden videre gøres til udtryk for en udbredt opinion.

Sansen for at bringe relativitet i oplysningerne er måske i særlig grad påkrævet i økonomisk historie. Tidspunktet for den første fremstilling af margarine kan være et interessant moment i den anvendte kemis historie; men for den økonomiske historie har det ikke megen interesse. Her har det interesse at få at vide, hvornår et betragteligt antal mennesker begyndte at spise margarine. Denne ændring i spisevanerne får igen en særlig interesse for den økonomiske historie, fordi den har økonomiske virkninger; mens det - for eksempel - at man skiftede over til at spise usmurt brød og dertil margarine med ske fra en skål ikke ville have interesse.

Med dette er sagt noget om, hvad økonomisk historie er, og hvad den ikke er. Der er meget, der er en nødvendig baggrund for økonomisk historie, men som betragtet isoleret, ikke bliver til denne særlige disciplin. For eksempel er tidsfæstelsen og beskrivelsen af tekniske novationer, undersøgelser over landbrugsjendommenes størrelse i en vis periode, redegørelser for lavsartiklernes indhold ikke økonomisk historie. Det bliver de først

i det øjeblik de, ofte støttet af en økonomisk teori, sættes i forbindelse med andre elementer af det økonomiske samfund; når man eksempelvis betragter landbrugsejendommenes størrelse i forhold til ændret teknik, ændret befolkningssammensætning, nye forbrugsvaner m.m. Netop i økonomisk historie lægges der særlig vægt på at optræne sansen for den almindelige sammenhæng (interdependens som det hedder i terminologien).

Økonomisk historie er i øvrigt ikke nogen klart afgrænset disciplin inden for historieforskningen. Den i almindelighed blandt teoretikere accepterede definition er udgået fra definitionen på nationaløkonomi som læren om, hvordan menneskene samvirker for at tilfredsstille deres behov bedst muligt, og dernæst er det den økonomiske histories opgave at belyse, hvilke forandringer dette samvirke er undergået i tidernes løb.

Økonomisk historie forekommer som særskilt disciplin fra sidste halvdel af 19. årh. Dette betyder ikke, at man ikke tidligere har inddraget de økonomiske forhold i historiske fremstillinger; der kan blot mindes om Saxos skildring af uårene under Oluf Hunger og af de politiske konsekvenser disse fik.

Tilskyndelsen til udviklingen af den moderne økonomiske historie var Marx' materialistiske historieopfattelse og den historiske skole i økonomien (se s. 29f.). Den historiske skole skabte for første gang et stort antal værker og afhandlinger, som belyste det økonomiske liv i fortiden; det var særlig i Tyskland, denne retning blomstrede med Gustav Schmoller som den ledende; i England var opslutningen om denne retning ikke så stor. En enkelt fremtrædende repræsentant for den var William Cunningham (*The Growth of English Industry and Commerce*, 1882). Det var karakteristisk for denne første gruppe af økonomiske historikere, at de ofte manglede sans for at søge samspillet mellem de forskellige økonomiske faktorer og dermed sans for at vurdere, hvad der var økonomisk relevant; dette skal til dels ses i sammenhæng med deres reaktion mod den klassiske skoles systemer (se s. 25f.), hvilket medførte en formelig utilbøjelighed til at søge sammenhæng og udtrykke generelle synspunkter.

Økonomisk historie blev således først dyrket af nationaløkon-

mer. Fra disse udgik imidlertid en stærk inspiration til historikere, der også tog denne side af historien op, og siden er faget blevet dyrket både af økonomer og historikere; efter 2.verdenskrig har der hos økonomerne været en voksende interesse for økonomisk historie, ikke mindst tilskyndet af interessen for at undersøge betingelserne for økonomisk vækst.

I metoden er der ingen principiel forskel mellem økonomisk historie og anden historie. Ganske vist benytter den første en række af de teorier og metoder, som økonomien anvender for at belyse det økonomiske liv i dag, men tilsvarende anvender andre grene af historien også andre videnskabers metoder. Der er måske en større tilbøjelighed til i økonomisk historie at anvende masseiagttagelser, end det er sædvane inden for anden historie, og en større tilbøjelighed til ikke at interessere sig for et fænomen, der ikke er relevant for en større sammenhæng; men sådanne forskelle træffes også fra historiker til historiker. Kildekritikken er også den samme, selv om kritikken i mange tilfælde sætter ind på andre områder, f.eks. vil man ofte være frigjort fra at vurdere kildematerialets tendens. At man i de senere år har søgt at udnytte de modeller, som den særlig matematisk orienterede retning i økonomien, econometrien, anvender, er heller ikke af anden karakter, end den nytte, den politiske historie drager af politisk videnskab. Denne retning inden for økonomisk historie har ligefrem fået sit eget navn: cliometri (efter historiens muse Clio), men kaldes også ofte "The New Economic History". Denne retning eller skole tog sin begyndelse i slutningen af 1950'erne i U.S.A.; ikke alene er den kendetegnet ved en udstrakt anvendelse af matematiske modeller, men også ved i høj grad at udnytte den økonomiske teori og de nyeste statistiske metoder i sin årsagsforklaring og analyse. For så vidt har dette været tilfældet allerede fra begyndelsen af dette århundrede hos flere forfattere; men først nu med den nye skole er det proklameret som et program. Andre særtræk ved økonomisk historie er en mere udstrakt anvendelse af generalisationer og af den kontrafaktiske metode - i hvert fald gør man det mere åbenlyst end i andre grene af historien. Generalisationerne eller abstraktionerne kan nærme sig, hvad en tysk forsker har kaldt "virkeligheden befriet fra det

historisk unike“, svarende til f.eks. at middelværdien overhovedet ikke er repræsenteret blandt de konstaterede værdier. Den kontrafaktiske metode består i, at man stiller sig det spørgsmål: hvad ville der være sket, hvis dette eller hint, der faktisk skete, ikke var sket? Hidtil har dette i sædvanlig historisk forskning været anset for en uvidenskabelig betragtning. Til belysning af en række forhold er det imidlertid en meget nyttig betragtningssmåde. Skal man f.eks. vurdere virkningerne af en toldlov, må man spørge, hvad der ville være sket, hvis loven ikke var kommet. Først gennem en sådan betragtning kan loven sættes i det rette lys. Den kontrafaktiske metode er beslægtet med ceteris paribus-princippet i økonomien. Her forudsætter man i sin analyse ofte ganske urealistisk, men højst nyttigt, at kun det fænomen, vi betragter, ændres, mens alle øvrige omstændigheder er uændrede.

Den økonomiske historie har givet stødet til oprettelse af en række specielle forskningsinstitutioner, erhvervsarkiver. De første erhvervsarkiver blev oprettet før 1.verdenskrig; i mellemkrigstiden udviklede de sig langsomt, men i de seneste årtier er der oprettet mange verden over. Erhvervsarkiverne indsamler arkivalier (bogholderisager, korrespondance m.m.) fra private virksomheder og fra erhvervslivets organisationer. Ved siden af dette er erhvervsarkiverne forskningsinstitutter for økonomisk og social historie; dette er også tilfældet med ”Erhvervsarkivet - Statens erhvervshistoriske arkiv“, som ligger i Århus (Vester Allé 12), men dækker hele Danmark.

Den økonomiske historie er nært forbundet med socialhistorien - i Tyskland taler man ofte ligefrem om ”Wirtschafts- und Sozialgeschichte“.

Socialhistorie er ikke noget klart afgrænset område. Nogle rubricerer herunder sådanne emner, der er i yderkanten af den økonomiske og politiske histories område: klædedragt, sædelighedstilstande, kirkegangens omfang, lokalstyre, spisevaner m.m. Herved får socialhistorien et meget vidt studiefelt og dækker navnlig også områder, der ellers placeres under kulturhistorie og folkekultur.

En anden opfattelse af socialhistorie har nok interesse i emner som de lige nævnte, men kun for at anvende dem til at belyse for-

skelle mellem samfundsklasser som udgangspunkt for en klarlægning af samspillet mellem klasser, grupper og individer. Denne opfattelse har nær forbindelse til en særlig fransk forskningsskole, der dog snarere bør betegnes samfundshistorikere. De samler sig om det siden 1929 udgivne tidsskrift *Annales*; blandt skolens fornemste repræsentanter kan nævnes Marc Bloch, Charles Morazé og Fernand Braudel. Med anvendelse af resultaterne inden for områder som f.eks. de nævnte, men også med benyttelse af undersøgelser over de geografiske forhold, klima, sprogændringer m.m. søger man at nå frem til en syntese, der skal give de centrale dele af samfundsudviklingen, hvorpå det politiske liv og andet kun er overbygninger. De fleste forskere af denne skole er i større eller mindre grad direkte påvirket af marxistiske teorier.

Der er også andre opfattelser af, hvad socialhistorie er. En ret dækkende, men meget upræcis beskrivelse vil man dog få, hvis man under socialhistorie henfører historiske studier af de områder, sociologien arbejder med for det nutidige samfunds vedkommende.

Socialhistorie er ikke noget nyt. Fra den ældste historieskrivnings tid har der været socialhistoriske oplysninger i værker; men dette var ikke noget centralt. Anderledes var det med de bidrag til de sociale institutioners og levevisens historie, som kom fra en række af oplysningstidens historikere, mest kendt er Voltaires værker. Navnlig i Tyskland udvikledes i det 19.årh. en særlig retning "Kulturgeschichte", der ud fra dels oplysningstidens interesse for det sociale, dels romantikkens idéverden skabte en historie, der ville søge at fastlægge hver periodes "ethos" eller tidsånd. Denne var både skabt af de sociale institutioner og forhold og disse igen påvirkede af tidsånden; derved kom man ind i en udvikling for menneskeheden svarende til en organismes udvikling. Denne retning førte naturligt med sig, at studiet af socialhistoriske emner blev stimuleret.

Mod slutningen af 19.årh. fik socialhistorien nye impulser fra den historieforskning, der under påvirkning fra kulturhistorien og fra positivismen søgte at vise bl.a., at der kunne opstilles visse love, der styrer den historiske proces. Til dette skulle man netop benytte karakteristiker af de forskellige samfundsklasser, mens

studiet af det enkelte individ som politiker eller åndspersonlighed ikke tillod generelle formuleringer. En førende forsker inden for denne retning var tyskeren Karl Lamprecht (1856-1915).

Ved siden af disse systematiserende retninger inden for socialhistorien har der fortsat været dyrket usystematisk socialhistorie. Dette skal ikke opfattes som en vurdering, men som en karakteristisk af en historieforskning, der beskæftiger sig med emner som f.eks. de i ovennævnte "definition" nævnte uden at ville anvende dem til videregående formål og uden at vælge emnerne ud fra en overvejelse af deres betydning for beskrivelse af samfundet.

Socialhistorien har ikke formået at udskille sig som en særlig disciplin. I de sidste årtier har der dog aftegnet sig en tendens til med sociologiens metoder og teorier som udgangspunkt at dyrke socialhistorie på en ny måde, der adskiller den fra anden historie. For så vidt har der allerede fra omkring 1.verdenskrig været sådanne tendenser navnlig inden for tysk politisk historie, hvor enkelte forskere med sociologien som udgangspunkt har interesseret sig mere for de forskellige klassers politiske aktivitet og for de sociale systemer inden for partierne end for de enkelte begivenheder og personer; til dette formål har man da måttet foretage socialhistoriske undersøgelser. Grænsen mellem forskere af denne retning og den oven for nævnte franske skole er meget flydende.

Mellem den økonomiske historie og dele af socialhistorien er der den samme snævre forbindelse, som der er mellem nationaløkonomi og beskrivelsen af samfundsforhold samt studiet af socialpolitiske forhold. Emner som f.eks. fagforeningerne, rekrutteringen til bestemte erhverv, socialpolitiske ideologier er simpelthen nødvendige studieområder, når man beskæftiger sig med økonomisk historie.

Det vil for de fleste historikere være sammenhængen med de politiske og sociale forskydninger, der motiverer beskæftigelsen med økonomisk historie. Gennem den søger man en uddybet indsigt i, hvad der har bestemt den politiske udvikling. For andre er den økonomiske historie det væsentlige i studiet af fortiden, fordi de derigennem møder det, der har været væsentligt for folket, både de brede masser og en snævrere overklasse: bestræbelserne på at dække livets behov; er det denne interesse, der er udgangs-

punktet, så bliver krigens historie også til spørgsmålet om, hvordan folket stod dem igennem. Det hverdagslige står således i centrum, også fordi, som det er sagt: Man begynder ikke et felttog eller en opdagelsesrejse hver dag.

Den økonomiske historie har for en tredje gruppe ligesom en motivering i sig selv. Her er det et ganske selvstændigt fag, der glider ind sammen med andre samfundsfag, som arbejder med at analysere samfundet. I mange tilfælde vil faget her virke som et hjælpefag for økonomien. Den vil derfor også have tilbøjelighed til at søge sine studieobjekter i tilknytning til de aktuelle problemer i økonomisk teori og økonomisk politik. Ved århundredskiftet, da socialpolitikken stod i centrum, søgte man sine emner i arbejderklassens vilkår i tidligere tid; under 1920'ernes kriser begyndte man på de store prishistorier (se s. 89); efter 2. verdenskrig har økonomisk vækst været et fremherskende tema med bl.a. et særlig intensivt studium af industrialismens begyndelse. Det er naturligvis udviklingslandenes problemer, der har været bestemmende for den sidste interesse. Læseren af Gunnar Myrdals "Asian Drama" vil bemærke, hvordan forfatterens problemstillinger er de samme - og inspireret af? - dem som træffes i Europa op mod og under den første industrialisering. I arbejdet med udviklingslandenes problemer nyttiggøres økonomisk historie; omvendt har i de senere år studiet af europæisk økonomisk udvikling hentet megen inspiration i ulandsproblematikken.

Man kan nu selv vælge, hvorfor man vil studere økonomisk historie. Det centrale er, at man gør det. Kun derigennem kan man nå frem til en fyldig forståelse af fortidens samfund. Det er imidlertid vigtigt, at man stadig holder sig for øje dels, at også økonomisk historie handler om mennesker, ellers bliver det tabellerne for tabellernes skyld, dels at økonomien ikke alene til syvende og sidst, men også undervejs skal forbindes med andre sider af samfundslivet. Dette er ikke historieopfattelse, men den historiske analyses metode.

LITTERATUR

Flere essaysamlinger af Eli F. Heckscher: *Økonomi och historia* (1922),

Ekonomisk-historiska studier (1936), Historieuppfatning, materialistisk och annan (1944), Studium och undervisning i ekonomisk historia (1951). Eli F. Heckscher (1879-1952) var nationaløkonom og gennem en menne-skealder den førende inden for svensk økonomisk-historisk forskning; hans store værk om merkantilismen sikrede ham en plads i den interna-tionale videnskab. På svensk foreligger videre Oscar Bjurling: Att stu-dera ekonomisk och social historia (1966) og metodiske afhandlinger af amerikanske forskere i Rune Bunte & Lennart Jörberg: Problem i världs-ekonomiens historia (1969). En samlende indføring er Ludwig Beutin: Einführung in die Wirtschaftsgeschichte (1958). - Om cliometrien forelig-ger specielt Alfred H. Conrad & John R. Meyer: Studies in Econometric History (London, 1965), der nærmest har karakteren af et programskrift, mens forskellige oversigtsafhandlinger giver en samlet karakteristik og vurdering af cliometrien; her kan navnlig nævnes Maurice Levey-Leboyer: La "New Economic History" (i Annales 1969) samt de ret kritiske Peter D. McClelland: Railroads, American Growth, and the New Economic History (i Journal of Economic History 1968) og Louis M. Hacker: The New Revolution in Economic History (i Explorations in Entrepreneurial History 1966).

Den nære forbindelse med almen historie og med almen nationaløkonomi bevirker, at studier i økonomisk historie ofte publiceres i disse viden-skabers almindelige tidsskrifter. I en række lande udgives dog også spe-cielle tidsskrifter; i England således: Economic History Review (fra 1929), i Frankrig Revue d'Histoire Economique et Sociale (fra 1908) og det væsentlige Annales d'Histoire Economique et Sociale (fra 1929, nu blot titlen Annales), i USA The Journal of Economic History (fra 1940), i Tyskland Hansisches Geschichtsblätter (fra 1871), Jahrbuch für Ge-setzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft (fra 1877, kendt som Schmol-lers Jahrbuch) og Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (fra 1903, fortsættelse af Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1893-1900), Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (fra 1960; østtysk) og i Sverige Economy and History (fra 1958); et fællesnordisk tidsskrift er Scandinavian Economic History (fra 1953). Den særlige erhvervshistoriske forskning, oftest udgået fra erhvervsarkiver, har sine egne tidsskrif-ter; i England Business History (fra 1958), i Tyskland Tradition (fra 1956), i Holland Economisch-Historisch Jaarboek (fra 1915), i USA Business History Review (under varierende titler fra 1928) og Explorations in Entrepreneurial History (fra 1963), i Australien Business Archives and History og i Danmark Erhvervshistorisk årbog (fra 1949).

Særlige socialhistoriske tidsskrifter er International Review of Social History (Amsterdam) og det amerikanske Labor History samt det franske

Le mouvement social, der dog specielt interesserer sig for arbejderklassens historie.

En særlig landbrugshistorisk forskning har sit udspring i den økonomiske historie, i socialhistorien og i retshistorien, således som disse videnskaber udvikledes især i sidste halvdel af 19. årh. Landbrugshistorie har karakteren af at være et særligt interesseområde eller af at være et udtryk for en specialisering af historien ikke efter aspekter, men efter miljøer, ligesom man også har en særlig byhistorie. En yderligere stimulus fik landbrugshistorien derved, at bondestanden på samme tid rykkede frem som politisk faktor.

Efter 2. verdenskrig er der oprettet særlige selskaber og tidsskrifter for landbrugshistorie, som muligvis kan føre til, at der efterhånden skabes mulighed for en koordination mellem forskere, der ud fra forskellige aspekter arbejder med landbrugets historie. I England stiftedes således i 1952 British Agricultural Society, der udgiver tidsskriftet Agricultural History Review, og i Tyskland udkommer siden 1953 Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie og i USA Agricultural History. I Danmark oprettede man i 1952 et landbohistorisk Selskab (Udvalget for udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie), der siden har udgivet en række kildeskrifter og en periodisk publikation "Bol og By". De bestræbelser som disse selskaber og andre former for arbejdsfællesskaber samler sig om, er at fremme udvekslingen af resultater med henblik på en videre udbygning af forskningen. I de senere år har denne i særlig grad koncentreret sig om ældre tidsperioder med hovedvægten på bebyggelsens, jordfordelingens, skatternes, redskabernes og befolkningsproblemeres historie, mens de nyere tidsafsnit fra o. 1800 og landbrugets økonomi samt politiske rolle mindre har tiltrukket opmærksomheden - engelsk og amerikansk forskning danner dog her en undtagelse. - En kortfattet oversigt over landbrugshistoriens problemer er Folke Dovring: Agrarhistorien (1953).

Teknikhistorien har også sine specielle tidsskrifter. I Tyskland kommer siden 1964 "Technikgeschichte", der er en fortsættelse af det i 1909 grundlagte "Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie", der standse i 1941.

2. DE ØKONOMISKE TEORIERS HISTORIE

Ved økonomiske teorier forstår man teorier om, hvordan de forskellige faktorer i det økonomiske liv virker sammen, eller om hvordan man skal opnå et bestemt, ønsket samspil mellem disse faktorer. Tanken om, hvordan det økonomiske liv bør være, hører derimod ikke hjemme blandt de økonomiske teorier, men blandt de politiske og økonomiske anskuelser. Ofte vil der dog være en forbindelse mellem disse sidste og de økonomiske teorier; navnlig var dette tilfældet i ældre tid.

Økonomiske teorier forstået på den nævnte måde er en ret sen foreteelse i historien. Anskuelser om, hvordan samfundets økonomi burde være, kendes derimod fra den græske oldtid, og disse anskuelser satte igen præg på skolastikken; i begge tilfælde indgik også elementer af økonomisk teori. Nyere forskning (Schumpeter) har villet trække en direkte linie fra denne ældre økonomi til vore dage, i hvert fald til visse katolske økonomer; men denne opfattelse synes at bygge på et spinkelt grundlag.

I Grækenland var det navnlig Platon og Aristoteles, der interesserede sig for økonomiske spørgsmål. Hos Platon er det især arbejdsdelingen, der er det iøjnefaldende; efter hans opfattelse førte forskelligheden i medfødte evner til en specialisering, der fremmede hele samfundets økonomiske indsats.

Hos Aristoteles træffes også en række momenter af økonomisk teori, men ikke nogen udbygget samlet anskuelse. Modsat Platon gik han imod tanken om at lade møntfoden bestå af symbolske genstande; pengene burde have en værdi i sig selv, så deres værdi blev konstant. Han vendte sig også mod monopoldannelser; men både dette og hans teorier om økonomisk retfærdighed viser hans økonomiske teorier som etik. Økonomisk retfærdighed havde to former: retsindighed mellem køber og sælger og retfærdighed i rigdomsfordelingen; dette sidste havde man, når den enkelte erhvervede penge efter fortjeneste og evner.

Det klassiske Rom bidrog ikke til teorierne; men dets lovgivning om økonomiske forhold øvede indflydelse på skolastikkens økonomi. Her tjente retsreglerne til at værne om den retfærdige økonomi, der atter grundede sig på, at Gud havde indgivet det enkelte menneske særlige evner for et bestemt erhverv. Megen opmærksomhed viede man "den retfærdige pris" og drøftede, om den ville bli-

ve respekteret, hvis ikke myndighederne greb ind. I og med, at de fleste gik ind for, at markedsprisen ville lægge sig på et retfærdigt niveau, måtte de også afvise, at man kunne variere sine priser, f.eks. efter køberens nød eller uvidenhed. Mest markant kommer det retlige i skolastikkens økonomi frem i dens fordømmelse af åger; ved åger forstodes enhver forøgelse af hovedstolen ved rentetilskrivning. Rentetagning fandt dog alligevel sted, men skjultes i forskellige kontraktsforhold. Skolastisk økonomi var livskraftig endnu op i 16. årh.; særlig berømt var en række lærere ved universitetet i Salamanca.

Skolastikkens økonomi afløstes af merkantilismen, som heller ikke var nogen udformet økonomisk teori, men snarere en økonomisk politik i forskellige afskygninger. Der var økonomiske forfattere, der kaldes merkantilister; men de skrev over et så langt tidsrum (16.-18. årh.), at der er stor forskel i deres opfattelse, og snart behandles den ene side, snart den anden side af økonomien. Det er da også karakteristisk, både, at ingen i samtiden kaldte sig merkantilister, det er en senere tids betegnelse, og at forskningen siden 1930'erne har ført en livlig debat om, hvad merkantilismens teori var.

Hovedpunkter i merkantilismens doktrinlære var: den økonomiske politik skal tjene nationens fremgang; dette sker ved, at navnlig udenrigshandelen rettes mod at øge nationens beholdning af ædle metaller; har man ikke selv miner, må dette ske gennem en positiv handelsbalance, og vejen til en sådan er, at myndighederne støtter eksportbestræbelser og dæmper importen. Frem til omkring 1625 anbefalede forfatterne forbud mod eksport af ædle metaller, men derefter blev man mindre rigoristisk. Man forklarede nu, at eksport af ædle metaller kunne være en fordel, hvis man købte råvarer, som efter forarbejdning blev eksporteret og indbragte flere ædle metaller, end man havde givet ud. Endelig stod det klart, at den ydre handelspolitik og udenrigspolitikken i øvrigt skulle virke sammen, for deres formål, henholdsvis rigdom og magt, var to sider af samme sag.

Merkantilismen var både skabt af og fremmer af de moderne nationalstater. Den vendte sig derfor mod alle rester af feudalsystemet og middelalderens bystater; et udtryk for dette var bestræbelserne for at fjerne indre toldskrænker (her var man altså liberal), for at

skabe ensartet mønt og for at anlægge veje. Videre interesserede man sig for at udbrede læse- og skrivefærdigheden. Ved alt dette ville man fremme produktionslivet, som også søgtes fremmet gennem støtte til anlæg af manufakturer; ofte blev erhvervslivet dirigeret mod en produktion af betydning for krigsmagten, idet det enkelte lands styrke målttes i forhold til andres. Dette betød, at militær ekspansion, som svækkede andre lande, blev betragtet som en styrkelse af ens eget land.

En anden vej til styrkelse af landet var høje toldskrænker. Gennem disse begrænsede man det hjemlige forbrug (privat sparsommelighed var en dyd); man forstod ikke forbrugets betydning. En begrænsning af forbruget og øgede produktionsmuligheder lå i et større folketal. En stor arbejderskare ville nemlig holde arbejdslønnen på et lavt niveau og dermed dæmpe forbruget; samtidig ville den øge den tilstedeværende arbejdskraft. Der førtes derfor en befolkningspolitik, der med ungkarleskat og børnetilskud sigtede mod større fødselstal, ligesom man stimulerede indvandring.

Merkantilismen prægede de europæiske lande fra 16. til slutningen af 18. årh. I sin mest typiske form havde den sin blomstring i 17. årh. I Frankrig står Jean Baptiste Colbert som udtryk for merkantilismen: høje indirekte skatter, kanal- og vejanlæg, skattefritagelse til familier med mere end 10 børn, anlæg af statsmanufakturer, høj indførselstold, etablering af oversøiske handelskompagnier m.m.

I England var handelspolitikken klar merkantilistisk fra 16. årh., efter at man allerede i 15. årh. havde indledt en politik, der skulle udelukke fremmede handlende. I 17. årh. var navigationsakten af 1651 et centralt element i engelsk merkantilisme, der er kaldt en "søfarts- og købmandsmerkantilisme", fordi den i særlig grad lagde vægt på ind- og udførselsforbud og på dels at sikre udenrigshandelen for England, dels at vinde frem ved at bryde andre landes merkantilistiske system og derved sikre sig afsætningsområder.

I Tysklands mange småstater var der ikke mulighed for at drive egentlig merkantilisme. En undtagelse var Prøjsen, hvor merkantilismen kendetegnede den økonomiske politik i det 18. årh. I modsætning til sømagterne, der inddrog de oversøiske områder i deres systemer, var den prøjsiske merkantilisme begrænset til landet selv, hvor man i østområderne havde befolkningstynede egne, der kunne

modtage en ekspansion. I Prøjsen var merkantilismen i særlig grad kendetegnet af statsvirksomheder.

I Norden er merkantilisme især knyttet til Christian 4.s og Axel Oxenstiernas navne. Den danske merkantilisme begyndte allerede i 1590'erne med oprettelse af manufakturer, men tog et stærkt opsving fra o. 1620. I Norge intensiveredes bjergværksdriften, bl.a. Kongsberg, i Danmark oprettedes et stort antal manufakturer; endvidere indledtes en periode med indførselstold og importrestriktioner, ligesom kongen stimulerede oprettelse af oversøiske kompagnier. Merkantilismen var herefter ledende for dansk økonomisk politik til slutningen af 18. årh. Oxenstiernas merkantilisme afveg fra den sædvanlige derved, at han lagde vægt på at fremme den industrielle virksomhed gennem privatejede manufakturer.

Merkantilismen affødte en rig økonomisk litteratur. Den beskæftigede sig med praktisk økonomisk politik, men bidrog også til økonomisk teori derved, at den gjorde opmærksom på en række centrale problemer navnlig vedrørende betalingsbalancen og pengepolitikken. I eftertiden har der været ført en livlig debat om, hvad merkantilismen stod for. Den svenske økonom og historiker Eli F. Heckscher har stærkt fremhævet merkantilismens svigtende teoribygning, mens den engelske økonom J.M.Keynes (se nedenfor) fandt en påfaldende sammenhæng mellem sin egen "general theory" og merkantilisternes lære. Keynes' opfattelse er uden tvivl rigtig i den forstand, at der er udsagn hos forfatterne, som er i overensstemmelse med hans opfattelse; men på den anden side må det fastholdes, at fordi en forfatter anbefaler noget, der er rigtigt, er det ikke ensbetydende med, at han er nået frem til dette ved en systematisk analyse og teoriopbygning.

Set i et historisk perspektiv fremtræder merkantilismen som en nødvendighed for overgangen fra det middelalderlige system til industrialismen. Kun gennem statens kapitalansamlinger var det muligt at gennemføre sådanne anlæg (veje, havne, kanaler, tabsgivende "forsøgs"manufakturer), der ikke gav nogen umiddelbar gevinst, men som var en forudsætning for videre økonomisk ekspansion. En sammenligning med det offentlige anlæg i nutiden af lufthavne, atomreaktorer osv. er nærliggende.

Fra midten af 18. årh. var merkantilismen ikke mere dominerende, hverken i politik eller blandt forfatterne. Som politik var den svækket, fordi det havde vist sig, at den ikke kunne løse en række af de opgaver, den havde sat sig. I Frankrig, det førende merkantilistiske land, var den sociale nød tiltaget i foruroligende omfang. Hos forfatterne indtrådte en pacifistisk og kosmopolitisk reaktion mod merkantilismens ydre politik, ligesom man vendte sig mod de omfattende statsindgreb ("for at regere bedre, må man regere mindre", den franske politiker og skribent René d'Argenson). Kritikken samlede sig hos den retning, der fik navnet fysiokratismen (fra gr. fysis: natur, kratein, herske).

Fysiokraterne var næsten alle franskmænd. Den ledende skikkelse var Ludvig 15.s livlæge Francois Quesnai (1694–1774). Udgangspunktet for dem var, at forsynet havde skabt en række love for det økonomiske liv, og det var da menneskers opgave at lade disse udfolde sig frit i stedet for at gribe ind i dem. Det principale var, at menneskene havde et uendeligt behov, og at de ønskede dette dækket på den lempeligste måde. Det ville da være naturligt at lægge vægt på at fremme det erhverv, hvor naturen hjalp med til at dække behovet, og det var tilfældet i landbruget. Kun i dette erhverv fik man et ekstraudbytte (produit net) af indsatsen eller et overskud. Landbrugerne var derfor den eneste produktive klasse, mens de andre samfundsklasser var sterile, om end nødvendige, og ikke fik mere ud af deres indsats end de satte ind.

Fysiokraterne vendte sig mod restriktioner. De gik ind for afskaffelse af indre monopoler og privilegier, og den udenrigshandel, som var nødvendig, burde ikke være belagt med told. For det videre arbejde inden for økonomien har Quesnais' beskæftigelse med investeringsberegninger især været af værdi.

Fysiokraterne virkede kun en kort tid: i 1750'erne og 1760'erne. Mange franske forfattere sluttede sig i denne periode til dem, og det så en overgang ud til, at deres ideer hurtigt skulle vinde politisk indflydelse, da en af skolens talsmænd Robert Turgot i 1774 udnævntes til generalkontrollør (nærmest svarende til finansminister). Allerede samme år ophævede han alle restriktioner for kornhandelen, navnlig told, og gennemførte senere en ændring af beskatningen, så den i højere grad ramte det jordejende aristokrati. Turgots styre blev dog kun et kort mellemspil på vejen mod revolutionen.

Fysiokraternes skrifter blev læst Europa over. Uden tvivl har de påvirket anskuelserne og dæmpet merkantilismen. Væsentligt er det, at merkantilistiske forfattere angreb flere af fysiokraternes standpunkter; særlig vendte man sig mod en frigørelse af kornhandelen. Gennem denne debat blev de økonomiske forfattere i højere grad end tidligere tvunget til argumentation i deres skrifter.

Dette præger også den engelske økonom Adam Smiths værker. Adam Smith (1723-90) var professor i filosofi i Glasgow; hans hovedværk "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" (1776, "En undersøgelse af staternes velstand, dens natur og årsager") er udgangspunktet for den økonomiske liberalisme eller klassiske økonomi, som var næsten eneherkende gennem første halvdel af 19.årh. og satte sit præg på periodens økonomiske politik. Den står stadig som den mest berømte bog i nationaløkonomiens historie. Smith vendte sig bl.a. mod merkantilismens mange reguleringer af udenrigshandelen. Hvad sker der nemlig, hvis man eksporterer mere, end man importerer? Der sker det, at eksportfortjenesten øger pengemængden i landet, og derved forhøjes prisniveauet. Dette fører igen til: 1) varerne bliver dyrere og kan derfor ikke eksporteres og 2) de dyre varer stimulerer befolkningen til at skaffe sig udenlandske varer. Slutresultatet bliver da, at det, der startede som en gunstig handelsbalance, ændres til en ugunstig. Merkantilismens bestræbelser var derfor forgæves. Men fortsatte vi nu forløbet fra før, så vil snart det, eller de andre lande være de med overskud eksporterende, og så vil de rammes af den omtalte mekanisme. Undlader man restriktioner, vil tingene således af sig selv arbejde sig frem til et balancepunkt.

Smith var i sine teorier stærkt påvirket af fysiokraterne; man er nu tilbøjelig til at reducere hans indsats som økonom til fordel for hans elev og landsmand David Ricardo (1772-1823). Han og andre engelske økonomer udbyggede virkelig samlede økonomiske teorier, mens Smith i højere grad havde kompileret standpunkter, der var oppe i tiden. Liberalismen blev politisk båret frem af det europæiske borgerskab, særlig industriens og handelens folk, der følte sig hæmmet af statsindgrebene.

Med liberalismen blev for første gang rejst og behandlet en række af de hovedproblemer, som den økonomiske videnskab har

arbejdet med siden. Udgangspunktet for Smith var den frie konkurrence; den ville, ud fra ønsket om at erhverve så meget som muligt, tvinge producenterne til at fremstille de bedst mulige varer, og den ville samtidig under konkurrencen medføre en retfærdig pris. Denne hævde af frikonkurrencen som økonomisk system prægede den økonomiske politik i de europæiske lande, og mens Smith selv ikke afviste en vis statslig indgriben til fordel for de svagere, afvistes dette i det væsentlige af den politiske liberalisme. Devisen "Laissez faire, laissez passer" (Lad ske, lad passere: fri produktion, fri omsætning, eller lad det gå, som det vil gå af sig selv og lad være at gribe ind) stod og står som karakteristisk af den økonomiske liberalisme, men skriver sig i øvrigt fra en fransk fysiokrat.

Blandt liberalismens bidrag til den teoretiske økonomi skal nævnes: den første dybtgående analyse af arbejdsfordelingen, udformningen af jordrentelæren (Ricardo), Malthus' befolkningslov, pengenes vekslende værdi og nationalindkomstens fordeling på jordrente, arbejdsindkomst og realkapitalrente.

Liberalisterne var naturligvis heller ikke enige i alt. En af de mest kendte debatter førtes mellem Ricardo og Malthus om kriser og overproduktion. Situationen var den, at straks efter Napoleonskrigenes ophør regnede man med og konstaterede også en kolossal efterspørgsel efter forbrugsvarer; men det skiftede hurtigt, og i 1819 var man ude i en dyb depression med arbejdsløshed, og en, i hvert fald tilsyneladende, vareoverflod.

Ricardo forklarede krisen ved, at man bl.a. gennem kornlovene havde grebet ind i det økonomiske liv. Gennem disse gennemtvang man nemlig, at den dårlige jord blev dyrket, hvilket krævede uforholdsmæssig megen arbejdskraft, hvilket atter førte til lønstigninger. Dyrkningen af den dårlige jord og de høje lønninger forårsagede imidlertid, at kapitalgevinsterne blev for små, og dette førte igen til kapitaleksport, hvilket yderligere svækkede økonomien. Havde kornlovene nu ikke været der, så ville det have ordnet sig af sig selv, for så ville følgende mekanisme være trådt i funktion, når man begyndte at dyrke den dårlige jord: kapitalen ville konstatere, at dette var ulønsomt og søge til andre produktioner end korn, og der ville heller ikke ske nogen kunstig oppustning af lønningerne; de ville glide på plads omkring eksistensminimummet. Der ville de også standse, for med de velståendes bedre gevinstmuligheder, ville de have et luksusforbrug, der ville forhindre arbejdsløshed, og der-

med udelukkedes faren for, at lønnen gik under eksistensminimum.

Malthus' opfattelse var, at en almen overproduktion var mulig og dermed også en langvarig og omfattende arbejdsløshed. Dette skyldtes en for stærk opsparringstilbøjelighed, der ville svække forbruget så meget, at man end ikke behøvede at producere kapitalvarer, hvorved arbejdernes forbrug yderligere ville gå ned på grund af arbejdsløshed.

I det 19. årh. var det Ricardos synspunkter, der sejrede. Dette vil sige, at man benægtede muligheden af en generel overproduktion, men nok indrømmede, hvad også er ubestrideligt, at der ved fejlpositioner kunne forekomme en partiel overproduktion i enkelte erhverv. I 1930'erne blev man mere tilbøjelig til at følge Malthus' tankegang (se s. 35 om Keynes). Overproduktionen er et stadig debatteret emne; Ricardos og Malthus' indlæg er netop derfor også et af vidnesbyrdene om, at man med de første liberalister fik formuleret centrale problemer inden for økonomien.

Den sidste af de store klassiske økonomer var John Stuart Mill (1806–73), der under indtryk af den åbenbare nød gik ind for statens indgriben til fordel for de økonomisk svage.

Mod liberalismen vendte sig både socialismen og den historiske skole. Mens de klassiske økonomer i mange retninger var gået deduktivt til værks, dvs. havde opstillet en række almene udsagn og derfra sluttet videre, så gik socialismen og den historiske skole induktivt til værks ved at undersøge, hvordan det økonomiske liv havde været og var, og derfra opbyggede man sine teorier.

De forskellige socialistiske forfattere før Marx (de utopiske socialister) har ikke direkte bidraget væsentligt til de økonomiske teoris udvikling. Karl Marx (1818–1883) har derimod været banebryder på en række områder inden for økonomien; hans hovedværker "Zur Kritik der politischen Oekonomie" (1859), "Das Kapital" (I 1867, II-III, 1885-94) og "Theorien über den Mehrwert" (1904–10) rummer naturligvis megen politik, men står dog samtidig urørte som nogle af den økonomiske doktrinhistories hovedværker. Det forklejner dem ikke, at meget i dem har hentet deres udgangspunkt eller incitamenter hos de foregående skribenter, navnlig Ricardo.

Idet der erindres om Marx som grundlægger af den materialistiske historieopfattelse, skal der her kun nævnes enkelte af hans

bidrag til økonomien. Mest kendt er vel hans merværdilære. Merværdien er et underbegreb under den almindelige værdilære - i dagligtale altså beskrivelsen af, hvad der bestemmer en vares pris.

Udgangspunktet for Marx er, at arbejdet er det værdiskabende, og den mængde arbejde, der er nedlagt i en vare, er afgørende for dens pris i forhold til andre varer. Forholdet mellem guld og en overfrakke bestemmes altså derved, at for at købe en frakke skal man erlægge den portion guld, hvis frembringelse (rejse til mineområde, udvaskning m.m.) har krævet lige så mange timer som produktionen af frakken. Det homogene element i varer, som er indbyrdes heterogene, er nemlig den arbejdsmængde, der er nedlagt i dem.

Blandt alle varer, hvis værdi er bestemt af deres indeholdte arbejde, er også arbejdet selv. Her tænker Marx på den potentielle arbejdskraft hos arbejderen, som skal betales med det antal timer, der indgår i dens produktion (eks.: skoleuddannelse, føde, klæder til at beskytte legemet, hustruens indsats for at holde manden arbejdsduelig). Når arbejderen tager arbejde - altså sælger den potentielle arbejdskraft i sig - opnår han den løn, som svarer til de lige omtalte udgifter til frembringelsen af hans arbejdskraft.

Kapitalisten tvinger (lokker) arbejderen til at arbejde flere timer end det antal timer, der er nedlagt i frembringelsen af arbejdskraften. Er det nu den omtalte frakke, og arbejderen fremstiller den på tolv timer, så får kapitalisten betaling for tolv timer, mens arbejderen, hvis det f.eks. tager 8 timer at fremstille arbejdskraften, som han jo sælger, kun får betaling for 8 timer. De resterende 4 timer er merværdien, som tilfalder kapitalisten. - Eksemplet er naturligvis forenklet og forgrovet, for fabrikanten har også haft udgifter til råstoffer m.m.; men på fremstillingen af råstofferne er der også indvundet merværdi. Hvis vi i vort eksempel i stedet taler om arbejderne som en helhed og kapitalejerne som en helhed og slutter med at sige, at merværdien tilfalder kapitalejerne, har vi dækket de virkelige forhold.

Gennem merværdien "udsuges" arbejderne. Ganske vist bliver de ikke snydt, for de får, hvad deres arbejdskraft er værd, og konsumenterne betaler heller ikke for mere end den arbejdstid, der er nedlagt i varen; men arbejderne har, fordi arbejde under det herskende samfundssystem er selvstændigt værdiskabende, tilført kapitalejerne en profit.

Når det nu er således, at det er arbejdernes indsats, der skaber merværdien, hvorfor er der så en stigende tendens til at anvende maskiner? Det er, fordi den enkelte fabrikants brug af maskiner for ham giver en ekstra gevinst, så længe ikke alle bruger maskiner. Efterhånden som alle gør det (dvs. at den konstante kapital - maskiner m. m. - vokser i forhold til den variable - arbejderne), vil merværdien dale. Det er den faldende profitrate, som Marx taler om, og denne betyder, at det kapitalistiske system i sig selv har indbygget en bremse.

Marx opregner imidlertid en række faktorer, der er i stand til på kortere sigt at modarbejde den faldende profitrate. Blandt disse er, at mekaniseringen skaber arbejdsløshed - "den industrielle reservearmé" - hvorved kapitalisten kan forlænge arbejdstiden eller undlade at udbetale en løn, der svarer til udgifterne ved at skabe den potentielle arbejdskraft. Herved øges atter merværdien, men der sker samtidig en forarmelse af arbejderne.

Andre dele af Marx' økonomi er hans teori om en stadig voksende kapitalkoncentration på færre hænder og en stigende tendens til kriser (større produktion med samtidig fald i arbejdernes forbrugsmuligheder). Kriserne vil komme hurtigere og hurtigere og ende i det kapitalistiske samfunds sammenbrud (Zusammenbruchstheorie).

Det er vigtigt at fastholde, at Marx' forfatterskab er uhyre stort, og at meget blev udgivet posthumt "tilrettet" af vennen Friedrich Engels (1820-1895). En følge af dette og af, at meget står som henkastede iagttagelser er, at Marx i høj grad kan tolkes; dette forhold indebærer, at hans teorier ofte fremstilles på forskellig måde; undertiden i virkeligheden som forberedelse til en polemik mod dem.

Vladimir Lenin (1870-1924) byggede videre på Marx. Hans bidrag til økonomien rummer dog ikke væsentlige nye teorier; hans indsats ligger især på analysen af udviklingen efter Marx og forudsigelsen af den fremtidige udvikling. Hovedværket er "Imperialismen som kapitalismens sidste etape" (1917).

Den anden retning, der samtidig med Marx vendte sig mod den klassiske økonomi, var som nævnt den historiske skole. Den hørte først og fremmest hjemme i Tyskland; en af dens forudsætninger var netop, at mens den klassiske skoles engelske forfattere virkede i et fremskredent industriland med konkurrence og næringsfrihed, så var de tyske forfatters forudsætninger et land med merkantilistiske tendenser og statskontrol.

Der er fire principper, som kendetegner den historiske skole og adskiller den fra den klassiske:

1. Den historiske skole anlagde et evolutionært synspunkt og afviste i sammenhæng dermed samtidig, at de samme økonomiske teorier kunne være gældende i alle samfund, de økonomiske teorier kunne være gældende i alle samfund. De klassiske økonomer arbejdede med et stationært samfund.
2. Den historiske skole var nationalistisk; klassikerne var individualister og kosmopoliter. Den historiske skole ville lade staten styre økonomien, mens klassikerne afviste statsindblanding.
3. Den historiske skole lagde afgørende vægt på historiske studier. Den fremtidige økonomiske udvikling kunne afdækkes gennem historiestudiet.
4. Den historiske skole var socialreformatisk. Reformerne skulle dog ske langsomt og med bevarelse af den herskende samfundsorden; det var ikke den, der skulle ændres, men virkningerne af den skulle afbødes. Klassikerne var - Stuart Mill undtagen - tøvende over for statslige reformbestrebelse.

Den historiske skoles største navn er tyskeren Gustav v. Schmoller (1838-1917); men retningen kom til udtryk allerede i den foregående generation, som skrev fra omkring 1850. Den historiske skole, der således måtte lægge vægt på det deskriptive i stedet for at opbygge love, bredte sig også til andre lande; selv om den ikke har bidraget meget til de økonomiske teorier, har den dels stimuleret økonomisk-historisk forskning, dels øget forståelsen for, at der ikke er en endegyldig økonomisk politik. Politisk satte den historiske skole sit præg på det wilhelmske Tyskland. Schmoller indtog en central position som rådgiver i socialpolitikken, hvor en række reformer blev gennemført. Schmoller og hans elever, der politisk var konservative, kaldtes også katedersocialister (kateder-, fordi de var universitetslærere) og øvede en betydelig indflydelse på konservative partier i Europa; flere af skolens ideer kan endnu afdækkes i den konservative ideologi.

Nogle af de største og mest banebrydende forfatterskaber i den økonomisk-historiske forskning træffes inden for den historiske skole. Det gælder Werner Sombart, Max Weber og Richard Ehrenberg.

Hos Werner Sombart (1863-1941) går historie og teori op i en syntese. Hovedværket er "Der moderne Kapitalismus" (begyndte at komme i 1902, foreligger i flere udgaver, delt i 3 dele i 7 bind), som behandler tiden fra Karl den Store til omkring 1900. Sombart, der i en lang periode var meget påvirket af Marx, mente, at kapitalismen ville vedblive at bestå, men stadig mere reguleret af staten og kooperative foretagender; det er nutidens rammeøkonomi, han har forudset. I sine analyser af de forskellige økonomiske samfund sigter han stadig mod at systematisere enkeltfænomenerne for at opbygge en helhed, en struktur, der netop er karakteristisk for det samfund, han i den givne situation betragter. Blandt de drivende kræfter lægger han megen vægt på "der Geist des Kapitalismus" (organisationsevne, teknisk snille, profitbegær).

Kapitalismens "ånd" var også temaet i et af Max Webers hovedværker: "Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus", (første gang publiceret 1904/05; om den siden da løbende debat om Webers synspunkter se Kurt Samuelsson: *Økonomi och religion* (1957). Max Weber (1864-1920) var nationaløkonom og historiker, men også sociolog og filosof. Det nævnte arbejde om protestantismen og kapitalismen har som hovedtese (sagt meget forenklet), at protestantismen, navnlig den calvinske form, har haft afgørende betydning for den moderne kapitalismes udvikling, fordi den opfordrer til sparsommelighed og arbejdsomhed, da dette er Gud velbehageligt. Andre arbejder af Weber beskæftigede sig med klassebegrebet og med samfundsvidenskabelig metode; i disse argumenterede han for opstilling af "idealtyper" til brug for analyse. Idealtyperne (jfr. ovenfor s. 13 om generaliseringer) kan der være mennesker, institutioner, stater osv.; man opbygger dem ved "en ensidig betoning af et eller flere synspunkter" og ved en syntese af et stort antal individuelle fænomener. En idealtipe er f.eks. "det økonomiske menneske", som man arbejder med i økonomien, nemlig det konstruerede væsen, som ikke har andre formål og ikke andre tilskyndelser end rationelle økonomiske hensyn.

Richard Ehrenberg (1857-1921) var udpræget historisk orienteret. Hans hovedværk "Das Zeitalter der Fugger" (1-2, 1896) er en indtrængende studie i det 16. århundredes højfinans. Ehrenberg engagerede sig i øvrigt stærkt i et metodisk forfatterskab, hvor han gik ind for en udstrakt anvendelse af bogføringsmateriale som underlag

både for økonomien og historieforskningen. Mens dette ikke fik nævneværdig betydning for den økonomiske teori, påvirkede det stærkt den erhvervshistoriske forskning.

Den historiske skole øvede en stor indflydelse på den retning i amerikansk økonomi, som kaldes institutionalismen. Den institutionalistiske skole trådte frem kort efter århundredskiftet og var dominerende i USA frem til midten af 1930'erne, da Keynes' teorier (se s. 35) blev de ledende.

Institutionalismen var en reaktion mod de økonomiske tilstande i Amerika i de sidste årtier af 19. århundrede. Det var en periode med hastig vækst i nationalindkomsten, men uden tilsvarende stigning i levestandard og lønninger (trykket bl.a. af de mange immigranter). Det var storvirksomhedernes og storbankernes gyldne tid med politisk og økonomisk magt til "big business" og laissez faire som herskende ideologi i den indre økonomi, men udadtil protektionisme til fordel for storindustrien.

Hovedtrækkene i institutionalismen var, at økonomien skulle studeres som helhed, idet den ikke kunne forstås, hvis man afskar forbindelsen mellem de forskellige afsnit af den. Men man standsede ikke der; den skulle tillige sættes i forbindelse med samfundets institutioner. Ved institutioner forstod man ikke alene f.eks. centralbanken eller kongressen som bestemmende for toldpolitikken, men også interessegrupper, ideologier, sproglige barrierer osv. Som den historiske skole lagde man endvidere - i reaktion mod klassikerne - vægt på at studere økonomien som en stadig evolution. Spørgsmålet er ikke "What is?", men "How did we get here, and where are we going?".

I statens forhold til det økonomiske var det ledende synspunkt, at økonomisk nød og kriser ikke var afvigelser fra en normal ligevægtstilstand, men i sig selv var en del af det normale. Staten burde derfor gribe regulerende ind, også for at hindre den herskende tendens til sammenstød mellem klasser og interessegrupper. Det skulle bl.a. ske gennem sociale reformer og en moderat dirigering af økonomien. Endelig var det en følge af hele retningens interesse for "institutionerne", at man arbejdede for en større integrering mellem samfundsvidenskaberne, og at man også havde interesse for psykologi (bl.a. Freud).

Institutionalismen fik stor betydning for amerikansk politik ved at forberede den ideologiske baggrund for Roosevelts New Dealpolitik i 1930'erne. Skolens ældste repræsentant Thorstein Veblen (1857-1929) har bidraget til teorien med studier over konjunkturbevægelser, men var ellers mere optaget af at undersøge det kapitalistiske system. I hans meget fængslende, delvis satiriske - og meget morsomme - bog "Theory of the Leisure Class" (1897, flere senere udg. forkortet sv. udg. 1926) formulerede han en række synspunkter på linie med nutidens kritik af forbrugersamfundet med dets statussymboler og dets interesse for lidet nyttige anskaffelser. Storvirksomhedernes opbygning og virkemåde er emnet i hans "The Theory of Business Enterprise" (1904). Om Veblen, der i disse år læses meget af samfundskritikere i USA, foreligger en lille norsk bog Bjarne Svare: Thorstein B. Veblen (1970).

Til den økonomiske historie kom der bidrag fra institutionalismens andet store navn John Commons (1862-1945). I 1910-11 udsendte han sammen med to medarbejdere 11-binds værket "Documentary History of American Industrial Society" og i 1918 to-bindsværket "History of Labor in the United States". Det tredje navn inden for denne retning er Wesley Mitchell (1874-1948), der især studerede konjunkturbevægelser. Han - den forgudede lærer i amerikansk økonomi i 1920'erne og 1930'erne - var i 1920 grundlægger af forskningsinstituttet "National Bureau of Economic Research", der har publiceret en lang række værker i overensstemmelse med Mitchells metode, hvorefter kvantitative undersøgelser skulle være bærende for enhver teoribygning. - Der er endelig grund til at pege på, at de amerikanske institutionalisters metode i meget falder sammen med den, der dyrkes af de franske historikere omkring "Annales" (se s. 15).

Det var ikke alene de ældre, klassiske økonomer, institutionalismen opponerede imod; den stod også i modstilling til neo-klassikerne, der havde vendt sig mod den tyske historiske skole. Allerede fra 1880'erne blev Gustaf Schmoller indviklet i en heftig polemik med østrigeren Carl Menger (1840-1921), der står som repræsentant for neoklassikerne eller den østrigske skole. Teorier som Mengers blev samtidig og uafhængig af ham udformet af englænderen William Jevons (1835-82), som for første gang nyttiggjor-

de matematikken. Neoklassikernes indsats omfatter især indførelsen af en række nye begreber: grænsenytt, grænseomkostninger og grænseproduktivitet, begreber, der har væsentlig betydning for forståelsen af, hvad der bestemmer en vares pris. Efter Menger er det ikke arbejdet eller produktionsomkostningerne, men nytten af varen, der er bestemmende for prisen. Hvis en person ejer f.eks. nogle stole, er nytten af dem meget stor. Øges antallet af stole, daler nytten af de senest erhvervede. Nu er stole ikke et frit gode, så på et vist tidspunkt standser anskaffelsen af stole; den sidst anskaffede stol repræsenterer da grænsenytt. Tænker man sig hele samfundets stolebehov summeret op af de enkelte personers, vil stoleprisen da blive bestemt af den pris, den sidst anskaffede erhverves til, og dermed vil alle stole opnå den pris. Ved grænsenytt forstår man da nyttegraden af en enhed på det tidspunkt, hvor forbruget må afbrydes på grund af forrådets knaphed.

Neoklassikernes opstilling af de forskellige grænsebegreber har i engelsk økonomi givet dem navnet marginalister (the Marginalist School). Det var en økonomi, der blev båret frem af et liberalt borgerskab med et konservativt præg. Når det gælder makroøkonomien (den samlede økonomiske analyse og teori) blev den i 1930'erne afløst af Keynes-teorier; men når det gælder mikroøkonomien (den enkelte virksomheds, det enkelte menneskes og den enkelte husholdnings økonomiske adfærd), så er marginalismen og navnlig dens metoder endnu den dominerende i mindre lærebøger i økonomi.

Marginalismen er meget "pædagogisk". Den forudsætter et ubevægeligt udgangspunkt og indfører derefter een variabel ad gangen for således trinvis at nærme sig mere realistiske situationer. Marginalismen arbejdede med et samfund under fuldstændig konkurrence som forudsætning (politisk gik man også ind for "laissez faire"), og man forudsatte, at dette samfund altid søgte mod en ligevægtstilstand. Endnu en forudsætning var, at menneskene traf deres beslutninger ud fra rationelle økonomiske overvejelser, hvilket igen førte til, at efterspørgselen blev den dominerende faktor i prisdannelsen.

Marginalismen gennemgik naturligvis en vis udvikling, og der var principielle forskelle mellem skolens forskellige repræsentanter. Gennem mere end en generation stod Cambridge-professoren Alfred Marshall (1842-1924) som den førende; hans hovedværk

”Principles of Economics“ (1890) blev genoptrykt gang på gang op til 2. verdenskrig, og dets ideer, eksempler og diagrammer træffes stadig. Mere end nogen anden var det Marshall, som gjorde økonomien diagrammatisk. Marginalisterne eller neoklassikernes understregning af efterspørgselen som prisbestemmer fandt Marshall for simpel; både udbud og efterspørgsel var bestemmende. Klassikerne havde alene villet lade fremstillingsomkostningerne være bestemmende. Begreber som efterspørgselskurve og priselasticitet, for at nævne nogle af de bedst kendte, skyldes Marshall, som også har klargjort mange af økonomiens begreber.

Neoklassikerne har nok øvet en vis indflydelse på liberale politikere i 20. årh. Det er imidlertid karakteristisk for økonomiens udvikling som videnskab, at de forskellige skoler og retninger ikke mere er indkorporeret i faste politiske systemer. På den anden side har økonomiske teorier fortsat mulighed for at øve indflydelse på det politiske liv. De største virkninger i de sidste generationer har Keynes-skolen haft.

Englænderen John Maynard Keynes (1883-1946) var søn af en Cambridge-professor. Faderen var økonom og en af Marshalls lærere, selv blev Keynes elev af Marshall, og først ret sent - i 1930'erne - fremtrådte han med nye teorier.

Han blev embedsmand i centraladministrationen før 1914 og kort efter samtidig lektor i Cambridge - noget professorat søgte han aldrig. Den administrative karriere opgav han hurtigt, men vedblev under 1. verdenskrig at have forskellige rådgiverhverv. Han var også allerede som 28-årig redaktør af det økonomiske tidsskrift ”Economic Journal“. Han gjorde det hurtigt til et økonomisk lukrativt foretagende; det samme gjaldt andre videnskabelige institutioner, han blev knyttet til. En tilsvarende succes havde han i sin private økonomi. Han tjente meget som rådgiver for og bestyrelsesmedlem i virksomheder, men først og fremmest skabte han sig i løbet af 1920'erne og -30'erne en formue på omkring 10 mill. kr. ved valutaspekulationer. Ricardo og Keynes står som de økonomer, der med størst held har omsat deres viden i personlig gevinst; Keynes var i øvrigt en generøs kunst-mæcen.

Keynes var med som ekspert i den engelske fredsdelegation til Versailles. Han forlod delegationen, fordi han ikke kunne følge dens synspunkter, og udgav i 1919 en mindre bog ”The Economic Conse-

quences of the Peace“. Bogen gjorde ham med et slag berømt; dette skyldtes både hans nærgående portrætter af fredskonferencens ledende mænd og hans kritik af fredstraktatens økonomiske bestemmelser. Det var især to forhold, han kritiserede. De store, men ikke stipulerede krigsskadeserstatninger, Tyskland skulle betale, var ikke realistiske, fordi man samtidig gennem landafståelser fratog Tyskland dets industri, og skulle Tyskland - trods dette - i det hele taget være i stand til at betale, måtte det eksportere så kraftigt, at de andre landes økonomi ikke kunne bære det. Keynes advarede også mod de mange nye nationalstater, som let ville føre til en nationalistisk afspærringspolitik, der ville svække Europas og navnlig Centraleuropas økonomi. Da udviklingen snart viste, at Keynes havde haft ret, stod han som en anerkendt økonom med verdensry.

I 1929 kom den store krise, og beskæftigelsesproblemet blev nu i de følgende år verden over det centrale problem for politikere og økonomer. I 1936 kom så Keynes' hovedværk "The General Theory of Employment, Interest and Money". Heri udviklede han de tanker, som siden har været dominerende i vestlig økonomisk politik: en rammeøkonomi, hvor staten griber stærkt regulerende ind navnlig ved at øve indflydelse på investeringstilbøjeligheden (som efter Keynes bør være høj) og på forbruget, som, hvis man ønsker høj beskæftigelse, ikke bør dæmpes. Som investeringsfremmende faktor lagde Keynes afgørende vægt på det lave renteniveau; men en senere politik har svækket interessen for renten, idet man har søgt at fremme investeringen gennem skattepolitiske midler (afskrivninger) og specialrenter for bestemte formål (byggeri f.eks.). En gennemgang af ideerne i Keynes' hovedværk er Erling Petersen: Hovedtrekkene i Keynes' "General Theory" (Oslo 1971); ideerne og deres politiske betydning er behandlet i Michael Stewart: Keynes and After (1967) og i Donald Winch: Economics and Policy (New York, 1970).

Som helhed kan man sige, at alt, hvad der i de gængse lærebøger samles under rentekapitler, opsparing, forbrug, multiplikatorvirkning og inflation er Keynes' teorier. Nært sammenfaldende med disse var i øvrigt tanker i den såkaldte Stockholmsskole, blandt hvis ledende personer var Gunnar Myrdal, Erik Lindahl og Bertil Ohlin; de begyndte at publicere i slutningen af 1920'erne; men deres skrifter blev først efter midten af 30'erne kendt uden for Norden.

Mens Keynes' teorier stadig er herskende i vestlig økonomisk

politik, har amerikaneren W.W. Rostows teorier om den økonomiske udvikling (se s. 153) sat sit præg på den økonomiske politik i ulandene.

LITTERATUR

Philip Ch. Newman: De økonomiske ideers historia (1953), Joseph A. Schumpeter: Stora nationalekonomer (1953), og - meget instruktiv - Jacob Oser: The Evolution of Economic Thought (New York, 1969). Noget større er John Fred Bell: A History of Economic Thought (New York, 1953), sværere er M. Blaug: Economic Theory in Retrospect (London, 1962). Specielt om perioden 1660-1776 handler William Letwin: The Origins of Scientific Economics (London, 1963), samme periodes økonomiske politik belyses i D.C. Coleman: Revisions in Mercantilism (London, 1969); et udvalg af tekster er Mogens Boserup: Deres egne ord. I. Fra Platon til Stuart Mill (1968). Den seneste udvikling inden for økonomien er emnet i Niels Thygesen & P. Nørregård-Rasmussen: Udviklingslinier i makroøkonomisk teori (1969).

Lønteoriernes historie er specielt behandlet i Steen Leth Jeppesen: Arbejdslønnen (1969).

Efter sætningen er udkommet A.W. Coats (ed.): The Classical Economist and Economic Policy (1971; Methuen), der i en indledning behandler klassikernes syn på den økonomiske politik og derefter bringer syv tidligere offentliggjorte afhandlinger om spørgsmålet.

3. ARBEJDSDELINGEN

Teorihistorie

I "Staten" beskæftigede Platon sig med arbejdsdelingen. Han konstaterede, at arbejdsdelingen var en fornuftig produktionsform, først og fremmest fordi menneskene var forskellige. Nogle var bedst egnede til at være landmænd, andre til at være skomagere. Dernæst burde arbejdsdelingen herske, fordi man arbejder bedst, når man kun udfører en ting. Som en konsekvens af disse omstændigheder ville der endelig blive produceret mere og bedre.

Hos Aristoteles træffer vi en lignende tankegang samt redegørelser for eller iagttagelser af det, vi i dag kalder international arbejdsdeling. Det samme er tilfældet hos merkantilistiske forfattere; en englænder skriver i 1553: "Efter som Gud har gjort os rige på uld, bly, læder og tin, så har Han givet andre lande andre fornødenheder". En anden samtidig englænder motiverer denne arbejdsdeling etisk og religiøst:

Ganske enkelt kræver almindelig fornuft, at en egn skal hjælpe, når en anden lider mangel. Og derfor har Gud ordnet det sådan at intet land skal have alle fornødenheder; men at, hvad den ene savner, det frembringer den anden, og at hvad et land savner dette år, det har et andet i rigelighed det samme år, alt med det formål, at man må vide sig klar over at have andres hjælp fornøden, og at kærlighed og samfølelse desto mere må vokse iblandt os alle.

Selv om tanker om arbejdsdeling også træffes hos andre merkantilistiske forfattere, er det dog Adam Smith, der står som den, der først og klarest har redegjort for dens betydning. Smiths udgangspunkt var, at menneskene er forskellige, og at man af mere eller mindre udtalte harmoniseringshensyn bør sætte dem til det arbejde, de er bedst til. Det centrale for ham var, at en arbejdsdeling ville give den største samlede produktion; han tænkte både på en trindeling (den samme vare behandles måske af flere virksomheder) og en teknisk deling (produktionsprocessen fordeles på specialister inden for virksomheden).

Adam Smith eksemplificerede den tekniske arbejdsdeling på en knappenålfabrik. Eksemplet 'er nu forsvundet ud af lærebøger-

ne, men gennem generationer har det været gentaget: når en enkelt arbejder alene skulle lave knappenåle færdige ud af råmateriale, kunne han højst lave 20 nåle om dagen. Ved en opdeling blandt 10 arbejdere blev hver enkelt arbejders færdighed i netop hans led af processen så stor, at de 10 mand dagligt kunne producere 48.000 nåle eller 240 gange så meget som uden arbejdsdeling.

Smiths iagttagelse byggede på forholdene i forskellige manufakturer. Her var man nået frem til en vis arbejdsdeling. Beskrivelsen hos Smith har dog uden tvivl haft en stimulerende virkning i det praktiske liv.

Også Karl Marx beskæftigede sig med arbejdsdelingen. Han uddybede Smiths iagttagelser. Først gjorde han opmærksom på, at den form for arbejdsdeling, der er en trindeling, var karakteriseret ved, at hvert led frembringer en vare (kvægavleren huder, garveren læder, skomageren støvler), mens den specialiserede arbejder under den tekniske arbejdsdeling aldrig selv producerer en vare. Videre citerer Marx følgende fra Smith:

Et menneske, som tilbringer hele sit liv med at udføre nogle få enkelte håndgreb, har ingen lejlighed til at opøve sin forstand... Han bliver i almindelighed så for dummet og uvidende, som det er muligt for en menneskelig skabning ... Men i ethvert industrielt og civiliseret samfund er dette den tilstand, hvori den arbejdende armé, dvs. folkets store masse, med nødvendighed må synke ned.

Marx taler om, at arbejdsdelingen, yderligere udviklet gennem maskinerne, har fremmedgjort arbejderne over for arbejdet og frataget dem arbejdsglæden. Han ironiserer over, at det liberale borgerskab samtidig med, at det priser det stramt organiserede fabriksliv, som fratager den enkelte initiativet, vender sig mod en statsdirigering af økonomien med den begrundelse, at den vil gøre hele samfundet til en utålelig fabrik.

Den teoretiske beskæftigelse med arbejdsdelingen sker nu kun inden for driftsøkonomien. Her satte videreudviklingen ind i årene efter 1900 gennem en systematisk analyse af arbejdsprocesserne. Foregangsmanden var amerikaneren Frederick Taylor, efter hvem systemet kaldes taylorisme; selv brugte Taylor udtrykket scientific management. Taylor indførte samtidig tidsstudier, der fastsatte standardtider for de enkelte, meget forsimplede processer, og disse standardtider blev knyttet sammen med aflønningen. En sær-

lig organisation af arbejdsdeling er den, der baseres på samlebånd - i stor stil anvendt i Fords fabrikker fra 1908, i øvrigt påvirket af teknikken i Chicagos store slagterier.

Følgerne af den vidtdrevne mekanisering drøftes stadig. Mod det Marx'ske synspunkt indvendes, at med den kortere arbejdstid spiller arbejdet en mindre rolle i livet, og at det stærkt forenkledte og problemløse arbejde kan have den fordel, at arbejderen får mulighed for og kraft til i fritiden at beskæftige sig med emner, der giver større fylde i tilværelsen end f.eks. det at garve en hud eller lave et par sko. Et berømt angreb på mekaniseringen og dens "iskolde eksploitering" af mennesket var Chaplins film "Modern Times" fra 1936, der rejste en debat verden over om "samlebånds"-kulturen.

Historisk betinget arbejdsdeling

Den territorielle arbejdsdeling behøver ikke at være betinget af naturgivne forhold; den kan også være historisk betinget. Nogle eksempler vil vise det:

1. Den danske tekstilindustri omkring Herning.

Naturgivne forhold førte i 1741 til, at beboerne i det fattige Hammerum herred med dets udstrakte fåreavl fik lov til "omløben" med uldvarer. Gennem disse hosekræmmere skabtes en tradition, der betinger egnens nutidige tekstilindustri.

2. Urindustrien i Schweiz.

Tilfældigheder førte i slutningen af 17. årh. en større gruppe franske reformerte flygtninge til byen Chaux-de-Fonds; her startede de en urproduktion, der med de beskedne krav til råmaterialer og kraft egnede sig for den isolerede og svært tilgængelige egn. - I øvrigt har også andre grene af schweizisk industri en oprindelse i et tilskud af flygtninge.

En eksisterende arbejdsdeling fører let til en afledet. Den schweiziske urindustri med dens erfaringer, fagtradition, tekniske udstyr m.m. er en forudsætning for den nutidige produktion i Schweiz af: taxametre, nautiske instrumenter og anden finmekanik.

De tekniske forudsætnings betydning kan eksemplificeres på to virksomheder.

1. Husqvarna vapenfabriks ab.

I 1689 placerede man en våbenfabrik i Husqvarna i Småland; placeringen blev bestemt af hensyn til den tilstedeværende vandkraft. Fabrikken er siden fulgt med i udviklingen inden for håndvåben. I 1875 begyndte man tillige produktionen af symaskiner, 1896 af cykler og 1908 af motorcykler; alt sammen fordi forskellen mellem et gevær og en cykel principielt er meget ringe i produktionsmæssig henseende. Dette har betydet, at virksomheden, hver gang der skete en ny opfindelse af produktionsmæssig lighed, har været i stand til lettere at optage det nye produkt, end en ny virksomhed ville være det.

2. Remington-koncernen.

Den har sin start i begyndelsen af 19. årh. som fabrik for landbrugsmaskiner, derefter geværer, symaskiner, skrivemaskiner, kasseapparater, barbermaskiner.

Den videre udvikling af koncernen - nu Remington Rand Inc. - bygger ikke alene på de tekniske forudsætninger, men også på de organisatoriske. Gennem salget af skrivemaskiner kom man ind i kontorer og tog da også med (fra egen produktion) kontormøbler, kartoteksystemer, fotokopieringsanlæg m.m.

Foruden at belyse sider af arbejdsdelingen viser de to eksempler også nogle af de tekniske og organisatoriske momenter, der fremmer tendenserne til stordrift. De er også vidnesbyrd om, hvori de gamle industrilandes forspring bl.a. består. I den forbindelse skal dog også påpeges, at den hovedregel ikke gælder altid, at gamle industrilande og gamle industrivirksomheder vil have så store forspring i teknisk viden samt i organisatoriske og merkantilske strukturer, at de "sætter sig" på det nye. Tysklands industrielle opsving i det 19. årh. skal ses i lys af, at det startede på et nulpunkt; der ved kunne Tyskland vælge at "låne" det mest avancerede inden for engelsk industri. Det samme var tilfældet med Japan. Englænderne måtte derimod køre videre med en hel del af det gamle produktionsapparat, bl.a. fordi udskiftningen ville være meget kapi-

talslugende. Den stærke vækst i den sovjetrussiske industriproduktion har også en af sine forklaringer i lignende "tekniske lån" fra USA og Vesteuropa.

4. FORBRUG - OPSPARING - INVESTERING

Overskriftens begreber hører til de mest værdiladede i økonomien. Det første leder tanken hen på et liv i ødselhed; det andet har en klang af gamle dyder og det sidste af den målbevidste nutidige forretningsmand, der fremsynet sikrer de næste generationers indkomst. I historisk perspektiv skal erindres om den plads, opsparing fik i den calvinske protestantisme (se s. 31 om Max Weber); det var ikke selve opsparingen, der var rosværdig og Gud velbehagelig, men derimod afståelsen fra ødselhed. Følgelig blev rigdom et symbol på kristelig dyd, skønt det ikke i sig selv var en dyd at være rig. Også hos merkantilisterne var opsparing en dyd (der var kapitalmangel under den tidlige kapitalisme). Opsparing blev gjort til et med akkumulation af penge. Set med vore øjne skete her en sammenblanding eller identificering af den private opsparing og samfundsopsparing, der sigter mod en opsparing i form af en akkumulering af produktionsmidler.

De nyere opstillinger af nationalregnskaber for tiden før 1914 synes at vise, at opsparingen var mindre dengang end i vor tid. I det 19. årh. lå nettoopsparingen formentlig noget under 10 pct., efter århundredskiftet (med en afsvækning i de sidste år før 1914) på ca. 10 pct. af nationalindkomsten. I 1920'erne var der en lille tilbagegang, men i 1930'erne var den igen på 10 pct. Efter 2.verdenskrig har den - med enkelte tilbageslag - været støt stigende til et niveau omkring 15-16 pct.

Udviklingen betyder naturligvis, at det private forbrug har været relativt dalende, som det fremgår af tabel 1 (Kilde: E. Damsgård Hansen i Aarh. Stiftstid. 31. juli 70). Tabellens tal kan ses som en kommentar til den stadige offentlige debat om det voksende forbrug. Når summen ikke altid er 100, skyldes det især svingninger i lagre og besætninger, der ikke er fradraget eller tillagt investeringerne.

I sig selv er tallene ikke tilstrækkelig sigende. Det kunne tænkes, at opsparingen var væsentlig ringere end i andre lande. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Ydermere kunne man sige, at der i Danmark er et særligt behov for opsparing, fordi landet siden 2. verdenskrig har været inde i en investeringskrævende omstilling

(mere industri, mindre landbrug). Omstillingskravene har dog næppe været større end i andre lande. I Sovjetunionen med store omstillingskrav har opsparingen siden femårsplanernes begyndelse været meget høj - formentlig 25-30 pct.; det er staten der organiserer opsparingen, ikke individerne.

Investeringerne har skiftet karakter i det sidste hundrede år således som det fremgår af tabel 2. De to søjler viser, hvordan erhvervslivet er blevet mere og mere mekaniseret.

Samfundet eller staten kan via skatter og afgifter i nogen grad gribe regulerende ind over for forbruget. Det samme gælder investeringernes samlede størrelse, men det har vist sig vanskeligt at regulere investeringernes sammensætning, hvilket ellers kunne have interesse med henblik på at fremme særlig eksportskabende investeringer. Dette har efter 2. verdenskrig med vekslende held været forsøgt gennem etablering af særlig gunstige lånemuligheder for eksportindustrier. Socialt ønskværdige investeringer har man også, navnlig siden slutningen af 19. årh., søgt at fremme gennem billige statslån (til fiskere, husmænd, mindre håndværkere). En generel tilskyndelse til investering ligger der i såkaldt gunstige afskrivningsregler; men disse kan - og har sikkert også gjort det - føre til kritikløse investeringer lige fra maskiner, hvis kapacitet ikke udnyttes, til prestigepræget kontorudstyr og biler af unødigt størrelse.

1. Det procentmæssige forhold mellem forbrug og investering

Procent af brutto- nationalprodukt:	Privat forbrug	Offentligt forbrug	Faste investeringer
1950	67,8	10,3	21,9
1955	64,1	12,0	23,3
1960	60,6	11,7	25,4
1965	57,5	14,3	27,5
1966	57,8	14,9	24,5
1967	57,4	15,6	28,0
1968	57,8	16,3	27,0
1969	56,8	16,3	28,1

2. *Bruttoinvesteringernes relative fordeling 1870–1952,
1968 i 1929-priser*

	Bygninger og anlæg	Maskiner og transportmidler
1870–1894	75	25
1895–1914	69	31
1921–1929	56	44
1930–1939	54	46
1947–1952	44	56
1968	45	55

(Kilde: Bjerke & Ussing: Studier over Danmarks nationalprodukt 1870–1950)

5. NATIONALREGNSKABET

Nationalregnskabet tjener til at analysere økonomien i forretningen Danmark. Den interesse er naturligvis ikke ny; men det er ret nyt, at man er i stand til at gøre det; danske nationalregnskaber blev først opstillet i 1940'erne.

Før den tid ofrede man megen opmærksomhed på begrebet nationalformuen. Man forstod herved værdien af alle til et land hørende fysiske og juridiske personers nettoformue, altså enkeltpersoners, selskabers, foreningers, kommuners, statens m.fl.s formue. Det var meget kompliceret at beregne nationalformuen; da V. Falbe-Hansen i 1885 til værket Danmarks Statistik beregnede nationalformuen, benyttede han værdierne af

Landejendomme

Skove

Faste ejendomme i byerne

Jernbaner (men ikke veje, fordi de ikke afkastede indtægt; deres nytteværdi var tilgodeset derved, at deres eksistens betingede en højere pris for fast ejendom)

Skibe

Kreaturbestand

Mønter (guld, sølv, kobber)

Redskaber, indbo, klædningsstykker (værdien bestemt gennem løssøreforsikringen)

Med i opgørelsen var ikke biblioteker, kunstsamlinger m.m., da værdien deraf ikke kunne fastslås.

Det var en meget kompliceret og ret usikker beregning. Interessen for nationalformuebegrebet er også, i hvert fald endnu, ret minimal. Skal begrebet anvendes, må der foreligge tal for et åremål og helst også beregninger for andre lande ud fra samme principper og i samme værdier. Alt dette rejser en lang række vanskeligheder; men dertil kommer nogle teoretiske betragtninger. Nogle eksempler vil vise det: har man et vist antal virksomheder, der bortset fra en enkelt forsvinder på grund af monopoldannelser, så stiger værdien af denne ene, uden at landets reelle kapacitet er forøget; bolig-

spekulation kan medføre svingninger i ejendomspriserne, som ikke svarer til kapacitetsforøgelse eller -formindskelse. Er således nationalformuen et begreb, som næsten ikke anvendes i dag, så betyder dette dog ikke, at man ikke historisk kan anvende visse af leddene i beregningen. Ofte vil således brandforsikringsværdien af ejendommene kunne give et indtryk af de vekslende vilkår i et land, eller i hvert fald sider af disse.

I Danmark offentliggøres egentlige nationalregnskaber siden 1948, da Statistisk Departement udsendte "Nationalproduktet og nationalindkomsten 1930-1946" (Stat.Medd. 4. række, 129. bd., 5. hæfte). I dette hæfte og i "Nationalindkomsten 1938 og 1947-54" (Stat.Medd., 4. r., 160. bd., 2. h., 1955) er redegjort for beregningsmetoderne; disse er senere blevet ret omfattende revideret, for hvilket der er redegjort i "Nationalregnskabsstatistik 1947-1960" (Stat. Undersøgelser, nr. 7, 1962).

Efter at have udviklet beregningsmetoderne har man søgt at beregne nationalregnskabet bagud. I 1946 udkom H.C. Jørgensen: Hvor stor en del af indtægten unddrager skatteyderne det offentlige? Heri er nationalindkomsten beregnet for årene 1921-29; til lige vises det, hvordan man ved anvendelsen af den produktionsstatistiske metode til beregning af nationalindkomsten (altså måler værdien af produktionen) når til et større tal, end hvis man bruger den skattetekniske metode (altså bygger på selvangivelserne); det er den første metode, der bruges i dansk statistik.

For tiden tilbage til 1870 er der foretaget beregninger i Kjeld Bjerke & Niels Ussing: Studier over Danmarks nationalprodukt 1870-1950 (1958). Det er beregninger – hvilket forfatterne også selv erkender – der er behæftede med store usikkerhedsmomenter; men på den anden side er de meget givende både for udforskningen af perioden og for drøftelsen af den økonomiske histories metode. For tiden 1818-1870 foretages i disse år beregninger på Københavns Universitets økonomiske Institut; foreløbige resultater fra disse beregninger er offentliggjort af professor Svend Aage Hansen i 2. bd. af Knud Erik Svendsen m.fl.: Dansk pengehistorie 1-3 (1968).

Tilsvarende undersøgelser er foretaget i andre lande. I Sverige kom allerede i 1937 E. Lindahl, E. Dahlgren & Karin Kock: *National Income of Sweden 1861–1930*; for Englands vedkommende har man i Phyllis Deane & W.A. Cole: *British Economic Growth 1688–1959* (1967) søgt at gå helt tilbage til 18. årh.

Sammenligninger mellem nationalindkomsten pr. individ i de forskellige lande ses meget ofte. De skal tages med et betydeligt forbehold, da det er forbundet med store usikkerhedsmomenter at foretage sådanne beregninger (de forsk. landes valutaer kan ikke uden videre omsættes efter den officielle kurs, forsk. beregningsmetoder). Der er dog udarbejdet beregningsmetoder, der for nogenlunde ensartede lande giver rimelige tal. Når mere forskelligartede lande skal sammenlignes, er det fremdeles lige så acceptabelt at gøre det ved sådanne grove målestokke som f.eks. antallet af breve, antal radioapparater eller forbruget af vigtige industrielle råvarer (stål, olie).

Det kredsløbssystem, der ligger til grund for vor nationalregnskabsopstilling, er udformet af Keynes (se s. 35). Det var imidlertid ikke det første kredsløbssystem. Quesnay (se s. 24) opstillede allerede i 1759 en *Tableau Economique*, der i diagramform viste, at landbruget var det eneste erhverv, der skabte nye værdier. Senere arbejdede både Ricardo og Marx med kredsløbssystemer.

LITTERATUR

P. Nørregaard Rasmussen: *Forelæsninger om nationalregnskaber* (1967). En interessant kritik af kredsløbssystemets opsparingsbegreb er Jørgen Pedersen: *Begrebet opsparing* (i "Til Frederik Zeuthen 9. september 1958"); afhandlingen viser bl.a., hvordan vor teori fører til en definition, hvorefter definitionen skærper teorien mere, end det egentlig var tænkt ved udformningen.

6. PLANØKONOMIEN

I Sovjetunionen

Det økonomiske livs organisation i Sovjetunionen har interesse under tre synsvinkler: det socialistiske forsøg, den økonomiske omstilling i kort tid fra et feudalt bondesamfund til et industriland og en gennemført planlægning af et samfunds hele økonomi.

Til forståelse af det russiske økonomiske system er det væsentligt at fastholde, at netop springet fra bondesamfundet til den moderne højindustrialisme har skabt en række problemer, som har været de fundamentale i russisk økonomi og historie. Det er problemer, som ikke snævert er sammenhængende med socialismen, men som også ville have gjort sig gældende, hvis man uden revolutionen havde ønsket en tilsvarende hurtig industrialisering. Man kunne nemlig godt tænke sig en tilsvarende og lige så hurtig industrialisering gennemført med bevarelse af privatkapitalismen. Den organisation af det økonomiske liv, der herskede i Tyskland og hos Vestmagterne under 2. verdenskrig var ikke meget mindre indgribende end den russiske og affødte samme problemer, som man har kæmpet og stadig kæmper med i Rusland.

Målet for sovjetstyret har været en meget hurtig industrialisering. Dette skal ikke ses alene i sammenhæng med udviklingspolitik og magtpolitik; det har også et ideologisk motiv. Narodnikerne ("folkevennerne"), der spillede en betydelig rolle blandt russiske socialister 1870-1900, mente, at det gamle landsbyfællesskab, miren, var et gunstigt udgangspunkt for den kommende socialisering. Lenin afviste, allerede fra århundredskiftet, at man kunne gå direkte fra bondesamfundet til socialismen; han fandt, at kun gennem arbejderklassen kunne man nå målet. Lenins opfattelse, mere eller mindre varieret i motiveringen, har siden været herskende blandt sovjetlederne, som derfor af den grund også har ønsket industrialiseringen forceret.

Den sovjetrussiske økonomi - og dermed Ruslands historie - falder i klart adskilte perioder:

1917-21 krigskommunismen

1921-28 NEP

1928-41 Første industrialiseringsbølge: 1.-3. femårsplan

1941-45 krigen

1946-50 genopbygning: 4. femårsplan

1950- Anden industrialiseringsbølge:

til 1958 femårsplan, derefter syv- og tyveårsplaner.

Krigskommunismen

Tiden 1917–21 var præget af borgerkrigen, af afbrydelsen af den hidtidige økonomiske forbindelse med Vesteuropa og af fejlslagen høst. Under disse omstændigheder forsøgte man forgæves at få det nye økonomiske system til at fungere. Jord og produktionsmidler var erklæret for samfundseje, og man nationaliserede banker og handelsforetagender. Der var mangfoldige vanskeligheder knyttet til at få de forskellige sektorer til at fungere, sværest og mest afgørende var vanskelighederne i landbrugssektoren.

I landbruget var de store godser opløst, og jorden fordelt på talrige mindre brug. Det viste sig hurtigt, at landbruget ikke var i stand til at producere tilstrækkeligt med levnedsmidler til industrien og den røde hærs millioner. Den svigtende produktion skyldtes dels, at ”grundloven for jordens socialisering“ ikke tillod anvendelse af fremmed arbejdskraft i landbruget, dels at bønderne tilbageholdt levnedsmidler. Trods tvangsrekvisitioner efterfulgt af mere eller mindre organiserede beslaglæggelser brød hele forsyningsområdet sammen, ikke mindst da tørken satte ind. Hungersnøden bragte revolutionen i fare.

Nep-perioden

Under disse omstændigheder proklamerede Lenin i 1921 ”den nye økonomiske politik“ (Nep, forkortelse for novaja ekonomitjeskaja politika). Bønderne fik lov til at bruge lønnet arbejdskraft, mindre og mellemstore virksomheder i byerhvervene kunne være privatejede, større virksomheder kunne forpagtes ud til private.

Det nye system havde hurtigt gunstige virkninger. I 1925 var både industriens og landbrugets produktion oppe på førkrigniveau; men den levnedsmiddelmængde, der blev bragt på markedet, var mindre end før 1914; denne udvikling fortsatte de følgende år. De mindre leveringer ud fra landbruget skyldtes, at der var et større fødevarerforbrug blandt bønderne end før krigen, at antallet af beskæfti-

gede i landbruget steg (et karakteristisk træk i underudviklede økonomier), og at bønderne ikke havde nogen tilskyndelse til at bringe levnedsmidler på markedet, fordi produktionen af fabriksvarer var så lav, at de ikke havde mulighed for at skaffe sig sådanne i bytte.

Nep-systemet havde således nok afbødet katastrofen; men det gav ikke mulighed for et industrielt fremstød. Svigtende korneksport betød svigtende muligheder for import af kapitaludrustning, og den hjemlige industri var underforsynet med arbejdskraft. Til dette kom, at nok var der en – ganske vist utilfredsstillet – efterspørgsel efter industrivarer; men den var på den anden side ikke stor nok til at bære en industri. På grund af komplementariteten skal efterspørgslen have en vis størrelse, for at der kan gennemføres en rentabel industrialisme. Eksempelvis skal traktorer benyttes så meget, at man kan skabe en storproduktion af traktoringe. Er det ikke tilfældet, må man opgive at producere traktoringe; men dette betyder på den anden side, at hvis man ikke kan få traktoringe, i hvert fald til rimelige priser, så har man heller ikke brug for traktorer. Industriel produktion fordrer stort forbrug.

Endelig fremhæves det som en af nep-systemets svagheder, at opsparingen ikke var tilstrækkelig stor. Her må opsparingen forstås som, at man ikke havde et overskud af levnedsmidler, der kunne stilles til rådighed for den industrielle sektor samt – som nævnt – korn til eksport.

Som så ofte før og siden blev landbruget kærnepunktet i det russiske system. Det var også dettes ordning, der stod i centrum for sovjetledernes debat. Den samlede sig mere og mere som en tilslutning til Stalins synspunkt, at vejen ud af vanskelighederne var skabelsen af storbrug, hvor en udstrakt mekanisering med formindsket arbejdskraft var mulig.

1.–3. femårsplan

Nep-systemet blev afløst af femårsplanernes første periode. Den startede med en omlægning af landbruget og er i øvrigt karakteriseret af en hastig industriel vækst. I den blev hovedvægten lagt på den unge industri; man producerede produktionsmidler og ved hjælp af

disse nye produktionsmidler, mens forbrugsvarerne til det sidste kun har indtaget en beskedent plads.

Femårsplanerne opstillede en række mål for produktionen i de enkelte brancher og de enkelte virksomheder. Planerne blev udarbejdet af gosplan (forkortelse for: Gosudarstvennaja komissija plana vosstanovlenija chozjajstva i promysjlennosti SSSR, den statslige kommission for udarbejdelse af en plan for genskabelse af SSSRs landbrug og industri), en ekspertkommission, oprettet 1921. Femsenere syvårsplanerne er ret summariske, den seneste syvårsplan er en bog på godt 100 sider; de suppleres løbende med mere detaljerede etårsplaner. Manglende matematisk viden gjorde i øvrigt de første planer meget usikre. Den løbende kontrol med planernes forløb lå fortrinsvis hos gosbank (gosudarstvennyj bank, statsbanken), idet virksomhederne skulle indsætte deres overskud og driftskapital her og gennem gosbank foretage gireringer til dækning af køb af råstoffer og halvfabrikata.

En væsentlig forudsætning for femårsplanernes succes var indførelse af stordrift i landbruget. Det skete gennem en hastig nedlæggelse af de mindre brug (Stalins berømte kamp mod de selvstændige bønder, kulakkerne). Stordriften fik to former: kollektivbrug og statslige brug.

Kollektivbrugene – kolchoserne – kan minde om de gamle europæiske godser. Bønderne fik til hver familie som privateje en lille jordlod med adgang til at holde nogle få husdyr; men den væsentligste produktion var resultatet af en fællesdrift i stor stil. For indsatsen i fællesdriften fik den enkelte andel i det overskud, der var tilbage, når skatter og afgifter var betalt. Ved siden af kollektivbrugene blev oprettet statsbrug – sovchoser; her var arbejderne ansat som lønarbejdere på "kornfabrikkerne". Sovchoserne var i reglen meget store og afgav derfor mulighed for en vidtgående mekanisering. En sådan blev også gennemført for kolchoserne ved oprettelse af maskinstationer; planlægningen af maskinstationernes arbejde gennemtvang også planlægning af kolschoserne og muliggjorde kontrol med dem. I 1950'erne skete en sammenlægning af kollektivbrugene, der gav dem en sådan størrelse, at de selv kunne have deres maskiner, og maskinstationerne blev nedlagt.

Femårsplanerne betød en kæmpevækst i russisk produktion – for

landbruget kneb det dog at vinde med i de første år. Under de to første femårsplaner blev industriproduktionen firedoblet. Arbejdsløse teknikere fra Vesteuropa og USA tilførte i 1930'erne Sovjetunionen en uvurderlig ekspertise. Opsparingen steg hurtigt og nåede op på omkring 25 pct. af nationalproduktet, og den fortsatte investering i basisindustrierne forøgede produktionen.

2. verdenskrig.

Krigen ødelagde store dele af det russiske produktionsliv. Ødelæggelserne ramte både industrien og landbruget; industrien mindst fordi der allerede i 1930'erne som et led i krigsforberedelserne var sket en øget koncentration mod øst.

Genopbygning og nye planer.

Det lykkedes gennem 4. femårsplan (1946-50) at genvinde krigsårenes tab. De følgende år betød en fortsat ekspansion. I landbruget steg produktionen, og under Khrusjtjovs ledelse tog man nye store områder under dyrkning, svarende til Englands, Vesttysklands og Frankrigs samlede landbrugsjord. Fra 1960'erne aftog imidlertid udbyttet af den "friske" jord, og dette gennemtvang en øget interesse i videnskabeligt landbrug, men medvirkede tillige til Khrusjtjovs fald.

I industrien var det stadig sværindustrien, der blev tilgodeset. I det hele steg russisk industriproduktion i 1950'erne med 10 pct. om året, mens tilvæksten i USA kun var 4 pct.; i 1960'erne har den russiske vækstrate imidlertid været aftagende, mens den amerikanske har været stigende. I Frankrig, Vesttyskland, Italien og Japan har vækstraten ligget over den russiske. Medvirkende til dette var bl.a., at behovet for reinvesteringer nu blev stigende i Rusland. På samme tid kom et voksende krav om forbrugsvarer, som det var nødvendigt at efterkomme; dette førte produktionen over i retning af varer, der ikke i sig selv øger produktionsapparatet og dermed muligheden for hastig vækst. Det er karakteristisk, at i samme periode har sovjetisk økonomisk teori i stigende grad været optaget af problemerne omkring efterspørgslen. En voksende del af natio-

nalproduktet - 6,5 pct. - blev i 1960'erne brugt til uddannelse; i USA var den samme andel 3,7 pct. I en vis udstrækning har det medført en højere uddannelsesgrad på de forskellige planer end i USA; men den store andel skal også ses i sammenhæng med, at man i USA allerede tidligere havde foretaget de omkostningskrævende investeringer i bygninger m.m. til uddannelsesformål.

Den russiske planøkonomi er mere effektiv eller i hvert fald hurtigere virkende end den vestlige rammeøkonomi. Det er lettere via en planøkonomi at dirigere produktionens deling mellem forbrug, militære udgifter og investeringer, end det er gennem rammeøkonomiens forskellige indirekte virkemidler. Man har imidlertid store problemer med at få de forskellige led til at arbejde sammen og med at undgå en bureaukratisering; vanskeligheder som også i stigende grad gør sig gældende inden for de vestlige koncerner. Problemerne søger man bl.a. at løse ved kybernetikkens systemer; man er imidlertid ikke nået ud over forsøgsstadierne, i hvert fald ikke i den civile sektor, hvor de store amerikanske koncerner synes at være længere fremme; om kybernetik se f.eks. Norbert Wiener: Menneske og automat (1950) og Ib Nørlund: Kybernetik (1964).

Under indtryk af de stigende vanskeligheder gennemførtes i 1957 en principel ændring af planlægningen. Hidtil havde den - under gosplans overledelse - været organiseret i brancheministerier for hele unionen. De havde imidlertid vist tilbøjelighed til at drive branchepolitik: for at sikre sig forsyninger optog man produktioner fra andre brancher, en udvikling, der hindrede en rationel arbejdsdeling. Der udvikledes også den såkaldte brancheegoisme: for at opfylde egne planer sløjede man af på leverancer til andre brancher. Endelig var der store vanskeligheder med at centralstyre fra Moskva.

Ændringen i 1957 gik på tværs af brancherne. Produktionen skulle nu for alle brancher dirigeres af territoriale råd, sov-narkhoser. Visse nøgleindustrier blev dog fortsat styret af centrale brancheministerier.

Reformen oprettede omkring 100 sov-narkhoser. Det viste sig dog hurtigt, at der opstod problemer, der svarede til de tidligere: sov-narkhoserne søgte at gøre sig selvforsynende, og ved svigtende pro-

duktion skar man først ned på leverancerne til andre områder. Efter få år blev antallet af sovmarkhoser derfor halveret, og centrale organer fik øget indflydelse på dem (1965-reformen).

Også på arbejdspladserne har man problemer med forholdet mellem de forskellige grupper. Et led i stimuleringen af arbejdsindsatsen har været løngradueringer; dette har ført til, at kløften mellem faglærte og ufaglærte bliver stadig bredere og bredere, og at de akademisk uddannedes forspring bliver stadig større og større. Virksomhedsledelsen lønnes i stigende grad efter udbyttet, og da man samtidig for at fremme effektiviteten mere og mere svækker "demokratiet på arbejdspladsen", markeres skellene i befolkningen stærkere. I hvert fald i penge bliver disse mindre og mindre i de vestlige lande; lad være at man så der kompenserer på anden måde (skattefordele m.m.), så er dette dog mindre iøjnefaldende.

De konjunktursvingninger, man kender i den vestlige økonomi, kender man ikke i Rusland. Til gengæld rammes økonomien af følgerne af uundgåelige fejltilstande i planlægningen, og sådanne fejl kan have omtrent samme virkninger som de vestlige konjunktursvingninger. For den russiske befolkning har det været belastende, at virkningerne af fejltilstandene i reglen er søgt afbødet gennem ændringer i forbrugsvareproduktionen - også derved har man sikret den industrielle vækst.

I andre lande

I de europæiske, kommunistiske lande uden for Rusland er der også planøkonomiske systemer. Det gælder Østtyskland, Polen, Tjekslovakiet, Ungarn, Bulgarien, Rumænien, Albanien og Jugoslavien. Her gennemførtes i årene frem til 1951 omfattende nationaliseringer; mindre detailforretninger og håndværksvirksomheder var i reglen undtaget - politikken over for denne del af erhvervslivet har siden været svingende og dermed også antallet af private virksomheder.

Socialiseringen af landbruget skred langsomt frem. Indtil slutningen af 1950'erne var omkring tre fjerdedele af brugene privatejede, undtagen i Bulgarien, hvor kollektiviseringen fandt sted allerede i 1951. Siden er kollektiviseringen efter russisk mønster gennemført overalt undtagen i Polen, hvor 80 pct. af jorden stadig er privatejet.

Når der ses bort fra Jugoslavien, som har fulgt sit eget mønster, var udviklingen nogenlunde ens i alle landene frem til ca. 1956. Skønt man måtte kæmpe med store vanskeligheder, bl.a. på grund af manglende computer-teknik og et svagt bureaukrati, søgte man at gennemføre en vidtgående planøkonomi. Den blev styret ved "planlægning fra neden": de centrale myndigheder sendte skitser med intentionerne ud, hvorefter virksomhederne stillede forslag om, hvordan de kunne bidrage; disse forslag blev så centralt koordineret i planer. I henholdsvis 1953 og 1954 ændredes dette i Tjekkoslavakiet og Polen til "planlægning fra oven".

På samme tid skete der i de østeuropæiske lande – på linje med den russiske udvikling – en overgang til at lægge større vægt på produktion af forbrugsvarer. Efter Poznan-urolighederne og den ungarske opstand i 1956 har der også været en større tendens til at tilgodese en moderat stigning i reallønnen. Den første periodes kraftige industrialiseringsbestræbelser blev også afdæmpet; her spillede tillige ind, at det ikke i boligbyggeriet havde været muligt at følge med over for den hastige indvandring fra land til by.

Fra 1957 har udviklingen i planlægningssystemerne bevæget sig forskelligt i de kommunistiske lande. I Bulgarien og Østtyskland fulgte man snævert den russiske model og oprettede lokale planlægningsråd (jfr. sovmarkhoserne side 54). I Albanien, Rumænien, Ungarn, Polen og Tjekkoslavakiet bevarede man derimod de gamle brancheministerier; til gengæld bragte Tjekkoslavakiet og Polen, i nogen grad også Ungarn, andre nyheder frem. Her lagde man vægt på at skyde planlægningen over på lavere organer, således at ministerierne mere forestod den langsigtede perspektivplanlægning. Den enkelte virksomhed fik større autonomi, og videre fik de ansatte større indflydelse på ledelsen. Den direkte planlægning blev også reduceret og afløstes af mere indirekte virkemidler mindende om den vesteuropæiske rammeøkonomi. Den nye femårsplan for 1971-75 betyder en yderligere tilbagevenden til de første efterkrigsårs planlægning fra neden. I Tjekkoslavakiet gik liberaliseringen videst, men er nu standset. I flere af landene har man indført et bonussystem for direktørerne; et princip som også drøftes indført i Sovjetunionen.

Bortset fra Albanien har disse "liberale" strømninger også

smittet af på de andre kommunistlande. Dette er sket samtidig med en stramning af de vestlige "rammer". Man taler om en tilbøjelighed til konvergens mellem plan- og rammeøkonomi. Blandt rammeøkonomiens lande er i øvrigt Frankrig det land, der med flerårige detaljerede planer og stærke økonomiske styringsorganer nærmer sig mest planøkonomien.

Som nævnt fulgte Jugoslavien tidligt sine egne veje. Fra begyndelsen af 1950'erne er her sket en tæt tilnærmelse til det vesteuropæiske system. Der er en stor frihed for håndværk, let industri og handel til at konkurrere; sværindustrien er mere dirigeret. Arbejderråd har en stor indflydelse på de enkelte virksomheders drift (produktion, fordeling af overskudet på bonus og investering).

LITTERATUR

Poul Nyboe Andersen (red.): Det sovjetiske samfund (1963). - Afhandlinger s. 142-200 i Bunte & Jörberg: Problem i världsekonomin historia og s. 506-29 i Dillard: Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia. - Jørn Henrik Petersen: Traditionel og ny sovjetisk økonomisk teori i Nationaløkonomisk Tidsskrift bd. 108 (1970), side 1-22 og den der anførte litteratur, navnlig Leif Johansen: Soviet mathematical economics, i Economic Journal bd. 76 (1966), side 593-601, M.F. Sharpe (ed.): The Liberman Discussion (New York 1966; E.G. Liberman er en fremtrædende russisk økonom) og J.H. Petersen: Økonomiske reformer i Sovjetunionen i Økonomi og Politik bd. 43 (1969), s. 250-270, 352-374. Om andre lande se Emanuel Winter: Forberedelserne til den nye polske femårsplan i Økonomi og Politik bd. 43 (1969), s. 375-91, og Jørn Henrik Petersen: De tjekkoslovakiske økonomiske reformer i Økonomi og Politik bd. 42 (1968), s. 305-325. - En samlet fremstilling af de kommunistiske landes økonomiske systemer er Marie Lavigne: Les économies socialistes soviétique et européennes (Paris, 1970).

7. ERHVERVSORGANISATIONER

Erhvervsorganisationer kendes fra den tidlige middelalder med dets lavssystem. Dette blev definitivt brudt med næringsloven af 1857 (obs. trådte først i kraft 1. jan. 1862). I slutningen af 19. årh. blev der dannet foreninger inden for alle erhverv; den stærke centraldirigering af økonomien under 1. verdenskrig gav organisationerne øget betydning. Yderligere udvikledes organisationerne af samme grund under 2. verdenskrig.

Lavene

Lavene havde oprindelig forskellige sociale og selskabelige funktioner, men fra 14. årh. er det de erhvervsmæssige, der er det centrale. Udøvelsen af håndværk blev afhængig af, at man var medlem af et fags lav. Betingelserne blev snart udstået lære- og svendetid og betaling af afgift for indtræden i lavet. Dette garanterede til gengæld ved prisaftaler og ved at begrænse adgangen, at mesteren kunne opnå en rimelig fortjeneste. Flere gange søgte statsmagten at ophæve lavene, men det blev kun for korte perioder, og enevælden benyttede dem i stedet til at styre den erhvervsøkonomiske politik. Der forekommer henvendelser fra lavene til regeringen om økonomiske spørgsmål, men nogen egentlig indflydelse på den førte politik havde de ikke - nogen landssammenslutning af lavene eksisterede ikke. Oprindelig var svendene med i lavene; men fra det 15. årh. begyndte de at få deres egne svendegilder. I begyndelsen var de kun understøttelsesforeninger; i det 17. årh. tog de dog mere og mere opgaver op, der førte til en modsætning mellem lavene som arbejdsgiverforeninger og gilder som arbejderforeninger.

I det 14. århundrede træffes også handelslav. De blev imidlertid aldrig så udbredte som håndværkerlavene; i København fik flere brancher inden for handelen deres egne lav, men ellers var det kun i de større provinsbyer, at der fandtes købmandslav.

Som nævnt blev alle lav ophævet i 1862. En undtagelse var dog de københavnske grossererers, Grosserer-Societetet - oprettet 1742 - der fortsatte med at bestå som tvunget lav og med ret til at blive hørt i lovgivningsspørgsmål vedrørende handelen.

Nogle lav fortsatte som frivillige foreninger, der varetog selskabelige formål og drev understøttelsesvirksomhed. Flere af dem blev senere udgangspunkt for næringsfrihedens nye organisationer.

Det nye organisationsmønster dannes 1862–1914

Det nye organisationsmønster blev kendetegnet ved, at staten ikke deltog i eller tilskyndede til organisationsdannelsen. Yderligere adskilte det sig fra lavene ved, at de lokale foreninger via landsdelsforeninger blev samlede i landsomfattende sammenslutninger. Endelig kom der to typer af foreninger: de almene (for alle handlende, for alle håndværkere) og de faglige (f.eks. for isenkræmmere, for murerestre).

De almene foreninger kom først. Det var handelsforeninger og håndværkerforeninger.

Handelsforeningerne omfattede handlende af enhver art. Ned mod år 1900 delte disse sig dog i de større byer ofte i to foreninger: en for de større handlende, især grossisterne, og en for detaillisterne; de første hedder i dag handelsstandsforeninger, de andre detaillistforeninger, købmandsforeninger eller handelsforeninger. De mindre byers handlende var og er i reglen ikke tilstrækkelig mange til at gennemføre en sådan deling.

For begge typer af foreninger gælder det, at de tidligt tog sig af uddannelsesspørgsmålet ved at oprette handelsskoler; det er fortsat foreninger, som landet over driver disse skoler. Endvidere har foreningerne varetaget de handlendes interesser over for de lokale myndigheder; jernbaner, postvæsen, havn, gadeanlæg - i nyeste tid - parkering. Endelig har foreningerne været det "folkelige underlag" for de landsomfattende foreningers forhold til regering og rigsdag, når det gjaldt almene handelsspørgsmål: lukkelov, konkurrencelov, indførelse af metersystemet og talrige andre store og små sager.

De lokale handelsforeninger sluttede sig i 1880'erne sammen i fire landsdelsforeninger. Disse landsdelsforeninger indledte samtidig et snævert samarbejde med Grosserer-Societetet i København. Landsdelsforeningerne samledes fra 1901 i en landsorganisation, der senere fik navnet Provinshandelskammeret. Der er etableret et tæt organisatorisk samvirke mellem dette og Grosserer-Societetet.

Detallistforeningerne omfattede før 1914 i provinsen næsten kun kolonialhandlere. Også disse foreninger sluttede sig sammen landsdelsvis og derefter 1907 i en centralforening for hele landet De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark.

De mange nye specialforretninger (isenkram, manufaktur, skotøj osv.) fik som nævnt også deres foreninger. Før 1914 var der mange i hovedstaden og en del i provinsbyerne; de københavnske foreninger fik en centralorganisation i 1890, som med det nuværende navn De danske Handelsforeningers Fælles-Organisation 1938 blev udvidet til også at omfatte provinsforeningerne.

En del af håndværkerforeningerne blev oprettet allerede i lavstiden; men de fleste kom først i 1860'erne og -70'erne. De sigtede først og fremmest mod mere alment at hæve håndværksmestrene og håndværket. De anlagde derfor tekniske skoler, og de drev understøttelsesvirksomhed, foredrags- og teateraftener, biblioteker m.m. Medlemskredsen omfattede derfor også embedsmænd og større handlende, som mente, at de burde støtte disse formål. Foreningerne opfyldte endelig et væsentligt formål ved at være ramme om mange selskabelige aktiviteter i tidens provinsbyer.

Efterhånden udvikledes også et behov for en central håndværkerorganisation. Resultatet blev stiftelsen i 1879 af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, nu Håndværksrådet. Her samledes delegerede fra håndværkerforeningerne, hvortil man valgte repræsentanter for foreningernes mest erhvervspolitisk orienterede medlemmer. En erhvervsmæssig orientering fik Fællesrepræsentationen, efterhånden som man i århundredets sidste tiår i stigende grad oprettede foreninger for de enkelte fags mestre og lod disse foreninger være i Fællesrepræsentationen.

Industrien kom først sent med i organisationssystemet. Ganske vist var der i København den store Industriforeningen, der var oprettet allerede i 1838. Også den havde imidlertid et mere alment sigte, nemlig at virke for en industrialisering i Danmark. Det var imidlertid mest oplysningsarbejde, den drev, og den var domineret af håndværksmestre. De få større industridrivende var ganske vist medlemmer, men deres interesser kolliderede gang på gang med håndværkermedlemmernes, fordi disse sidste til enhver tid arbej-

dede for lovgivningsinitiativer, der kunne beskytte de små virksomheder mod storforetagender. Udgangen blev, at den egentlige industri i 1910 oprettede sin egen organisation, Industrirådet, som dog organisatorisk forblev nært forbundet med den gamle Industriforeningen.

Landbrugets organisationer fulgte samme mønster som de andre erhvervssammenslutninger: først alment oplysende, senere mere erhvervsbetonet sigte.

Den ældste forening er Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, oprettet 1769. Den samlede medlemmer fra hele landet: gods-ejere, embedsmænd og præster. Formålet var - og er - at virke for landbrugets bedste, navnlig ved oplysningsarbejde blandt bønderne. Selskabet tog imidlertid indtil 1914 også landbrugspolitiske initiativer.

Tilsvarende lokale - fagligt oplysende - foreninger blev oprettet i det 19. årh. De var dog kun få og havde ikke megen kraft; fra ca. 1840 til ca. 1870 stiftedes imidlertid talrige lokale landboforeninger landet over. De mange foreninger havde fortsat landbrugsfaglige formål (kvægavl, oplysning om nye dyrkningsmetoder m.m.) og havde ikke få medlemmer fra byerhverv, som ønskede at støtte formålet. I 1870'erne og -80'erne samledes de lokale foreninger i landsdelsforeninger, der atter i 1893 gik op i De samvirkende danske Landboforeninger. Samtidig med, at foreningerne og deres centralorganisationer bevarede det landbrugsfaglige sigte, optog de nu også et energisk erhvervspolitisk arbejde.

Husmændene fik i slutningen af århundredet deres egne foreninger, der også snart samledes i landsdelssammenslutninger. De gik 1910 op i De samvirkende danske Husmandsforeninger. Landbrugets erhvervsorganisationer og landbrugets andelsvirksomheder samledes i 1919 i Landbrugsrådet.

I det sidste par årtier før 1914 blev det i stigende grad accepteret, at staten henvendte sig til organisationerne, når der lovgivningsmæssigt skulle gennemføres foranstaltninger, som berørte erhvervene. Organisationerne fik således lejlighed til at ytre deres standpunkter. I andre situationer var det organisationerne, der tog initiativet over for staten.

Allerede under 1. verdenskrig, men navnlig under 1930'ernes

kriserestriktioner og særlig i 2. verdenskrig og den efterfølgende tid blev erhvervsorganisationerne i realiteten en del af statsadministrationen. Ikke alene blev der sikret dem plads i de forskellige råd og nævn, der som øverste instanser forvaltede restriktionerne, de fik også en lang række sager til behandling - f.eks. importbevillinger - og selv om det formelt var statsorganerne, der traf afgørelsen, var den i realiteten truffet ved organisationernes indstilling.

Trådene mellem administration og organisationer suppleres af uformelle forbindelser til de folkevalgte organer. Eksempelvis har Landbrugsrådet gerne haft en plads i Venstres rigsdagsgruppe og Industrirådet i den konservative gruppe; på lokalt plan kendes også mange eksempler på, at borgerlige partier har overladt handels- og håndværkerforeninger at nominere kandidater til sikre pladser på byrådslisterne.

Svarende til de personlige forbindelser er det forhold, at der også fra erhvervsorganisationerne ydes økonomisk støtte til de borgerlige partier. Så vidt det kan skønnes, er denne støtte dog ikke af samme størrelse som den, fagbevægelsen yder Socialdemokratiet. Forbindelsen mellem Socialdemokrati og fagbevægelse er imidlertid også formel; vedtægtsmæssigt er de to grene af arbejderbevægelsen organisatorisk forbundne.

Konkluderende må det siges, at det moderne demokrati således også rummer væsentlige korporative islæt. I reglen har de demokratiske partier vendt sig mod at formalisere de korporative tendenser; blandt højrepartier - i Danmark det konservative - har der dog siden før 1. verdenskrig med mellemrum rejst sig stærke røster for at formalisere de korporative elementer gennem forfatningslove.

Med organisationernes voksende indflydelse kunne man have ventet en drøftelse af deres struktur. Det skete ikke, og er heller ikke siden sket - opbygningen er stort set uændret. I historien og samfundsvidenskaberne har man imidlertid taget spørgsmålet op.

Problemet er: i hvor høj grad stod organisationslederne som udtryk for "erhvervets" synspunkter. Det første spørgsmål er her: hvor stor en procentdel af erhvervene var organiseret. Endnu før 1914 var organisationsprocenten ret lav. Det næste, og det centrale problem er, at vistnok ingen af de lokale organisationer tilgodeser en sikring af selv store mindretals repræsentation dels i ledelsen, dels blandt de repræsentanter, der sendes til Landsdelsforeninger-

nes repræsentantskabsmøder. Da de store lokalforeninger som regel er underrepræsenteret på delegeretmøderne, fordi man altid ønsker at sikre hver egns repræsentation, kan resultatet blive, at en anskuelse, som i virkeligheden har flertallet bag sig, overhovedet ikke kommer til orde. Det samme misforhold kan fortsætte, eftersom man nærmer sig pyramidens top: bestyrelsen for den landsomfattende sammenslutning.

Disse strukturelle svagheder fører let til mandatran. Herved forstås, at organisationen giver udtryk for at tale på erhvervets vegne, selv om den ikke kan tale for de uorganiserede og endnu mindre for et måske meget stort mindretal. Beslægtet med dette er mandatfordrejningen, der kommer til udtryk derved, at f.eks. håndværkerforeningerne ytrer sig om f.eks. handlendes ret til at drive håndværk, selv om hovedparten af medlemmerne har indmeldt sig i foreningerne for at støtte tekniske skoler og deltage i de selskabelige arrangementer. Jo bredere og mere alsidig en forenings virksomhed er, desto større er faren for mandatfordrejning, fordi motivationerne for indmeldelse da bliver så mange, at faren øges for, at foreningerne i enkelte spørgsmål slet ikke står for medlemmernes opfattelse.

LITTERATUR

Om lavene foreligger en rig litteratur; alt af betydning udkommet indtil 1940 omtales i noterne til Helge Søgaard: Håndværkerlavene i Århus (1940). De moderne erhvervsorganisationer er behandlet i et stort antal jubilæumsskrifter; her kan kun nævnes enkelte fra hovederhvervene. – Landbrug: H. Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs historie 1-2 (1919-20), samme selskab er behandlet i Erhvervshistorisk årbog 1968 (også som selvstændigt skrift under titlen "For fædrelandets bedre flor"), J.K. Haugård: Foreningen af jyske Landboforeninger 1872-1922 (1926). – Industri: C. Nyrop: Industriforeningen i København 1838-88 (1888), Vagn Dybdahl: Industriforeningen i København 1838-1910 (1970, også i Erhvervshistorisk årbog 1970), Johannes Hansen: Hovedtræk af Industrirådets historie (1935). – Håndværk: C. Nyrop og Åge Sølvér: Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Håndværk 1879-1929 (1929). – Handel: Ejler Alkjær og Jens Vibæk: De danske Handelsforeningers Fællesorganisation 1890-1940 (1940), Edv. Berg: Provinshandelskammeret 1901-

1951 (1951); en lokalorganisation er behandlet i Vagn Dybdahl: Århus Handelsstandsforening 1937-1962 (i Erhvervshistorisk årbog 1961-62); Grosserer-Societetet er emnet i en række store og meget brede arbejder af Jul. Schovelin; det er Fra kongegunst til selvstyre (1917), Fra den danske handels renaissance 1-2 (1924) og Tidens hjul og Tietgen (1929). – En samlet fremstilling af organisationernes udvikling i 19. årh. er optaget i Vagn Dybdahl: Partier og erhverv 1-2 (1969).

8. AKTIESELSKABER OG DIREKTØRERNES REVOLUTION

Aktieselskabet med begrænset ansvar (til det foretagne indskud) og en permanent kapital hører den moderne industrialisme til. Økonomisk samvirken på delebasis er derimod gammel og har antikke forbilleder. Udviklingen i nyere tid markeres af tre stadier:

1. de regulerede kompagnier.
2. selskaber på aktier.
  - a. med kapital indskudt fra spekulation til spekulation,
  - b. med permanent kapital.
3. aktieselskaber med begrænset ansvar.

Fælles for de tre typer er, at det er risiko og krav om store kapitalindskud, der fremtvinger samvirket. Selv om store kapitalindskud måske ikke umuliggjorde, at en enkeltperson drev virksomheden, så ville han i reglen ikke være villig til at satse hele sin formue i en enkelt virksomhed.

De regulerede kompagnier var foreninger af købmænd, der hver for sig forblev uafhængige; der var heller ingen fælles kapital. Risikoen for et enkelt skib var meget stor; man slog sig da sammen og lod skibene sejle i konvoj. Visse faciliteter drev man dog i fællesskab, for eksempel pakhuse i fjerne og ofte usikre egne, også dette mindskede risikoen. Det berømte engelske Merchant Adventures - med middelalderlige rødder - var et sådant kompagni, der havde monopol på handelen mellem Skagen og Somme, dvs. navnlig Nederlandene. Det blomstrede i 16. og 17. årh., men da den engelske klædeeksport gik tilbage, svandt kompagniets betydning, og da dets sidste kontor på Kontinentet - i Hamborg - lukkede i 1807, havde det forlængst udspillet sin rolle. Andre engelske kompagnier af samme type var det russiske fra 1555 og det levantiske fra 1581, som periodisk var på aktier.

Selskaber på aktier brød for alvor frem med den oversøiske handel i det 17. årh. Det Engelsk-Ostindiske Kompagni blev grundlagt 1600, Det Hollandsk-Ostindiske Kompagni i 1602, og de fik snart forbilleder i andre lande. Kompagnierne fik ved oktroj (kontrakt med staten) eneret på handelen i nærmere angivne områder og bemyndigelse til at afslutte traktater og holde tropper.

Langt op i århundredet forblev disse kompagnier af typen 2 a.

Kapitalen blev indskudt fra ekspedition til ekspedition og derefter udbetalt, når regnskabet blev gjort op. Danmark fik sit første ostindiske kompagni i 1616; det klarede sig kun kort, men Asiatisk Kompagni (1752-1843) blev i 18. årh. et efter danske forhold kæmpeforetagende. Her havde man fast kapital, men i en lang periode skulle aktionærene dog yderligere indskyde for hver ekspedition.

Handelskompagniernes dominerende stilling ophørte omkring 1800. Det blev i stigende grad umuligt at fastholde monopolstillingen, og den tropiske handel måtte som investeringsmål konkurrere med den nye industri og andre handelsmuligheder, som industrien havde skabt.

Mens det engelsk-ostindiske kompagni tjente formuer hjem, som var en forudsætning for den industrielle revolution, forløb i og omkring Sydhavskompagniet en aktiespekulation, der for lang tid blokerede aktieselskabernes fremvækst.

Sydhavskompagniet blev grundlagt i 1711. Det fik handelsprivilegier på øerne i Sydhavet (Stillehavet) og Sydamerika; men det var især finansoperationer i England, der optog kompagniet. De første år gav gode resultater, der styrkede tilliden. I 1720 overtog man hele statsgælden og betalte kreditorerne ud med aktier i kompagniet; aktiekursen steg i løbet af få måneder fra 128 til 1000 pd. sterling. Samtidig grundlagdes talrige småkompagnier, hvor høje aktiekurser ikke svarede til de virkelige værdier. En aktiemani gik over England; men i november 1720 brast "the South Sea bubble", og småkapitalister i tusindvis blev ruineret.

Begivenhederne førte samme år til vedtagelsen af Bubble Act. Den var gældende til 1825 og satte meget snævre grænser for aktieprincippets anvendelse. Efter den tid skete en ret hurtig liberalisering, der blev presset frem af behovet for store investeringer, først i jernbaner, senere i industri. Tilsvarende lempelser fandt sted i andre lande, og fra omkring 1900 var aktieselskaber den foretrukne selskabsform i større virksomheder.

Aktieselskabsformens fremtrængen betød, at det nu blev muligt for småkapitalister at placere deres kapital i erhvervslivet. I perioder har der været ført en livlig agitation for, at den jævne mand burde være aktionær og dermed bidrage til kapitaldannelsen. Under højkonjunkturer har det ofte været let at inddrage småkapitalister i aktiemarkedet. Mærkant kom dette til udtryk i USA i 1920'erne, hvor talrige småsparere købte aktier, der under optimismen stadig steg

i kurs og gav god afkastning. Risikoen ved aktiepopulariteten viste sig imidlertid i 1929; tilbageslaget forstærkedes umådeligt, fordi småaktionærer straks solgte af rædsel for at miste alt, se J. K. Galbraith: *The Great Crash 1929* (1961; sv. udg. 1965: *Den stora borskraschen 1929*).

Ofte holder den mindre kapitalist sig tilbage fra aktiekøb, fordi han ikke har kapital nok til at sprede den i flere selskaber og dermed mindske risikoen. Han føler sig sikkert også usikker i vurderingen af selskaberne. For at modvirke disse forhold er der dannet investeringsforeninger, hvori medlemmerne indskyder beløb efter behag: foreningerne køber da aktier i et stort antal selskaber, hvorved risikoen spredes samtidig med, at chancerne for stor gevinst forringes.

Aktieselskaberne har betydet en voksende adskillelse mellem kapitalen og kapitalejerne. Den enkelte kapitalist vil i de fleste tilfælde ikke have mulighed for at bestemme, hvordan hans penge skal arbejde, og hvordan selskabet skal udnytte gevinsten. Kapitalejernes magt over produktionsmidlerne svækkes derved stærkt. I det 20. århundrede er der i al stilhed sket det, man har kaldt "the managerial revolution" - direktørernes revolution. Udtrykket er formuleret af sociologen James Burnham i bogen "The Managerial Revolution" (New York, 1941).

Ledelsen af en stor virksomhed kræver faglig (ofte teknisk) viden og administrativ indsigt i et omfang, som kun et mindretal vil besidde. Går man fra dette generelle til det specielle, den enkelte virksomhed, så kræver ledelsen af denne en indgående beherskelse af og medleven i dens forhold. Dette betyder, at selv om man i bestyrelsen har medlemmer, der har de første kvalifikationer, så vil det ikke være muligt for dem at skaffe sig det andet sæt, alene fordi de i reglen selv er hårdt anspændt andre steder.

Under disse omstændigheder bliver en stigende magt lagt i hænderne på eksperter: direktørerne. På samme tid er en stigende del af de egentlige "basisindustrier" (kraftværker, transport m.m.) ejet af det offentlige; det vil atter sige styret af andre eksperter. Selv om det kan synes at være urentable foretagender, som kapitalejerne gerne undlader at træde ind i, så øver disse offentlige virksomheders politik alligevel en afgørende indflydelse på de private virksomhe-

ders muligheder. Dette indebærer, at den enkelte kapitalejers indflydelse yderligere stækkes.

Konklusionen er således, at magten, dvs. bestemmelsesretten over produktionsmidlerne, mere og mere glider kapitalejerne af hænde. At der stadig er kapitalejere, som selv er eksperter, rokker ikke ved kendsgerningen. Da endelig også bestemmelsen af udbyttets størrelse er en ekspertsag – kun eksperten kan vurdere, hvilket udbytte virksomheden kan bære – er udviklingen på vej fra det kapitalistiske samfund til "the managerial society".

9. ANDELSBEVÆGELSEN

Andelsbevægelsen eller Kooperationen (af middelalderlat. *coop-rari*, samarbejde) er betegnelsen for en række foreninger, der ved omsætning af varer til eller fra medlemmerne skal tilgodese disses økonomiske interesser. Der regnes traditionelt med tre hovedtyper af sådanne foreninger: produktionsforeninger ejet af de ansatte arbejdere og deres kammerater i faget, evt. af arbejderbevægelsens organisationer, producentforeninger ejet af en række selvstændige erhvervsudøvere og konsumentforeninger ejet af en kreds af købere. Den første type producerer varer eller tjenesteydelser, der i reglen sælges i det normale marked; et eksempel er en elinstallationsforretning ejet af svendene og deres fagforening. Den anden types medlemskreds leverer varerne eller råvarerne til foreningen, som derpå sælger dem, evt. efter færdigbehandling; et eksempel er andelsmejerierne. I den tredje type køber foreningen varer ind i store partier, hvorefter det enkelte medlem køber hos foreningen; et eksempel er brugsforeningen.

For alle tre typer er det muligt at finde forbilleder langt tilbage i historien, så naturlige er disse former for økonomisk samarbejde; men for at der skal kunne tales om en andelsbevægelse, må det forlanges, at samarbejdet sker gennem en forening, har et mere stedsevarende præg, og at det er frivilligt.

Andelsforeningerne begyndte at virke i det 19. årh., og samtidig udbyggedes en idé for andelsbevægelsen i dens forskellige former. Ældst er produktionsforeningerne, der indgik i de socialistiske ideer allerede fra den utopiske socialismes tid. Således var Charles Fourier flere steder inde på produktionsforeninger, men mest udkrystalliseret var ideen hos Philipp Buchez (1796-1865, nationalforsamlingens præsident 1848); i hans foreninger skulle der først udbetales løn, dernæst skulle der af udbyttet henlægges 20 pct. til kapitalforøgelse, mens resten skulle udbetales til arbejderne efter deres indsats. Også Louis Blanc optog produktionsforeningstanken og forsøgte at virkeliggøre den gennem februarrevolutionens nationalværksteder. Størst betydning for ideens udbredelse fik dog Lassalle; for ham var produktionsforeningerne både et middel til at virkeliggøre socialismen og den form, hvori produktionslivet burde

være organiseret i den socialistiske stat.

Påvirket af Lassalle blev der både i Tyskland, Danmark og Sverige i 1870'erne stiftet produktionsforeninger. Det viste sig dog hurtigt, at foreningerne ikke kunne klare sig; kapitalmangel, ledernes svigtende forretningsindsigt og uenighed slog dem i stykker i løbet af kort tid. Senere dannedes af og til produktionsforeninger, navnlig hændte det, at strejkende sluttede sig sammen og begyndte en virksomhed. Af sådanne eksisterer der adskillige; men de er i reglen i tidens løb blevet omdannet til aktieselskaber, hvor aktierne især eller udelukkende ejes af arbejderorganisationer, og de ansatte blot er lønarbejdere og ikke ejere, i hvert fald kun indirekte gennem fagforeningerne.

En arbejderkooperation, veludviklet i de nordiske lande, har etableret bagerier, håndværkerforetagender, boligforeninger, mejerier, biografer m.m. Denne kooperation mangler imidlertid det væsentlige kooperative karaktertræk: ejendomsretten liggende hos de producerende eller de aftagende. Det er aktieselskaber, ejet af arbejderorganisationer; men derved, at der ingen privat kapital er i dem, og derved at udbyttet er begrænset, nærmer disse virksomheder sig alligevel det kooperative. I dag er der egentlige produktionsforeninger, men ikke i stort tal, navnlig i Frankrig, England, Italien og Mexico. I socialistiske lande er produktionsforeninger ofte et fast led i det økonomiske system, særlig udbredt er de i Sovjetunionen inden for håndværk og mindre industri; her har man, også ideologisk, bygget videre på en gammel form for produktionsfællesskab, artelen, som kendes fra 13. årh., især i byggeri og visse håndværksfag.

Konsumentforeningerne har teoretisk samme fædre som produktionsforeningerne, dog var Lassalle modstander af dem. Det var særlig Robert Owen, der interesserede sig stærkt for dem; hans samtidige, lægen William King (1786-1865), var dog den egentlige organisator bag de hundreder af brugsforeninger, der blev dannet i England i 1820'erne. De sygnede hen i løbet af 1830'erne, og først i 1844 dannedes i Rochdale ved Manchester den forening, der anses for moderforeningen for de moderne brugsforeninger. Foruden vidtflyvende planer på længere sigt anlagde man ved etableringen af Rochdaleforretningen følgende principper: varerne rene og fuld-

vægtige (dengang et stort problem i handelen), kontantbetaling, overskuddets fordeling til medlemmerne efter indkøbets størrelse og demokratisk styre med kun 1 stemme til hvert medlem. Disse principper og det, at foreningerne skulle være åbne, (dvs. enhver inden for virkeområdet have adgang til at blive medlem uanset religion og politisk anskuelse) har i reglen været bærende for andelsbevægelsen.

Rochdaleforeningen var stiftet af arbejdere. Ved århundredets midte udformede den tyske socialpolitiker Hermann Schulze-De-litzsch (1808-1883) omtrent tilsvarende brugsforeningsideer, idet hans tanke dog var, at foreningerne skulle ledes af mænd fra borgerskabet, men henvende sig til arbejderne. Det skulle være borgernes hjælp til afbødning af nøden blandt arbejderne. Lassalle satte netop her ind med sin modstand mod brugsforeningerne, som efter hans opfattelse blot ville virke løndæmpende. Dette synspunkt blev også de kontinentale arbejderpartiers indtil omkring 1900; efter den tid ændrede man opfattelse, navnlig i Frankrig, Belgien og Tyskland - noget mere tøvende i de nordiske lande. Denne tøven må ses i sammenhæng med, at en stor del af Socialdemokratiets tilhængere var detailhandlere. Efter 1. verdenskrig har Socialdemokratiet dog været mere positiv (man taler om arbejderbevægelsens tre strenge: parti, fagbevægelse og Kooperation); selv om partiet som sådant har holdt sig til almindelig velvilje, så har der dog lige fra starten været en snæver personforbindelse mellem Socialdemokratiet og bybrugsforeningerne.

I sidste halvdel af århundredet bredte brugsforeningerne sig over næsten hele Europa. I Danmark var der nogle forsøg i 1850'erne; men den første levedygtige brugsforening blev oprettet i 1866 i Thisted og i Sverige i 1850. I Danmark var brugsforeningerne til de første år efter 1900 en udpræget landforeteelse; men fra omkring 1. verdenskrig bredte de sig som nævnt stærkt i byerne.

Brugsforeningernes fremkomst på landet i Danmark er behandlet i Preben Dollerup: Brugsforeningerne 1866-1896 (1966). Bogen drøfter bl.a. sammenhængen med det politiske liv, med næringsretlige forhold og med konjunkturerne. I det følgende gengives uddrag af en anmeldelse af Vagn Dybdahl (fra tidsskriftet HISTORIE, bd. VII, 1966-67, s. 315 ff); heri refereres synspunkter fra bogen, og der rejses metodiske spørgsmål, som navnlig advarer mod uden

videre at regne med, at sammenfald af to eller flere forhold også betyder en årsagsforbindelse. Det hedder i anmeldelsen:

"I de følgende fem år - fra 1867 til 1871 - blev der oprettet 88 brugsforeninger. De 30 brugsforeninger hørte hjemme i byerne, og de fleste af dem forsvandt ret hurtigt; fra nu af og de næste 40 år var brugsforeningerne en bevægelse, der hørte hjemme på landet. Preben Dollerup fremhæver, at også disse land-brugsforeninger bar præg af, at det var socialt højerestående, godsejere og gårdmænd, der stiftede dem for at hjælpe husmænd og landarbejdere, som i disse år rantes af en ugunstig lønudvikling. Når det blev på landet, at det store tal kom, hang det sammen med den netop gennemførte næringslov; den gav mulighed for at drive handel uden for købstæderne, hvad der hidtil havde været forbudt.

I byernes handelsdrivende borgerskab begyndte man at føle sig forurologede over brugsforeningerne. Men der var dog fremdeles en del, der så på brugsforeningerne som en social hjælpeforanstaltning og ikke som et nyt konkurrerende element i erhvervslivet.

I det følgende tiår frem til 1880 tog købmændenes modstand mod brugsforeningerne til. Det springende punkt var, at brugsforeningerne var fordelingsorganer for en sluttet kreds og ikke forretningsvirksomheder. Af den grund kunne brugsforeningerne etablere sig i byernes læbælter, hvor der ellers ikke måtte være forretninger. Det er vigtigt at mærke sig begrebet læbælte. Da næringsfriheden i 1862 åbnede adgang for butikker på landet, ville man beskytte byerne ved at forbyde handel i en omkreds på 1½ mil. Det viste sig imidlertid, at netop læbælterne blev en støtte for brugsforeningerne, som jo kunne etablere sig der, fordi de var foreninger og ikke erhvervsvirksomheder. En meget stor del af dem blev da også oprettet i de butikstomme læbælter. Fra byernes side gik politikken derfor ud på at få fastslået, at brugsforeningerne skulle betragtes som forretninger og dermed være forbudt i læbælterne. På rigsdagen blev der arbejdet for det; men der kunne ikke skabes flertal for dette synspunkt.

Med dette var brugsforeningerne ved at blive et politisk spørgsmål, mens deres vækst i øvrigt fortsatte jævnt og støt.

I 1880'erne ændredes billedet. Antallet af brugsforeninger steg nu meget hurtigt. Magister Dollerup forklarer det med dårlige tider for landbruget, så nu også gårdejerne ønskede brugsforeninger til deres egen fordel og ikke blot for at hjælpe husmændene. Hos en af lederne blev der givet udtryk for, at det ikke alene var et spørgsmål om økonomisk gevinst, men også om at frigøre sig fra forbindelsen med købstadsfolkene og deres nedladende indstilling over for bonden.

Mens bonden ventede at komme frelst gennem vanskelighederne takket være bl.a. brugsforeningerne, så skrev en borger i Roskilde, at de ville være til "ruin og fallit" for en stor del af bybefolkningen. Landbrugets vanskeligheder var det velkendte forhold, at det danske korn blev slået ud af det amerikanske; i de år var man derfor optaget af at lægge landbruget om til produktion af flæsk og smør. Denne omlægning var også medvirkende til brugsforeningernes vækst. Tidligere havde man nemlig solgt sit korn til købmanden i byen; nu skete det i mindre grad, og man havde derfor ikke engrosforbindelsen med købmanden, hvilket atter løsnede detailforbindelsen. Når man ikke skulle ind til købmanden med produkterne, så var det bekvemmere at have en brugs i sognet.

Situationen her ved midten af 1880'erne er da følgende: Mens brugsforeningerne i de første 15 år havde været led i de sociale hjælpeforanstaltninger, var de nu en del af et nyt erhvervsmønster. Tilsvarende fik de også en større plads i den erhvervspolitiske debat.

Antallet af brugsforeninger steg fremdeles. Nu kom Jylland også med; her havde bevægelsen hidtil ikke stået så stærkt. Foreningerne begyndte også at foretage indkøb i fællesskab, hvad der selvfølgelig bød på betydelige økonomiske fordele. Mange brugsforeninger var dog utilbøjelige til at give afkald på deres frie ret til selv at vælge grossist.

Det var i de samme år, at de politiske modsætninger skærpedes i forfatningskampen. Som ingensinde før eller efter gik der skarpe skel gennem befolkningen, og brugsforeningerne undgik ikke at blive draget ind i striden.

Højre havde sin støtte i godsejerne og byernes borgerskab. Venstre blev båret frem af gårdmandsstanden. Når det gjaldt brugs-

foreningerne, var der da ikke langt til, at byernes folk så dem som et anslag fra Venstre mod de fortrinsvis højresindede købmænd. En af brugsforeningslederne havde skrevet en artikel, der kunne tages som et udtryk for ønsket om at anvende økonomiske sanktioner mod Højre, og denne artikel blev udgangspunktet for anklager mod brugsforeningerne. De blev angrebet for at drive politik, for at handle med ikke-medlemmer, for at være arnesteder for alskens ondt. "Hvad er en brugsforening?" spørger et højreblad og fortsætter "for så vidt spørgsmålet gælder de brugsforeninger, som Venstre lægger i ringe om købstæderne . . . er det en politisk forening, der er oprettet af en høker, som er straffet så tit for ulovlig næringsbrug, at han ikke kunne fortsætte sin tidligere forretning, hvorfor han var nødt til at slå sig på politikken og lave et skærmbredt for sin utilbørlighed". Artiklen fortsætter med at karakterisere brugsforeningerne som smugkroer for egnens tjenestefolk og landarbejdere.

Bogen understreger på linje med Politikens Danmarkshistorie, at vi kun har et par eksempler på, at brugsforeninger blev anlagt med politisk sigte. Alligevel medførte "politiseringen" af brugsforeningsbevægelsen, at handelsstanden fik større mulighed for en politisk aktion.

Denne mulighed kom i tiden efter 1889. Højreregeringen foreslog en række reformer af næringslovgivningen, og heri indgik bl.a. et forslag om, at brugsforeninger ikke måtte have "åben bod", dvs. ikke et egentligt forretningslokale. En sådan bestemmelse ville have været et kraftigt slag mod brugsforeningerne; men det viste sig snart umuligt at få den gennemført mod Venstres kompakte modstand.

Mens dette foregik inde på rigsdagen, kom der flere og flere brugsforeninger. En stor del af bogens sidste afsnit er imidlertid mindre viet brugsforeningerne i egentlig forstand. Det skildrer de indre brydninger forud for dannelsen af brugsforeningernes brugsforening FDB, og dermed standser bogen.

Preben Dollerup har udført et værdifuldt arbejde ved at samle de mange spredte oplysninger til en fyldig behandling af visse hovedlinier i brugsforeningernes historie. Det er ikke nogen nyråd-

ning, der er foretaget. Det billede, der er tegnet, svarer til det, vi havde i forvejen, men det er mere nuanceret.

Nuancerne er dog ikke sjældent skabt ved en dristig behandling af kilderne. Karakteristisk er således en tendens til at drage slutninger, som kildematerialet ikke kan bære; først fremstår et forhold som en formodning for så nogle sider længere fremme at være en kendsgerning, der kan bygges videre på. Noget lignende træffes i anvendelsen af dagspressen som kilde: nogle artikler i små og til dels ucentrale blade gøres jævnligt til en offentlig mening, og nogle få artikler gøres til en kampagne.

En anden metodisk svaghed er, at to fænomeners samtidighed ret kritikløst gøres årsagsbetinget. Det er f.eks. ingenlunde givet, at brugsforeningernes vækst i 1880'erne hænger sammen med landbrugs krisen. Den kan også skyldes omvæltninger i erhvervslivet; det er således påfaldende, at handelsborgerskaber i København i mange år bevæger sig i takt med brugsforeningstallet. Og der er jo f.eks. ingen grund til at tro, at landbrugs krisen ramte særlig hårdt inden for læbæltet, hvor 3/5 af brugsforeningerne blev oprettede. Hvis krisen betød så meget, hvorfor satte stigningen i brugsforeningstallet da først ind omkring 1885 - de dårlige tider begyndte allerede 1877. Vi skal nok også interessere os for det forhold, at landbefolkningens forbrug skiftede karakter. En række nye varer kom frem. De erstattede og supplerede produkter, som bonden tidligere selv fremstillede; men de skulle købes jævnligt, og derfor var der brug for butikker i nærheden - dvs. på landet.

For det rimelige i dette synspunkt taler, at antallet af handlende i länddistrikter stiger med ca. 75 pct. fra 1870 til 1890. Netop i 1880'erne stiger antallet af købmænd på landet mere end antallet af brugsforeninger.

På andre områder føler man, at forfatteren for tidligt har givet op, når det gjaldt at skaffe kildematerialet frem. Derfor får vi egentlig ikke noget at vide om, hvordan en brugsforening virkede. Vi hører ikke noget om vareudvalget, om uddelerens stilling, om økonomien og andre centrale spørgsmål, som vi netop trænger til at få besvaret.

Vi hører heller ikke noget om foreningernes beliggenhed. Det ville have været af betydning at fastslå forholdet til jernbanerne,

til højskolerne, til befolkningens indstilling til andre spørgsmål i livet. I Sverige kan man f.eks. konstatere, at religiøst vakte egne kommer sent med i brugsforeningsbevægelsen. Gælder det samme i danske indre-missionske sogne?

En så enkelt ting som en vis grad af befolkningstæthed som forudsætning for brugsforeninger burde også have været drøftet. Derved ville den stærke understregning af betydningen af de sjællandske husmænds fattigdom måske være blevet mere afdæmpet. Hvis nød alene skulle skabe brugsforeninger, havde sikkert mange jyske egne været med, og det velstående Århus amt næppe været det førende i henseende til brugsforeninger i Jylland.

Mange af de vanskeligheder, Preben Dollerup har måttet kæmpe med, kunne have været løst, hvis der havde foreligget solide, videnskabelige undersøgelser af lokale emner. Studiet af det sidste århundredes samfundshistorie kan kun gennemføres under forudsætning af, at et sådant arbejde tages op. Rammerne for sådanne skal dog først afstikkes, her er den nye bog på sit område et betydeligt incitament“.

Brugsforeningerne har (gerne nationalt) igen sluttet sig sammen i en slags brugsforeningernes brugsforening, i Danmark fra 1896 (FDB, Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger). Herved har man opnået at kunne foretage direkte import i store mængder, ligesom man har opbygget egne fabrikker. Dette samvirke er yderligere bygget ud over landegrænserne. I 1918 stiftedes Nordisk Andelsforbund, der for de nordiske lande virker som opkøber på verdensmarkedet bl.a. af kaffe og kolonialvarer.

I mange år var spørgsmålet om beskatning af brugsforeningerne et politisk stridsspørgsmål. Brugsforeningsfolkene hævdede, at overskuddet ikke var en fortjeneste, men et udtryk for, at medlemmerne for en sikkerheds skyld betalte for meget for varerne, og at det for meget betalte ved årets slutning blev betalt tilbage som dividende til medlemmerne. De handlende argumenterede for en brugsforeningsskat, idet de hævdede, at skattefritagelsen betød lavere omkostninger, og derved påførte brugsforeningerne dem en ubillig

konkurrence. Nu beskattes de dog, men ret mildt, hvis de kun handler med medlemmer (en sådan kontrol finder vist aldrig sted, heller ikke fra brugsforeningerne selv).

Før 2. verdenskrig var mange brugsforeningers dividende på 10-15 pct.; i dag er den i reglen nede på omkring 2-3 pct. Man fortrækker at konkurrere på prisen. Som i andre erhvervsforetagender sker der en stærk koncentration af brugsforeningerne, der samles i meget store enheder, mens der oprindeligt var en brugsforening for hvert kvarter eller sogn. Denne udvikling har medført, at det store flertal af medlemmerne ikke føler sig som medlemmer og deltagere i ledelsen; det er blot en forretning, man handler i.

I næsten alle lande eksisterer brugsforeninger. Det gælder også uden for Europa, og man har lagt megen vægt på at oplære udviklingslandenes befolkning i andelsbevægelsen. Den relativ største udbredelse har brugsforeningerne, bortset fra de kommunistiske lande, i Finland og Island, hvor deres andel i detailomsætningen udgør 30-40 pct. Mindst betydning har brugsforeningerne i USA. Fra andelsbevægelsens side anføres i dag som et centralt formål ved siden af medlemmernes direkte økonomiske fordel, at brugsforeningerne virker som værn mod monopoldannelser. Tidligt havde man også tanker om at gennemføre oplysende og uddannende virksomhed. Dette formål er imidlertid i de fleste lande, Sverige dog undtaget, blevet skudt i baggrunden.

Den tredje form for producentforeninger begyndte i håndværket. Tidligst udformet var den hos Schulze-Delitzsch (se foran); han agiterede specielt for, at håndværket i konkurrencen med industrien skulle udnytte fordelene ved at indkøbe råvarerne i fællesskab og ligeledes i fællesskab sælge de færdige produkter. På samme tid begyndte F.W. Raiffeisen at agitere for andelslånekasser for landbruget, hvor ikke alene ejendommens værdi, men også ejernes moral og karakter var afgørende for lånebevillingen. De Raiffeisenske lånekasser fik stor udbredelse i Tyskland og optog sidst i århundredet også en virksomhed som fællesindkøbsforeninger for korn og gødning.

Selv om forskellige byerhverv har etableret producentforeninger, var det dog særlig landbruget, der tog tanken op. I de nordiske lande udvikledes systemet fra 1880'erne (det første andelsmejeri i

Danmark 1882) og kom hurtigt til at omfatte mejerier og slagterier, indkøbsforeninger for korn, foderstoffer, gødning m.m., kraftforsyning (elselskaber), banker og forsikringsselskaber. Også her samles de lokale foreninger i landsomfattende sammenslutninger, der som meget store forretningsforetagender forestår hovedparten af den danske landbrugseksport og en væsentlig del af råstofimporten til landbruget.

I de fleste foreninger fulgte man princippet, at hver mand havde en stemme, uanset hvor meget han ydede f.eks. af mælk til andelsmejeriet. Man fulgte devisen, at der stemtes efter hoveder, ikke efter høveder. Denne økonomiske foreningsdannelse er taget op i en lang række lande, men har ikke fundet den samme udbredelse som brugsforeningerne.

I forskningen af andelsbevægelsen er det i dag et omdebatteret spørgsmål, om andelsbevægelsens egen maxime, at nøden er andelsbevægelsens moder, er rigtig. Nogle går ind for dette synspunkt, mens andre har lagt vægt på, at de foretagender, der viste sig livskraftige, enten blev grundlagt i gode tider eller af den økonomisk bedst stillede del af landmænd eller arbejdere.

LITTERATUR

A. Axelsen Drejer: Den danske andelsbevægelse (1952), Preben Dollerups i teksten nævnte bog og - om bybrugsforeninger - Vagn Dybdahl: Partier og erhverv.

10. KONKURRENCEBEGRÆNSNING

Den klassiske økonomis idé (se s. 25 f.) var, at en fri konkurrence ville være den mest fordelagtige for samfundet. Den ville presse priserne ned til fremstillingsomkostningerne (heri indregnet kapitalrenten) i de mest effektive virksomheder; de mindre effektive virksomheder ville derved forsvinde. Skulle dette føre til, at en enkelt virksomhed dermed faktisk fik monopol på fremstillingen af en vare, ville denne være tvunget til både stadig at modernisere og at afstå fra urimelige priser, idet der ellers ville opstå konkurrenter.

En sådan, om man vil, idealtilstand, har næppe nogensinde været herskende på omfattende områder af erhvervslivet. Fra den antikke verden kendes talrige eksempler på monopoler, ofte var de knyttet til herskerne, som enten selv udnyttede dem eller også forpagtede dem bort. Nogle monopoler hørte til de såkaldt naturlige monopoler, der foreligger, hvor en råvare kun forekommer et enkelt sted. Et moderne, naturligt monopol var kryolitten ved Ivigtut, der nu er opbrugt.

Den antikke verden kendte også konkurrencebegrænsning gennem håndværkernes sammenslutning i lav, der nåede deres højdepunkt i 3. årh.

Lavene var i middelalderen den mest fremherskende konkurrencebegrænsende institution. De middelalderlige lav havde i øvrigt ikke, bortset fra de byzantinske, nogen organisk forbindelse med antikken. De var skabt dels ud fra sociale hensyn, dels som et værn mod købmandsgilderne. Lavene benyttede samme konkurrencebegrænsende midler, som er herskende i dag: prisaftaler og etableringskontrol. Den sidste blev udøvet gennem regulering af lærlingetilgangen og gennem store etableringsudgifter (kostbare, usælgelige mesterstykker, indtrædelsesafgifter til lavene).

Merkantilismen var ingenlunde præget af fri konkurrence. Når den merkantilistiske politik alligevel som hovedregel søgte at begrænse lavenes magt, var det, fordi disses konkurrencebegrænsninger ikke var samfundsstyret.

På andre områder var merkantilismens tidsalder bevidst gennemstyret af konkurrencebegrænsninger. De gjorde sig mest markant gældende inden for den oversøiske handel og ved manufakturprettelser-

ne (manufaktur: storvirksomhed baseret på håndværksteknik, ofte udbygget med en vis arbejdsdeling og mekanisk drivkraft, især vandkraft). I begge tilfælde var der tale om store og efter tidens forhold både langsigtede og risikofyldte investeringer; for at fremme de kapitalejendes tilbøjelighed til at træde ind i kompagnierne og manufakturterne, måtte man da give dem eneret over en længere årrække. Det samme kendes i dag; eksempler er luftfartsselskaberne, minedriften (bly, senere molybdæn) i Mestersvig i Grønland.

Liberalismens tid vendte sig mod monopoltildeling fra det offentlige. På enkelte områder måtte man dog af praktiske grunde anerkende de tekniske monopoler – fortrinsvis blandt public utilities: f.eks. gasværker, jernbaner, elværker. Det ville være åbenbart urimeligt, om flere konkurrerende gasværker nedlagde rør i gaderne; selskaberne fik da koncession på f.eks. gasværksdrift i det pågældende område.

Oprindelig var værker, jernbaner, sporvogne m.m. drevet af private selskaber. I det 20. århundrede har stat eller kommune imidlertid i de fleste lande overtaget sådanne virksomheder. Der kan da udvikle sig et finansmonopol, hvor monopolet udnyttes som en skattekilde. Det tydeligste eksempel er det danske postvæsen, der, hvis man vurderer det som en forretning, ikke alene driver en hårdhændet prispolitik, men også udnytter monopolet til stadige kvalitetsforringelser – alt med et voksende overskud.

Uden forbindelse med større eller mindre grad af liberalisme er også de socialhygiejnisk betingede monopoler. Det er f.eks. de fra mange lande kendte tobaks- og spiritusmonopoler, hvor man vil begrænse forbruget, eller som det danske apotekervæsen, hvor det offentlige ønsker at føre en stærk kontrol med profit og kvalitet.

Samtidig med liberalismens modstand mod statsbeskyttede monopoler udviklede der sig i erhvervslivet en række private, konkurrencebegrænsende systemer. Der var dels tale om, at en enkelt eller nogle få enkelte i kraft af den økonomiske kamp opnåede en mono- eller oligopolstilling, dels florerede der prisaftaler, som enten kunne være formelle eller uformelle. I det sidste tilfælde bevægede sig fra, at man snakkede sammen, til, at man stiltiende - som led i en art standsetik - førte nogenlunde ens priser. For industriproduktionens vedkommende skal disse tendenser vurderes i sammenhæng

med, at masseproduktionen nu i mange tilfælde tillod at lade produktionen stige hurtigere end markedsudvidelsen; dette kunne føre til en ødelæggende priskonkurrence, hvis man blot lod udbudet vokse uden at regulere det i takt med efterspørgselen.

Konkurrencebegrænsningen antog tre hovedformer, som man gerne knytter til hvert sit land:

1. Kartel - Tyskland
2. Fusion - England
3. Trust, senere holding - USA.

Denne geografiske opdeling er naturligvis noget hårdhændet, men dog yderst karakteriserende for hovedtendenserne.

De tyske karteller forklares historisk ved, at industrialismen kom pludselig i et land, der indtil da havde været gennemsyret af et lavsvæsans konkurrencebegrænsning. Monopoltendenser var altså i overensstemmelse med retsopfattelsen. De var også i overensstemmelse med den herskende økonomiske teori, der gik ud på, at depressioner skyldtes overproduktion. En sådan kunne forhindres gennem karteller.

Det første tyske kartel var Rheinisch-Westfalisches Kohlen-syndikat, oprettet 1893. Det var en sammenslutning af grubejere, som aftalte priser og produktionsomfang og enten opkøbte gruber for at nedlægge dem eller betalte grubejere for at undlade at producere. I 1904 kom stålkartellen, Stahlwerksverband; stålproduktionen har i alle lande en udpræget tendens til konkurrencebegrænsning. Det hænger bl.a. sammen med, at stålværker kræver uhyre investeringer og derfor også ønsker en særlig sikring af driften. Stålkartellet blev i mellemkrigstiden internationalt. I 1925 oprettedes den europæiske stålunion omfattende det tyske kartel og producenter i Frankrig, Belgien og Luxembourg. Efterhånden sluttede andre landes virksomheder sig til den; efter 2. verdenskrig er den blevet afløst af det i 1952 statsligt organiserede Europæiske Kul- og Stålfællesskab.

Karteldannelsen blev efterhånden uhyre udbredt i tysk erhvervs-liv. Med i karteldannelserne var også bankerne, som ofte blev administratorer af kartellerne. Weimarrepublikken søgte lovgivningsmæssigt at forhindre, at kartellerne misbrugte deres magtstilling. I den nationalsocialistiske økonomi blev kartellerne et lovfæstet

system, og det kunne pålægges en virksomhed at indtræde i et kartel.

Efter 2. verdenskrig var det en del af den amerikanske besættelsespolitik at nedbryde det tyske kartelsystem. Man mente bl.a., at det havde styrket den tyske industriproduktion, herunder også krigsindustrien, fordi kartellerne åbnede mulighed for en høj hjemmemarkedspris og samtidig at sælge fordelagtigt til dumpingpriser. De amerikanske ideer har præget Vesttyskland og senere Fællesmarkedet; men rigtignok i afdæmpet form. Romtraktatens artikel 85 forbyder karteller, der har konkurrencebegrænsende formål; men artikel 86 tillader karteller, som bidrager til produktionsrationalisering og bedre varefordeling. I løbet af Fællesmarkedets første tiår blev der indregistreret ca. 38.000 karteller af den sidste type.

Mens Tyskland havde tradition for konkurrencebegrænsning, var den engelske tradition klar monopol fjendtlig. Allerede Elisabeths lærlingelov af 1563 betød, at lavenes magtstilling blev brudt, og monopolrettigheder udstedt af Stuarterne var en del af klagemålene mod kongehuset i det 17. årh. Den engelske sædvaneret satte - og sætter - i det hele snævre grænser for karteldannelser. Enhver, der lider skade på grund af andres aftaler, altså også karteller, kan ad rettens vej forlange aftalen ophævet. Karteldannelser ville også i Englands lange frihandelsperiode have været ret illusoriske. Et kartel forudsætter som hovedregel en ret høj protektionisme, medmindre transportomstændighederne virker beskyttende (varen svært transportabel p.g.a. vægt eller volumen, eller krav om friskhed).

Stordriftens åbenbare fordel førte naturligvis alligevel til sammenslutninger i England. Hovedregelen blev imidlertid, at det skete i "amalgamations", hvor virksomhederne som i fusionen forenedes til en enkelt. Sådanne virksomheder blev verdensomfattende som f.eks. J. & P. Coats i sytråd, Lever Brothers (nu Unilever) i fødevarerbranchen, Shell i olieindustri og -handel.

I USA er den engelske sædvaneret gældende på mange områder. Den forhindrede også kartellets fremtrængen; i det 19. årh. fandtes det ganske vist under navnet "Pools". Pool'en var baseret på ret løse pris aftaler, men selv sådanne var det ofte svært at opretholde, fordi opinionen vendte sig stærkt mod systemet.

Ikke mindre dramatisk var kampen mod trusterne i 1880'erne.

Ideen i trusten er, at aktieejerne i flere selskaber overlader deres aktier (som de bevarer ejendomsretten til) til nogle tillidsmænd, board of trustees. Disse trustees får stemmeretten og garanterer samtidig aktieejerne andel i samtlige selskabers overskud. Den første store trust blev dannet af en række olieselskaber, der af John D. Rockefeller i 1882 blev samlet i Standard Oil Company. Tilsvarende truster blev snart oprettet for en lang række andre varer. Set i historisk perspektiv må det erkendes, at den rationalisering, trusterne også var et udtryk for, var højst påkrævet. De ofte hårdhændede og skånselsløse metoder var imidlertid en stor udfordring til offentligheden; det samme var de kolossale indtægter, lederne opnåede. Rockefellers formue var omkring 1900 ca. 900 mill. dollars.

Reaktionen blev "Sherman Anti-Trust Act" i 1890. Løven, opkaldt efter politikerens John S., er stadig gældende, men har ikke kunnet hindre de store monopoldannelser, som nu især skete gennem holding-selskaber og fusioner.

Netop i årene omkring 1900 blomstrede disse sammenslutninger. Holdingselskaberne, der kun ejer aktier i andre foretagender og ikke selv driver virksomhed, betød i realiteten en sammenslutning, selv om det ikke manifesterede sig udadtil. Senere lovgivning har også forsøgt at bremse denne udvikling og jævnligt føres store sager mod selskaber, der anklages for ulovlige sammenslutninger. Det er naturligvis ikke alene holdingselskaberne, der ejer aktier i andre foretagender; det gør også virksomheder, som selv driver handel eller industri. Denne sammenslutningsform, ofte kaldet koncern, er meget udbredt. Det skal i øvrigt bemærkes, at sprogbrugen (koncern, trust, kartel osv.) er noget vakkende og forskellig fra land til land.

Det karakteristiske for erhvervslivet i USA er, at der efter 1. verdenskrig som hovedregel ikke har været monopoler, men derimod oligopoler (få prisdannere), oftest dog fulgt af en række mindre, men ikke særlig betydningsfulde virksomheder. Der er dog eksempler på virksomheder, som alene har rådet over langt hovedparten af en produktion. Både i dette tilfælde og i oligopolet er der tale om et prisførerskab, som betyder, at den eller de ledende i realiteten har kunnet fastsætte prisen efter eget ønske.

Både i karteller og i de selskaber, der ejes af holdingselskaber, vil bestyrelsesmedlemmer ofte gå igen i de forskellige bestyrelser; man taler om forbundne bestyrelser eller "interlocking directorates". Forbundne bestyrelser behøver imidlertid ikke at være udtryk for noget økonomisk fællesskab. Der kan være et sådant, og der kan opstå et sådant som følge af trådene mellem bestyrelserne; men i mangfoldige tilfælde sker det ikke. Forbundne bestyrelser er hovedemnet i Helge Andersen: Hvem ejer Danmark (1966).

I Danmark eksisterer alle de nævnte former for konkurrencebegrænsning. Fusioner med monopolagtig stilling og koncessionerede monopoler blev for første gang etableret i stor stil af C.F. Tietgen (1829-1901), der virkede med Københavns Privatbank som økonomisk udgangspunkt. Mange af virksomhederne eksisterer i dag i samme eller forbedret position; det er Kryolit Mine og Handels Selskabet (1865), DFDS (1866), Store Nordiske Telegraf-Selskab (1869), De danske Sukkerfabrikker (1872), De danske Spritfabrikker (1881), Københavns Telefonselskab (1882), De forenede Bryggerier (1891, 1894 sammensluttet med Tuborg, atter senere fusioneret med Carlsberg). Yderligere stiftede Tietgen 1866 det københavnske sporvognsselskab, som senere blev overtaget af kommunen, og i 1884 Fakse Kalkbrud, som ganske vist ikke blev noget lukrativt foretagende i Tietgens tid, men som i dag tilsluttet F.L. Smidth-koncernen er dominerende i kalk. Spritfabrikkerne fik efter 1. verdenskrig eneret på spiritusfabrikation, et legalt monopol. Beskatningshensyn, kontrol med produktionen, begrænsning af udbyttet var her afgørende for staten. Sukkerfabrikkerne har sammen med en enkelt andelsfabrik i en årrække haft kortere løbende, men stadig fornyede koncessioner.

I det 20. årh. har der også i Danmark været en stigende koncentrationstendens, både i fusionsform og holding- eller koncernform. Holdingselskaberne har også været benyttet til at sikre, at en virksomhed forbliver i en vis kreds' eje f.eks. en families eller "på danske hænder". En kombination af vedtægter og en vis, ret beskeden andel af aktierne i det oprindelige selskab, gør det muligt for en bestemt kreds, altså "de danske hænder", at dominere, selv om de ikke har aktiemajoriteten. Sådanne defensive holdingselska-

ber er Store Nordiske Holding og ØK Holding. Dette er dog ingenlunde det normale; netop i de seneste år er en række større danske virksomheder blevet overtaget af udenlandske kapitalgrupper.

I løbet af 1920'erne og 30'erne udvikledes mangfoldige kartelformer. De trængte frem både i detailhandel, engroshandel og industri; mange udmærkede eksempler er omtalt i Bjarke Fogs nedenfor nævnte bog.

Som i andre lande har også i Danmark andelsbevægelsen tidligt sat sig som et af sine mål at bekæmpe monopol- og karteldannelse. Det er også flere gange lykkedes, navnlig for brugsforeningerne, at bryde et monopol. Enten har man oprettet en fabrik eller blot truet med at gøre det. På den anden side har andelsbevægelsen på visse områder i realiteten monopol, f.eks. nogle af landbrugets produktions- og afsætningselskaber.

I dansk politik gik Socialdemokratiet og Det radikale Venstre allerede før 1. verdenskrig ind for statskontrol med truste og monopoler. I tiden umiddelbart efter krigen skærpedes kravene, men først i 1931 gennemførtes en prisaftalelov, der gav en vis kontrol, som senere blev videreudbygget i 1937 og 1955.

Udviklingen efter 2. verdenskrig har medført, at der som yderligere hæmmende på monopolforetagender står truslen om statsovertagelse. Det skete f.eks. i Frankrig med dele af automobilindustrien og med bankerne, og i Danmark rejses med mellemrum krav om statsovertagelse af bl.a. forsikringsselskaberne, der har vidtgående kartelaftaler.

LITTERATUR

Bjarke Fog: Erhverv og samfund (1950), H. Winding Pedersen: Industriens struktur og sammenslutninger (1965).

11. PRISTAL

Ønsket om at skaffe sig et indtryk af prisbevægelsen er gammel. En nutidig opfattelse af tiden før 1914 som en periode med et stabilt prisniveau er ikke korrekt, jfr. de rytmiske bevægelser siden industrialismens gennemtrængen (s. 141). For så vidt kendes regelmæssige "pristal" allerede fra middelalderen, idet de såkaldte kapitelstakster regelmæssigt registrerede middelpriiser på korn og andre landbrugsvarer. De fastsattes af domkapitlerne - deraf navnet - med henblik på afløsning i penge af forskellige naturalydelse. Ved at man opretholdt bestemmelsen om, at der skulle ydes så og så mange mål korn, men at præstationen fandt sted i penge til en pris, der fastsattes årligt efter den gældende pris på markedet, opnåede man på samme tid en overgang til pengeøkonomi og en regulering efter konjunkturerne. Der fastsattes stadig kapitelstakster på de fire kornsorter (nu af Danmarks Statistik efter indberetning fra lokale nævn); de har særlig betydning ved at danne grundlaget for forpagningsafgifter, der således bliver svingende med landbrugsvarernes priser. Ældre kapitelstakster for tiden 1600-1902 og omfattende hvede, rug, byg, havre, ærter, boghvede, smør, flæsk og honning er offentliggjort i "Kapitelstakster i ældre og nyere tid" (Stat.Medd., 4. 15.1., 1904).

Kapitelstaksterne gav nok i det ældre bondesamfund et nogenlunde indtryk af prisbevægelsen, fordi de omfattede de varer, som var genstand for omsætning, og som betød mest for det daglige forbrug. Med overgangen til det industrialiserede samfund med et vidtforenet forbrug af færdigvarer kunne kapitelstaksterne imidlertid ikke afspejle prisudviklingen som helhed; nye varer dukkede op, andre forsvandt, og de enkelte varers betydning i forbruget skiftede. Eksempelvis kan det nævnes, at mens en ko og en hest i dag stort set koster det samme, så var en hest i 1908 godt tre gange så dyr som en ko. Af den grund er det også meget vanskeligt at foretage prissammenligninger over lange tidsrum, hvad historikere ellers ofte vil fristes til.

Med det 19. århundrede bedres dog betingelserne, selv om der stadig knytter sig en række kildekritiske problemer til materialet. Fra 1868 offentliggjorde det engelske tidsskrift *The Economist* regelmæssige indekser over engrospriserne. Man havde udvalgt 22

vigtigere varer, hvis priser man registrerede, og dernæst beregnede man, hvor meget deres pris havde ændret sig procentuelt i forhold til et basisår (gennemsnittet for 1845-50), hvor prisen sættes til 100. Var prisen således steget 20 pct., blev prisindekset 120. De forskellige indekstal blev derefter adderet til et samlet indekstal. Et andet indeks (Sauerbecks) blev fra 1886 offentliggjort i Journal of Statistical Society; det blev senere ført tilbage til 1818. Disse to prisindeks vil man ofte se gengivet i historiske lærebøger og fremstillinger.

Omkring år 1900 begyndte de offentlige statistiske bureauer at beregne indeks. I Danmark tog man perioden 1891-1900 som basis og førte beregningerne tilbage til 1876. I stigende grad begyndte man også at give de enkelte varer "vægt" efter den betydning, de havde i forbruget; det ville være åbenbart urimeligt, om en stigning i cigarpriserne fik samme indflydelse på indekset som en stigning i brødpriiserne.

Arbejderspørgsmålet fremtvang også detailprisindekser. Gennem disse ville man få en mere konkret baggrund for lønkravene og i det hele danne sig et indtryk af forskydningerne i de sociale forhold. Man foretog en række undersøgelser over forbrugets sammensætning og forespurgte med mellemrum handlende og husmødre om priserne på de forskellige forbrugsvarer, der fik vægt efter den rolle, de spillede i forbruget; i Danmark indsamlede Statistisk Bureau detailpriser fra 1905, og fra privat side beregnede man pristal. Først med 1914 blev der dog ved bureauets foranstaltning skabt et mere fast detailprisindeks. Udgangspunktet var her, hvad man ud fra en forbrugsundersøgelse kunne fastslå var normalforbruget af de forskellige varer i en arbejderfamilie på mand, hustru og to børn og med en årsindtægt på 2.000 kr. Med 1914 som basisår beregnede man derefter indekset for dette forbrug.

Gennem en længere årrække vil en sådan beregning imidlertid blive misvisende, fordi forbrugets sammensætning ændres. Nye varer kommer ind, andre går ud på grund af den tekniske udvikling; forbrugsvanerne ændrer sig osv. Der blev derfor foretaget nye forbrugsundersøgelser i 1922, 1931, 1942, 1948; derefter har de fundet sted med kortere mellemrum; nu skal forbruget undersøges mindst hvert fjerde år.

Indtil 1935 benyttede man 1914 som basisår. Derefter blev man internationalt enige om at tage 1935 som basis, en sammenkædning med 1914 kunne dog stadig beregnes. I 1963 indførtes i Danmark det særlige reguleringspristal, der benyttes ved pristalsregulering af lønningerne. I dette har man taget skatterne og de fleste vareafgifter ud; betragtningen var den, at mulighederne for at drive finanspolitik blev svækket, når en skatteforhøjelse automatisk indgik i pristallet og dermed førte til øgede lønninger.

For at forhindre, at sæsonpriser får for stor indflydelse på pristallet og dermed på lønnen og dermed atter på hele omkostningsniveauet, foretager man sæsonudjævning af priser på grøntsager. Man har beregnet, hvor meget f.eks. kartoffelpriserne i juli normalt er højere end årsgennemsnittet. Denne forskel ser man bort fra; men er priserne ekstra høje et år, så indregnes dette "ekstra".

Detailpristallet er det prisindeks, man tænker på, når der tales om pristallet. Men man beregner fremdeles hver måned det særlige engrosprisindeks, der i reglen bedre belyser konjunktursvingningerne, fordi prisdannelsen her er mindre stiv end i detailhandelen. Der beregnes også prisindekser for andre grupper af varer og tjenesteydelser. Særlig interesse har byggeomkostningsindekset; det har været beregnet siden 1919, men omfattede indtil 1940 kun husmandsbrug.

Det har været nærliggende at forsøge at beregne detailpristal bagud. Dette blev i Danmark gjort af økonomen Jørgen Pedersen i værket "Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850-1913" (1930) og i Sverige af Gunnar Myrdal i "The Cost of Living in Sweden 1830-1930" (1933); fra andre lande foreligger enkelte tilsvarende studier.

Problemet ved sådanne undersøgelser er dels at bestemme forbrugets sammensætning, dels at fastslå de gældende priser. Forbrugets sammensætning søger man at bestemme ved kombination af ældre socialstatistikeres oplysninger, handelsvirksomheders salg til arbejderfamilier, private regnskabsoptegnelser m.m. Priserne når man frem til gennem handelsvirksomheders regnskabsbøger, regnskaber fra sygehuse m.m. Yderligere kompliceres undersøgelserne af, at det er tilfældigt, hvad der er bevaret af arkivalier, og af, at det er meget svært at vurdere, hvor repræsentativt dette er.

Uden ligefrem at beregne pristal har forskningen, især siden 1. verdenskrig, arbejdet med at klarlægge prishistorien tilbage til 1450. På initiativ af den engelske politiker og økonom William Beveridge nedsattes i 1931 en International Scientific Committee on Price History; gennem denne blev afstukket en række fælles principper for prishistorisk forskning og publikation. Siden er udkommet adskillige værker om prisudviklingen i de forskellige europæiske lande; de nævnes i forordet i 1. - og hidtil eneste - bind af den danske prishistorie: Astrid Friis & Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800 (1958).

12. REKLAME

Den daglige debat søger ofte sit emne i reklamen. Det er da i reglen dens pålidelighed, man diskuterer; på et lidt mere avanceret stade drøfter man også, hvordan den påvirker prisdannelsen, om den skaber kunstige behov, m.m. Der har i dette århundrede været drevet en intensiv forskning over reklamens teknik, psykologi og økonomi. Det må imidlertid erkendes, at det er et område, hvor vor viden er meget usikker; bedre bliver det ikke deraf, at hovedparten af forskerne enten har en forbindelse til reklameverdenen eller også har en latent uvilje mod reklame. I Danmark har reklameforskning især været drevet af Max Kjær-Hansen, der var professor ved Handelshøjskolen i København 1937-66 (se den litteratur, der anføres i "Blå bog"); en meget kritisk vurdering af reklamen gav sociologen Th. Geiger (prof. ved Aarhus Universitet 1938-1952) i sin bog "Kritik af reklamen" (1942).

I behandlingen af reklamens historie er der to tendenser. For det første vil man gerne gøre reklamen så gammel som muligt; rimeligvis vil man dermed svække den kritik, der betragter reklamen som et af det moderne samfunds vildskud. For det andet konstaterer man, at det nuværende årti, altså det, man skriver i, viser en langt ærligere reklame end det foregående; denne tendens kan konstateres lige siden det 20. århundredes første årti.

Der kan nævnes talrige eksempler på reklame fra antikken til nyere tid, men en kompakt reklamering forekommer først i 19. årh. Ikke enhver annonce, plakat eller murbemaling er reklame; den kan også blot være en kundgørelse (f.eks. at en slave efterlyses). Heller ikke ethvert firmaskilt er reklame; det kan blot have samme praktiske funktion som vore dages husnumre og dørskilte.

At de valgte eksempler ikke er reklame er i overensstemmelse med Geigers definition: "Reklame er den med forretningsmæssig egeninteresse for øje udøvede, suggestive påvirkning af personer i massevis for at vinde dem som købere til varer eller tjenesteydelser på det offentlige marked". Herved udskilles også den rent informative annonce fra reklamen; det var en annonceform, som særlig i 19. århundrede var yderst almindelig, f.eks. at købmanden meddelte, at nu havde han fået en skibsladning kul hjem, efter at isen var

brudt op; tilsvarende kendes også i dag, når annoncen blot meddeler, at nu er der atter honning af årets høst. Distinktionen mellem information og reklame kan dog være vanskelig, f.eks. vil honningannoncen måske alene i sin opsætning kunne gives en suggestiv virkning.

Ved kravet om at skulle påvirke personer i massevis kræves, at der teknisk er mulighed for at henvende sig til et stort antal personer. Det var først tilfældet efter bogtrykkerkunstens opfindelse; den førte dog ikke straks til reklame, men derimod nok til propaganda (religiøs, politisk). Samfundet var endnu for stationært, herunder lavsbundet, og forbrugsvarerne blev i vid udstrækning produceret i husholdningerne. Industrialismen, arbejdsdelingen og det anonyme samfund (mobilitet, storbyer) skabte forudsætningerne og behovet for reklame. Hidtil havde man kun kendt den gennem gøglernes og de handlendes rekommendationer på markederne, der netop også var anonyme handlende, som henvendte sig til masser.

Reklamen tog i de første årtier af 19. årh. sin begyndelse i modehandelen og i boghandelen. Modehandelen krævede ligefrem hurtige informationer og påvirkninger, og bøger var en af de første masseartikler. Et vældigt fremstød fik reklamen i Amerika i midten af 19. årh.; her var et særligt behov: befolkningen var ny og derfor ikke traditionsmæssigt bundet til forretninger og forretningstyper. Den spredte bebyggelse fremtvang ydermere postordreforetninger, som udelukkende måtte virke ved reklamer – de har i øvrigt bevaret deres store betydning i USA, mens den er moderat i Europa.

Et meget afgørende "spring" i reklamens historie kom efter 1900, da mærkevarerne begyndte at komme frem. Ved at en lang række standardvarer i husholdningernes daglige forbrug nu blev differentierede varer, skabtes forudsætninger og behov for den landsdækkende annoncering; hidtil havde denne stort set været forbeholdt bøger, lommeure, symaskiner og – ikke mindst – patentmediciner. På lokalt plan betød den samtidige overgang til fabriksfremstillede varer som f.eks. møbler, hatte, beklædning, sko en øget reklametilbøjelighed i forhold til tidligere, hvor man henvendte sig til sin bekendte håndværksmester for at få varen fremstillet.

Siden århundredskiftet har reklamen været i hastig vækst. En eksakt målestok for væksten har man dog ikke. I USA regner man med, at reklamens andel i nationalproduktet fordobledes fra 1935 til 1960;

det sidste år var den 2,3 pct. I England og andre europæiske lande var andelen på samme tid omtrent som i USA i 1935. Reklamens vigtigste middel er annoncer i aviser og blade (45–50 pct. af udgifterne), dernæst kommer TV og radio (14 pct.) og postomdeling (14 pct.). Formentlig er ekspedienternes mundtlige reklame dog den mest direkte salgsfremmende, selv om netop selvbetjeningsforretningerne har skabt et yderligere behov for reklame.

De mange argumenter "for og imod" reklame vil være velkendte og skal ikke gentages her. Kun skal det understreges, at selv det mest fastslåede i lærebøgerne, at der er en stigende tendens til, at konkurrencen bliver en reklamekonkurrence i stedet for en priskonkurrence rimeligvis er vel kategorisk på baggrund af de seneste års udvikling.

En detailhandel uden reklame har der eksisteret i Sovjetunionen; men da var der heller ikke priskonkurrence. Efter 2. verdenskrig er imidlertid brug af mærkevarer og reklame blevet stærkt fremmet. Baggrunden er ønsket om en lettere kontrol, støttet gennem forbrugerreaktioner, af fabrikkernes produkter. Endvidere ønsker man gennem reklamen at øge mulighederne for at sprede viden om nye varer; derved tilskyndes fabrikkerne til mere avanceret produktion. Sluttelig betyder reklamen også, at distributionen forenkles; forbrugerne ved, hvad de vil have, og hvad de kan få, inden de går på indkøb.

13. FASTSATTE PRISER OG MAKSIMALPRISER PRIS- OG AVANCESTOP

Set over historiens forløb er en fuldstændig fri prisdannelse det unormale. Middelalderens lavsvæsen opererede som tidens økonomiske tænkning (se s. 21) med forestillingen om retfærdige priser. Det var godt nok lavene, der fastsatte priserne - det kan altså minde om vor tids prisaftaler - men de skulle i de fleste tilfælde godkendes af byernes magistrater. Priserne var for så vidt samtidigt minimal- og maksimalpriser. For ikke at påføre lavsbrødrene ubillig konkurrence måtte man ikke gå under prisen, og for ikke at tjene ublu på andre medborgere måtte man ikke gå over prisen. Ideen var ligevægtstilstanden: ingen skulle kunne træde ud af sin stand, og derfor skulle indtægten blandt standsfæller holdes på et ensartet niveau. Kilderne er spinkle, og vi ved ikke, hvordan systemet har fungeret.

Dette middelalderens system er bedst udforsket for andre lændes vedkommende, men har givetvis også været gældende i Danmark. Med den nye tid forsvandt vel systemet formelt, og hvilke prisaftaler, lavene derefter eventuelt har indgået, fortaber sig stort set i mørket. Derimod dukker der nu en offentlig prisregulering frem: allerede fra 1475 kendes en maksimalpris på tysk øl, og i 1507 ophæves skomagerlavene, fordi de har ført for høje priser. Samtidig pålægges det borgmestrene at føre tilsyn med skomagerne og kontrollere, at de har rimelige priser. Lejlighedsvis gennemførtes maksimalpriser på andre varer, og generelt havde man de såkaldte brød-, kød- og øltakster. Det var maksimalpriser, som fastsattes af magistraterne under hensyn til prisniveauet på korn og kvæg. Der var også periodisk takster på andre varer, f.eks. sand (brolægning, gulve!) og hyrekørsel. Takstsystemet ophørte mod midten af 19. årh. Prisstigningerne under krigen 1807-14 skabte et særligt behov for at håndhæve takstsystemet, men viste også nogle af de vanskeligheder, som senere har knyttet sig til maksimalpriser: sort børs og kvalitetsforringelser. Ved overtrædelser af prisbestemmelserne for man i øvrigt hårdt frem: først offentliggørelse af den handlendes navn og i gentagelsestilfælde lukning af butikken.

De to verdenskrige førte i 20. årh. til en omfattende priskontrol

i alle lande. Efter 1. verdenskrig forsvandt den hurtigt, men blev straks genindført med 2. verdenskrig - i Tyskland dog allerede fra 1930 - og er ikke siden helt forsvundet.

En maksimalprisordning indledes ofte med et kortvarigt prisstop. Selve maksimalprisen er motiveret enten af uafvendelig vareknaphed (krig) eller af importrestriktioner. Oftest må den kombineres med en rationering, idet selve maksimalprisen ikke afskaffer knapheden, men kun tilgodeser sociale hensyn. Maksimalprisen kan imidlertid føre til øget knaphed: sort børs, producenterne skifter til andre varer eller svækker kvaliteten, råvarerne anvendes på anden måde. Det er forhold, som let nødvendiggør, at der må sættes maksimalpriser på endnu flere varer.

Man har ment at kunne bøde på nogle af maksimalprisens uheldige virkninger ved i stedet at benytte maksimalavancer (fast beløb eller fast procent). Her er kontrolmulighederne ikke så store som ved maksimalpriser. I de senere år er maksimalavancer i flere lande søgt anvendt i inflationsbekæmpelsen. En af svaghederne i systemet er, at det svækker de erhvervsdrivendes tilbøjelighed til at kontrollere omkostningerne og varernes indkøbspris.

En meget mild form for priskontrol ligger i offentliggørelse af vejledende priser. Den blev i en vis udstrækning benyttet i København fra omkring 1700; politiet meddelte her, hvad der var den gængse pris på torvene. I de første år af 2. verdenskrig blev systemet også anvendt i Sverige. For at være effektivt kræver systemet et prisbevidst publikum, og at der er en forholdsvis rigelig varemængde.

En kombineret maksimalpris- og avancementstop har i en årrække været gældende på boligmarkedet. Det er et af de områder, hvor det er lettest at gennemføre en kontrol; til gengæld har udviklingen vist, at en sådan ordning let fører til en urationel udnyttelse af boligmassen. Samtidig rummer ordningen dog - foruden mere almene økonomiske gevinster - også sociale og menneskelige fordele: de ældre bliver i stand til at fortsætte tilværelsen inden for de tilvante rammer.

Monopoltilsynets priskontrollerende virksomhed har en nogen anden motivering end den, der ligger bag de her omtalte foranstaltninger; se side 85. Ved prisstoploven af 1970, der gennemførtes i inflationsbekæmpende hensigt, blev kontrollen dog også henlagt til monopoltilsynet.

14. JORDRENTE

En betragtning af produktionsomkostningerne i landbruget førte David Ricardo til at opstille jordrentelæren – i *Principles of Political Economy and Taxation* (1817). Problemet om jordrente var allerede erkendt af fysiokraterne, men det var ikke lykkedes for dem at formulere det og fremsætte en forklaring.

Ricardos lære kan kort fremstilles således: Udbyttet af jorden falder på tre konti: arbejdsløn til de ansatte, arbejdsløn til jordejeren og dækning af udgifterne til andre produktionsmidler (redskaber, transport). Hvis nu efterspørgslen efter landbrugsvarer stiger, må man tage ny jord under dyrkning, og det vil være en ringere eller mere besværlig jord, idet det forudsættes, at man først har valgt den bedste og lettest tilgængelige. Dyrkningen af den sidste jord vil derfor kræve en større og dermed dyrere indsats. Når dette er tilfældet, må landbrugsprodukterne fra denne jord også blive dyrere. Produkterne fra den først anvendte jord stiger da til samme niveau; men da produktionen her ikke er blevet mere dyr, bliver der en ekstragevinst. Den kaldes jordrenten. På grund af den stadige folketilvækst, vil der uafbrudt opstå jordrente. Tænk vi os i ovenstående eksempel, at ejeren af den første jord sælger denne, må han naturligvis tage hensyn til, at han mister jordrenten; køberen kommer derfor til at betale et ekstra beløb (nemlig den kapital, der, sat på rente, vil give en afkastning svarende til jordrenten). Køberen vil imidlertid snart erhverve sig en jordrente, idet folketallets vækst og dermed efterspørgselen vil medføre, at der må inddrages endnu dårligere jord, hvorfor prisen bliver endnu højere.

Overført på jord, der ikke anvendes til landbrugsformål, kaldes jordrenten ofte grundrente. Den vil i reglen være højest nærmest centrum.

Ricardos teori holdt ikke helt stik. Dyrkningsredskabernes udvikling kunne ændre forholdet (opfindelse af redskaber, som opvejede den gamle jords fordele); bedre transportmidler kunne give adgang til jord, som egentlig var bedre end den først anvendte. Det var netop sådanne omstændigheder, der i 1880'erne medførte det europæiske landbrugs vanskeligheder over for det amerikanske.

Jordrentelæren øvede indflydelse dels på det videre arbejde med økonomiens teori, dels på den praktiske skattepolitik.

Omtrent samtidig med Ricardo virkede den tyske økonom Johan Heinrich von Thünen (1783–1850). Også han udformede en jordrentelære, men lagde vægt på beliggenheden ikke boniteten som jordrenteskabende. Den fjernere og mere utilgængelige jord skabte jordrenten.

Den senere økonomi indførte ud fra Ricardos og Thünens teorier begrebet grænseprodukt. Jorden havde efter dette ikke nogen særstilling; udbyttet af jorden bestemtes ligesom udbyttet af arbejde og realkapital af dens grænseprodukt. Ved grænseprodukt forstås det kvantum, hvormed produktionen forøges, når der sammen med en given fast faktor anvendes en enhed mere af den variable faktor. Set fra omkostningssiden svarer til grænseproduktet begrebet grænseomkostninger – det beløb, totalomkostningerne stiger med, når produktionen forøges med en enhed.

Grænseproduktet var et centralt begreb blandt de nyklassiske økonomer (jfr. side 34). Gennem dette opbyggedes deres prisdannelses- og indkomstfordelingsteorier. Et eksempel vil vise noget af betragtningen: på en virksomhed vil man blive ved med at antage arbejdere, indtil den sidst antagnes produktion, dvs. hans grænseprodukt, svarer til hans løn. De ræsonnementer, der opbygges ud fra grænseprodukt-begrebet – og altså i sidste instans på Ricardo – er meget logiske og giver i det hele taget en klarhed og enhed i økonomien, som stadig er meget givende; men det må holdes for øje, at de har som forudsætning et samfund i nogenlunde ligevægt og med fri konkurrence, en forudsætning som ikke er i overensstemmelse med virkeligheden.

Denne bristende forudsætning ligger også bag den udvikling i økonomien, som har ført til overgangen fra statisk til dynamisk økonomi. En ældre metode arbejdede med teorier, der forudsatte, at de økonomiske forhold i samfundet var statiske. Naturligvis erkendte man svingningerne, men mente, at disse ved indbyggede kræfter førte tilbage til en ligevægtstilstand. En nyere økonomi afviser dette; fra 1920'erne og 1930'erne erkendte man bevægelserne som en udvikling, der ikke ville føre tilbage til nogen forud givet og kendt situation. Man omformede derfor også sine teorier og opstillede de såkaldte dynamiske modeller. Forskellen mellem statisk og dynamisk økonomi er således både en forskel i synet på det økonomiske og en forskel i teori og analytisk metode.

15. ARSEJDSTIDEN

Arbejdstiden er nært knyttet til arbejds effektiviteten, og dette gør det meget svært at vurdere dens længde til de forskellige tider. Allerede når det gælder nutiden, er det svært at vurdere arbejdstiden; noget lettere er det at vurdere arbejdsdagen (mødetid/hjem). Der er ingen tvivl om, at mange ledere har en meget lang arbejdsdag, men at dette kompenseres af, at de kan tage sig tid til at sludre med fagfæller eller bekendte i arbejdstiden, når blot arbejdet alligevel bliver gjort. Også andre end lederne kan tage sig mere eller mindre udtalte pauser, hvor et nødvendigt ærinde hos en arbejds kammerat udvikler sig til en passiar. Det er en del af en arbejdsleders opgave at holde disse pauser under kontrol, men alligevel at sikre, at der bliver plads til pauserne.

Disse nutidige forhold forklarer, hvorfor det er så vanskeligt at vurdere arbejdstiden historisk. Det er således særdeles veldokumenteret, at søndagsarbejde var det normale i håndværk og industri omkring 1870; Georg Nørregård har imidlertid i "Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri" (1943) vist, at det var meget udbredt, at man mødte op, men ellers fordrev tiden med lidt oprydning og kammeratligt samvær. Søndagsarbejdet forsvandt gradvis og var bortset fra visse fag, f.eks. barberer og bagere - ude af brug fra o. 1900.

Søndagsarbejde var et levn fra det gamle håndværk. Den lange arbejdstid hører derimod sammen med den tidlige industrialisme (England efter 1800, Danmark efter 1870). En ældre periode var afhængig af dagslyset, og arbejdsdagen var derfor fra solopgang til solnedgang. Den kunstige belysning åbnede imidlertid adgang til en endnu længere dag. For fabrikanterne var dette en tilskyndelse til at udnytte det kostbare faste anlæg i så lang tid som muligt.

Man regner med, at der i de første engelske fabrikker var en arbejdstid varierende mellem 14 og 16 timer. Den gjaldt både for mænd og for kvinder og børn. I løbet af 1. halvdel af 19. århundrede gennemførtes i England en række love, der efterhånden begrænsede arbejdstiden for kvinder og børn til omkring 10 timer; da mændene ofte var afhængige af kvinder og børn som håndlangere, betød lovene en generel mindskelse af arbejdstiden. De liberalister, der altså gennem lovene tillod statsindgreb, betragtede dem som rent sociale - hensynet til kvinder og børn - for mænd burde man ikke lovgive om arbejdstid.

I andre lande fulgte man mønsteret fra England, men noget forskybket i tid. I Danmark var 10-timers dagen først fremherskende omkring 1900; der var dog fag med både kortere og med længere arbejdstid.

I tiden efter 1900 er der foregået en stadig arbejdstidsnedsættelse. Arbejderorganisationernes 1. maj demonstrationer for 8-timers dagen er velkendt; efter dennes gennemførelse har man fortsat været i stand til at drive yderligere nedsættelser igennem. I debatten har man peget på, at arbejdstidsnedsættelser ikke har medført nogen produktivtetsnedgang. Dette er også det almindeligt antagne; men det må erkendes, at eksakte målinger af den i produktionsmæssig henseende mest ideelle arbejdstid endnu ikke har kunnet foretages, da mekanisering, rationalisering m.m. stiger i takt med arbejdstidsnedsættelsen. Det er i øvrigt de mindst mekaniserede fag, der enten har eller har haft sværest ved at få gennemført mindre arbejdstid: landbrug, butikshandel, kontor, husgerning, videnskab. Det er samtidig erhverv, hvor den enkelte i reglen har flere pauser og perioder med ret beskeden indsats.

I nær forbindelse med arbejdstiden står ferien. Omkring 1900 havde næsten ingen arbejdere og lavere funktionærer nogen form for ferie. I de følgende årtier blev ferieretten optaget i flere overenskomster; i 1919 havde en fjerdedel af de organiserede arbejdere omkring en uges ferie. Modsat arbejdstiden, der i Danmark altid alene har været et overenskomstspørgsmål, blev ferie i 1938 lovordnet; først 12 dage, fra 1953 18 dage. Loven dækker kun lønmodtagere; mange mindre erhvervsdrivende og landbrugere har ikke mulighed for nogen egentlig ferieperiode.

16. ARBEJDSLØSHED

Arbejdsløshed knyttes i reglen sammen med de industrialiserede samfund; men den kendes også før den moderne industrialisme. Når den almindeligvis ikke optager større plads i behandlinger af ældre perioders socialhistorie, skyldes det især to forhold: for det første var den ofte svær at erkende i samtiden, fordi bebyggelsen var så spredt, og fordi den var "skjult" (jfr. nedenfor), og for det andet kræver en måling af den et ret kompliceret statistisk apparat, som først er udviklet i det 20. årh. Selv i dag er der dog store problemer knyttet til arbejdsløshedsstatistikken (se nedenfor).

Arbejdsløshed defineres som den form for mangel på erhvervsarbejde, der er uforvoldt og skyldes mangel på arbejdstilbud. Efter dette regnes mangel på beskæftigelsesmuligheder direkte på grund af arbejds konflikter ikke for arbejdsløshed. Arbejdsløshed rubriceres i følgende grupper: 1. Friktionsarbejdsløshed, som skyldes de vanskeligheder, der er forbundet med straks at skaffe sig nyt arbejde, hvis virksomheden må standse på grund af tilfældigheder (f.eks. brand), eller fordi et stort arbejde (f.eks. en bro) er afsluttet, og arbejdskraften må have tid til at søge et andet sted hen. 2. Strukturel eller teknologisk arbejdsløshed, der forekommer, hvor den tekniske udvikling overflødiggør et erhverv helt eller delvis; den strukturelle arbejdsløshed kan også ramme en bestemt aldersgruppe; f.eks. ældre, der ikke kan følge med på grund af ændrede arbejdsformer, eller en bestemt egn, der har været domineret af uddøende erhverv og ikke er egnet for nye (arbejdsløshedsøer). 3. Sæsonarbejdsløshed, der især skyldes, at vejrliget i perioder standser en række arbejder. 4. Konjunkturarbejdsløshed, som forårsages af en økonomisk depression og derfor især rammer byggeindustrien og andre erhverv, der producerer realkapital, men derfra også forplanter sig til de øvrige erhverv. Indtil 2. verdenskrig var det især den sidste form for arbejdsløshed, man interesserede sig for.

Arbejdsløshed kendtes som nævnt også i førindustrialismens samfund. Den må imidlertid ikke gøres identisk med fattigdom. Når man i kilder fra 1660 hører om "husarme", som går om og betler deres brød "i Jesu navn", og om "arme og elendige, som udi elendighed spørger deres brød og går for hver mands dør", så behøver det

ikke at skyldes egentlig arbejdsløshed. Mange af tidens fattige var ramt af sygdom (legemlige og åndelige) eller født krøblinge og kunne derfor ikke opnå beskæftigelse; til dette kom epidemier, krige og misvækst, som jævnlige forhindrede befolkningen i at skaffe sig udbytte fra jorden og derfor drev dem ud blandt fattige.

Den tidlige arbejdsløshed er klart dokumenteret fra England i 16. og 17. århundrede. Statsindgreb i 1528, 1586 og 1620-24 søgte at bekæmpe den, bl.a. ved bestemmelser om, at arbejdere skulle ansættes for et helt år ad gangen og ved at forbyde afskedigelser, selv om virksomhederne i en periode var tabgivende. Allerede i 15. århundrede omtales som motivering for engelske importforbud mod silke, at udenlandsk konkurrence har skabt arbejdsløshed. Opmærksomheden skal her som ved de følgende århundreders og nutidens krav om importforbud eller told være rettet mod, at arbejdsløshed eller udtalt forventning om den anses for et slagkraftigt argument for et erhverv, der i det hele ønsker beskyttelse.

En anden engelsk handelspolitisk foranstaltning fra samme tid påberåber sig også beskæftigelseshensynet. Det eksportforbud for garn og uvalket klæde, der kom i 1467, havde den motivering, at oparbejdelsen af disse halvfabrikata ville fremme beskæftigelsen hos vævere og valkere.

Eksportforbud som det engelske blev karakteristisk for merkantilismen. Mens denne ellers var karakteriseret af "vareskræk", gjaldt dette ikke disse råvarer. Disse skulle blive i landet for at oparbejdes der; dette ville fremme beskæftigelsen, og når de, forhåbentlig, blev eksporteret som færdigvarer øge landets velstand. Import af råvarer til forarbejdning og senere eksport var derfor også ønskelig. Det må imidlertid erkendes, at vor viden om, hvor stor arbejdsløshed, man havde, er meget ringe; der behøver ikke at ligge noget - eller i hvert fald noget større - arbejdsløshedsproblem bag merkantilismens beskæftigelseshensyn.

Bortset fra England og Belgien var Europa til langt op i det 19. årh. ret uudviklede bondesamfund, hvor hensyn som merkantilismens ikke spillede nogen rolle for det store flertal. At der imidlertid i de udviklede sektorer forekom arbejdsløshed er uomtvistelig. Det var den skjulte arbejdsløshed, der viste sig derved, at der ikke efterspurgtes arbejdskraft i så stor udstrækning, at alle, der ønskede at

tage arbejde, kunne få det, men at de pågældende alligevel var "beskæftigede": unge på landet søgte tilbage til forældrenes brug og i byerne til faderens virksomhed; i en vis udstrækning beskæftigedes også overflødig fremmed arbejdskraft, ofte fordi man ønskede at fastholde den. Personer, der ikke havde denne "familieforsikring", sluttede sig til de omvandrende tiggerskarer, der periodisk antog et meget stort omfang.

Den skjulte arbejdsløshed var i vid udstrækning en sæsonarbejdsløshed. I det hele må man erindre sig, at vinteren i Nordeuropa ofte antog karakteren af en økonomisk dvaletilstand (kulde, manglende kunstigt lys), og selv om man fandt beskæftigelse, har det formentlig kun givet en mindre indtægt. Nogle erhverv som f.eks. murerhåndværket var ofte afskåret fra at arbejde om vinteren; vinterbyggeri hører hjemme efter 2. verdenskrig. Ikke alle murere har jo været så evnerige som kræn Koustrup i "E Bindstouw": "Om e Vinter wa han Skwolmæjster, men om e Sommer wa han Muhrmæjster; aa han wa lih døgne te beggi Die!".

Med industrialismen blev arbejdsløshed et problem, der var iøjnefaldende og ofte internationalt. Næsten alle europæiske lande rammes i bølger af arbejdsløshed. Allerede dengang søgtes arbejdsløshed i en vis udstrækning bekæmpet med offentlige arbejder. I 19. årh. var årene omkring midten af 1880'erne store arbejdsløshedsår; i det 20. årh. var det første årti jævnlige ramt af arbejdsløshed - særlig udalt i 1908/09. I de nævnte år var i Danmark ca. 13 pct. af de arbejdsløshedsforsikrede arbejdsløse; mellem 1. og 2. verdenskrig var det laveste tal 10,7 i 1924; 1921 og 1922 var tallet godt 19; i 1924-25 var der tilbagegang i arbejdsløsheden, 1926-27 kom atter en stigning (1927: 22,5), derefter faldt tallet til 1930 (13,7). I 1931 satte den store depression ind, og i 1932 blev tallet 31,7; men allerede året efter begyndte en bedring, og i 1939 var tallet efter nogle svingninger nede på 18,4. Tallene svarer så nogenlunde til de øvrige vestlige lande.

Industrialismens arbejdsløshed var som hovedregel konjunkturarbejdsløshed. Undertiden forstærkedes den, hvis der samtidig var struktur- eller øget sæsonarbejdsløshed; det sidste kunne fremkaldes af langvarige, hårde vintre. Det var en kombineret konjunktur- og strukturarbejdsløshed, der i 1811-12 og 1816 udløste luddismen i

England: organiserede ødelæggelser af de maskiner, som man antog var grunden til arbejdsløsheden.

Arbejdsløsheden under industrialismen gav anledning til en af økonomiens første store teoretiske debatter. Den blev udløst af den store arbejdsløshed i England efter Napoleonskrigene; deltagerne var Ricardo og Malthus. Ricardo mente, at godt nok kunne der ganske kortvarigt være en arbejdsløshed, fordi der opstod en overproduktion; men produktionen ville straks søge andre felter, og så ville problemet løse sig af sig selv.

Malthus opererede derimod med en tendens til almen overproduktion, der skabte den ustabile industrialisme. En overdreven sparsommelighed førte bestandig til, at efterspørgslen på forbrugsvarer gik ned, og dette førte atter til, at behovet for realkapital også gik ned. På et givet tidspunkt måtte man dog udskifte, og dette gav fremgang for en tid.

Det var Ricardos opfattelse, der var dominerende i de følgende hundrede år. En undtagelse var Marx, der dog ikke taler om overproduktion, men om merproduktion; idet der ikke blev produceret nogen overflod i forhold til behovet, men blot for meget i forhold til, hvad systemet tillod den underbetalte arbejder at købe. Tankegangen hos de andre økonomer var, at produktionen selv skabte de indkomster, som var nødvendige for at aftage produktionen. Denne opfattelse forudsatte imidlertid, at virksomhedernes afskrivninger straks førte til realkapitalanskaffelser i hjemlandet. Dette var imidlertid ikke tilfældet; en del gik til opsparing og andet til import, se s. 142.

Under 1930'ernes store depression kom da J.M. Keynes' teorier om konjunkturudjævning (se s. 36). I meget var de på linie med de tanker, Malthus havde haft; men som ikke var slået igennem. Keynes teorier er med visse modifikationer dem, der i dag fremstilles i lærebøgerne.

Et af Keynes momenter var anbefalingen af underbudgettering af statens finanser. I hvert fald igangsætning af offentlige arbejder havde man længe anvendt • nødhjælpsarbejder kaldte man dem • til bekæmpelse af arbejdsløsheden; der havde dog været en ikke ringe tøven over for dette middel, fordi der altid havde været dårlige tider, når der var arbejdsløshed.

Et bemærkelsesværdigt forhold gør sig gældende omkring finans-

politikken under provisorietiden i Danmark. På grund af de politiske forhold var det ikke muligt at øge indtægterne i denne periode, 1885-94; men der var til gengæld en stærk stigning i de offentlige udgifter, bl. a. på grund af fæstningsbyggeriet. Resultatet af dette var først et væsentligt mindre overskud end sædvanligt og fra 1886 et stigende underskud - altså en regulær, men ufrivillig underbudgettering. Denne indtraf i en tilbageslagsperiode, selv om der 1888-90 var en kortvarig fremgang. Uanset, hvordan man vurderer provisorierne og det tilhørende fæstningsbyggeri, må det således betegnes som en moderne, om end ubevidst konjunkturpolitik.

En særlig form for offentlige nødhjælpsarbejder var den arbejdstjeneste (Arbeitsdienst), der i 1930'erne indførtes af nazisterne i Tyskland. Allerede før Hitlers magtovertagelse havde staten oprettet frivillige arbejdslejre til bekæmpelse af ungdomsarbejdsløsheden. Her var man beskæftiget med vejarbejder, landvinding m.m. og modtog samtidig en vis undervisning. Den tvungne etårige arbejdstjeneste fortsatte efter samme mønster, men indeholdt også en politisk skoling og en vis militær forskoling. - Frivillige arbejdslejre oprettedes også i andre lande, både af det offentlige og private organisationer.

Efter 2. verdenskrig har arbejdsløshedsproblemet skiftet karakter. Frem til slutningen af 1950'erne var arbejdsløshedsprocenten i Danmark 8-10; siden har årsgennemsnittet ligget på omkring 3 pct. I perioden efter 1945 har bevidste bestræbelser for at mindske arbejdsløsheden været i forgrunden i det politiske liv i Vesteuropa under devisen "fuld beskæftigelse" (efter den engelske økonom og politiker Beveridge's betænkning *Full Employment in a Free Society* fra 1944); i FN's pagt forpligter regeringerne sig til at virke for fuld beskæftigelse.

Selv om det er lykkedes at holde konjunkturarbejdsløsheden nede, stilles man dog jævnligt over for en strukturarbejdsløshed, som i et fag, en aldersgruppe eller på en egn kan være ganske betydelig. Ikke mindst har USA været ramt af forskellige former for strukturarbejdsløshed, navnlig er det gået ud over unge uden faglig uddannelse samt over ældre, der mister deres arbejde, og som heller ikke har nogen uddannelse. For begge grupper gælder, at den teknologiske udvikling stiller dem svagt.

Statistikken baserer sig på de arbejdsløshedsforsikrede. Da forsikringsgraden i forhold til i dag var væsentlig mindre før 1. verdenskrig og en del mindre i 1920'erne, er de ældste tal sikkert en hel del for små. Arbejdsløshedsforsikring blev taget op af de engelske fagforeninger i 19. årh. og i århundredets slutning af Kontinentets fagforeninger. Omkring århundredskiftet begyndte det offentlige at organisere forsikringen, lov i Danmark 1907, dog i reglen i administrativ forbindelse med fagforeningerne.

De arbejdsløshedsstatistikker, der er anvendt ovenfor, er som nævnt behæftet med usikkerhedsmomenter. Det samme gælder de aktuelle tal, vi præsenteres for. For det første arbejder man med personer, ikke med timer. Dette betyder, at den, der ønsker fuldtidsbeskæftigelse, men kun kan opnå deltidbeskæftigelse, alligevel tælles som beskæftiget; omvendt tælles den, der er arbejdsløs som en hel, selv om vedkommende måske kun ønsker deltidbeskæftigelse. Skal en person, som kun er villig til at arbejde for sin tidligere løn, men har fået tilbudt mindre, anses for arbejdsløs? Med i statistikken er oftest heller ikke den såkaldte marginale arbejdskraft: unge under uddannelse, som supplerer andre indtægter, og husmødre, der vil have et tilskud til familiens økonomi eller ligefrem blot en afveksling fra dagens hjemlige gerning.

Disse grupper tæller måske ikke meget i produktionen, men for mange familier kan deres beskæftigelsesmuligheder være af stor betydning. En almindelig spekulativ betragtning må føre til, at mange familiers bilhold, villakøb og anskaffelse af andre varige goder er betinget af gode muligheder for den marginale arbejdskraft. Dette betyder igen, at en optalt lav arbejdsløshedsprocent ikke behøver at betyde fuld beskæftigelse; den vil godt kunne gå hånd i hånd med et tilbageslag, som ændrer levevilkårene for talrige familier.

17. STREJKER OG LOCKOUT

Strejker er et gammelt kampmiddel mellem arbejdstagere og arbejdsgivere. Der forekommer eksempelvis i middelalderens slutning adskillige strejker blandt tyske bjergværksarbejdere, og under merkantilismen var strejker ikke helt sjældne, men set med vor tids øjne virker de ret uorganiserede.

I det 18. århundredes Danmark forekom af og til strejker. Mest kendt er den store tømmerstrejke i København i 1794. Almindeligvis blev strejker opfattet som oprør og rantes af hårde straffe. I den lavsreform af 1800, der delvis var en følge af 1790'ernes strejker, og som i øvrigt imødekom svendene på forskellig måde, indgik også en række straffebestemmelser mod strejker. Hvis svendene dristede sig "til at overlægge og indgå en lovstridig aftale mellem sig ikke at ville arbejde hos denne eller hin mester, da skal ophavsmændene til sammenrottelsen dømmes til at arbejde 1 eller 2 år i forbedringshuset, og et sådant lavs svende ikke mere tillades at have herberge eller forsamlingsstue".

Industrialismen gennemtvang fagforeningsdannelser og dermed mulighederne for strejker (strejke fra eng. strike; endnu op i dette århundrede brugtes af og til på dansk det gamle ord skrue, deraf skruebrækker om en strejkebryder). Fagforeninger var blevet forbudt i England i 1799, men tillodes atter ved love i 1824–25, og derefter forekom ofte strejker. På Kontinentet, hvor udviklingen først kom senere, bliver strejker almindelige i de sidste tre årtier af 19. årh. Lockouten blev lidt senere taget i brug; men denne, der også i dag er sjældnere, blev først anvendt systematisk omkring århundredskiftet; i Danmark den store lockout 1899. Derimod var det ikke ualmindeligt, at arbejdsgivere blacklistede ivrige fagforeningsfolk eller simpelthen ikke antog organiserede arbejdere; inden for HK-området er dette forekommet op til de seneste år.

Strejkerne var som hovedregel om lønspørgsmål og dernæst om forholdene på arbejdspladsen. Der var og er en tendens til større strejketilbøjelighed i opgangstider.

Organisationernes vurdering af arbejdskampens muligheder er meget kompliceret. Her kan kun gives antydninger. Strejken for opnåelse af en bestemt løn kan godt føre til en mindre løn, end arbejdsgi-

verne havde tænkt sig. Medfører kampen en svækkelse af arbejdsgiverens økonomi, afskæres han muligvis fra at kunne give en oprindelig tænkt indrømmelse. Da arbejdsgiverne også svækkes af kampen, kan udgangen således i virkeligheden blive et tab. Sympatistrejken, der skal støtte et konfliktområde bl.a. ved at få andre arbejdsgivere til at lægge pres på arbejdsgiverne i konflikten, indebærer i sig selv det farlige, at man også derved afskæres fra at få økonomisk støtte fra de sympatistrejkende; der er også den risiko, at den besvares med lockouter i de fag, der er holdt udenfor. Afvejningen af de forskellige muligheder stiller betydelige krav til organisationslederne og deres ekspertrådgivere. I de sidste årtier har man ofte søgt at begrænse konflikten ved at udvælge enkelte virksomheder – punktstrejker – men også her må der skønnes, bl.a. fordi svaret kan blive lockout på områder, hvor arbejderne ikke er indstillet på konflikt, og dette kan atter svække fronten.

Uden for fagforeningernes kontrol står de "vilde" strejker. De har været kendt lige så længe, fagforeningerne har eksisteret. En "vild" strejke er ikke etableret af organisationen og omfatter i reglen kun en enkelt eller nogle få arbejdspladser. Fagforeningerne kommer her ofte i en vanskelig situation: for ikke at svække sin styrke som forhandlingspartner må man tage afstand, men samtidig kan sympatien være på de strejkendes side.

Vilde strejker hører typisk hjemme i perioder med høj beskæftigelse. Årsagerne kan være både lønspørgsmål og arbejdsforhold, herunder de personlige relationer til ledelsen. I reglen er de ganske kortvarige; de fleste måske kun nogle timer.

En svensk undersøgelse (Vilde strejker. En undersökning inom Svenska Metallindustriarbetarförbundet. 1969) har vist, at kommunistiske arbejdere har den største tilbøjelighed for vilde strejker. Borgerligt orienterede arbejdere har også stor tilbøjelighed, mens socialdemokratiske gennemgående er imod.

Hvis man lader spørgsmålet om de vilde strejkers hensigtsmæssighed på længere sigt ligge, kan deres forekomst betragtes som noget naturligt. De er et udtryk for den almindelige købslåen, som også finder sted på andre områder i erhvervslivet. Den, der godtager dette synspunkt, må blot også i konsekvens af dette indrømme arbejdsgiveren den samme ret, og dermed borttages bl.a. grundlaget

for agitationen for tryghed i ansættelsen (opsigelsesfrist, orientering om forestående indskrænkninger m.m.).

Det er den almindelige opfattelse, at tjenestemænd – og da slet ikke de højere - ikke må strejke. Derimod var der i 1969 en punktstrejke mod staten, organiseret af de overenskomstansatte akademikeres organisation. Der har været enkelte strejker blandt københavnske postbude; men almindeligvis antager tjenestemænds arbejdskamp obstruktionens form; alle reglementer overholdes til punkt og prikke. Dette vil i reglen lamme statsmaskineriet. I Danmark har obstruktionen kun været anvendt i meget få tilfælde.

Den politiske strejke er ofte vild. Den har dog altid stået som det yderste middel også for den socialdemokratiske arbejderbevægelse (generalstrejketruslen under påskekrisen i 1920). For den syndikalistiske arbejderbevægelse er strejken imidlertid den naturlige fremgangsmåde; strejken skal ikke organiseres ved en forhandlings- og afstemningsprocedure, men ved arbejdspladsbeslutninger: direkte aktion. De direkte aktioner skal skaffe øjeblikkelige forbedringer, men samtidig skal de fremme den endelige kamp inden nedbrydningen af det kapitalistiske samfund. Det store slag – Napoleonsslaget, som de franske syndikalister kaldte det – ville blive en række hastigt accellererende direkte aktioner, der til sidst ville omfatte hele samfundet og dermed nedbryde det i dets bestående form.

Forholdet i omsætningen med udlandet er et af de problemer, som tidligst optog økonomerne. Det var de merkantilistiske forfattere, der så stærkt interesserede sig for spørgsmålet; men det må understreges, at de ingenlunde generelt anbefalede restriktive indgreb i udenrigsomsætningen, selv om dette vel var den fremherskende tendens. Navnlig var den dominerende hos dem, man kalder de ældre merkantilister, dvs. før ca. 1750.

En vanskelighed for tidens forfattere var, at man manglede en klar statistisk oversigt over udenrigshandelens omfang og karakter. Ludvig Holberg skrev i 1762:

”Når man eftertænker, at Danmark ingen exporter har eller varer at udføre, og når man tilmed betragter den store begærlighed, alle folk har til fremmede varer, endogså dem, der alene tjener til vellyst, item at få ting her udi landet bliver fabrikerede, da kan man fast ikke begribe, hvorledes der endnu kan være penge tilbage“.

(Danmarks og Norges verdslige og gejstlige stat)

Dette var den almindelige vurdering i tiden af den danske betalings- eller handelsbalance; tilsvarende vurderinger kendes fra andre lande, og der manglede ikke på opfordringer fra regeringen til at købe dansk.

Hvordan balancen i virkeligheden stillede sig, vidste forfatterne ikke. Mange af dem havde ganske vist adgang til toldregnskaber og skibsfartslistes i regeringskontorerne; men man kunne ikke på dette grundlag at skaffe sig et samlet overblik. En senere tid (Falbe-Hansen i Danmarks Statistik) søgte at udnytte tallene fra det 18. årh.s kilder til at udregne handelsbalancen og nåede frem til, at der var et mindre underskud, der imidlertid blev udlignet navnlig gennem skibsfartbalancen. Der knytter sig mange usikkerhedsmomenter til denne beregning, og man har ikke siden søgt at opstille en ny.

En officiel statistik over udenrigshandelen kom først i 1838. Samlede opgørelser foretog man dog ikke; i de senere år har man imidlertid beregnet handelsbalancetallene fra 1820 til 1875 (Svend Aage Hansen: Pengevæsen og kredit 1813-1860 (1960) og Einar Cohn: Privatbanken i Kjøbenhavn 1857-1957. 1. bd. (1957).

I 1874 blev den officielle statistik over udenrigshandelen væsentlig ændret og fik i hovedtrækkene den form, som den har i dag.

På grundlag af statistikken er balancetallene opstillet i sammenlignelige tabeller i Ole Buus Henriksen & Anders Ølgaard: Danmarks udenrigshandel 1874-1958 (1960).

For hele perioden fra 1840 er handelsbalancens saldo som hovedregel negativ - før 1840 foreligger importtallene ikke. Undtagelser er enkelte år i 1850'erne og 1860'erne samt under 1. og 2. verdenskrig.

Bytteforholdet.

Da først landbrugskrisen var overstået i 1820'erne, fulgte en lang periode, hvor Danmarks bytteforhold stadig bedredes; dette skiftede i 1870'erne; men fra 1890 til op mod 1930 indtrådte atter en bedring, som derefter skiftede til en næsten ubrudt forringelse; 1960'erne har dog været karakteriseret af svingninger. Tilbageregninger af bytteforholdet er foretaget i Anders Ølgaard: Det danske bytteforhold i udenrigshandelen 1875-1955 (i Festskrift for Frederik Zeuthen, 1958) og for de foregående årtier af Svend Aage Hansen i "Dansk pengehistorie" bd. 2 (1968).

Told i Europa til 1914

Indtil op i 19. årh. brugtes betegnelsen told om næsten alle vareafgifter; siden har man i reglen ved told forstået afgifter, der betales ved passage af landegrænser. I mange lande, således f.eks. Danmark, er oppebørselen af vareafgifter i det hele taget fremdeles henlagt under toldvæsenene. En væsentlig opdeling af told efter dens hensigt er i finanstold og beskyttelsestold. Den første har til formål at skaffe penge til statsstyret, regulere borgernes pengemængde eller bremse forbruget af udenlandsk valuta; den anden tilsigter at beskytte et hjemligt erhverv mod konkurrence fra udlandet. I praksis sker der ofte en sammenblanding af de to hensyn.

Told når langt tilbage i historien. Både i Ægypten, Persien og Kina havde man et veludviklet toldvæsen, og i Grækenland blev der såvel ved land- og søgrænser som på torvene opkrævet told. I Rom eksisterede en særlig indførselstold (portoria); det var en afgift på $2\frac{1}{2}$ pct. af varens værdi. I flere perioder var den ophævet; men med kejsertiden blev den permanent dels ved rigsgrænserne, dels ved provinsgrænserne. Toldopkrævningen var overdraget særlige forpagtere, publicani, som centralstyret jævnligt søgte at hindre i ublu opkrævninger. Her som i de andre oldtidslande var tolden især motiveret af fiskale hensyn og var altså en finanstold.

Finansielle hensyn var også afgørende for middelalderens told. Den stærke svækkelse af statsmagten havde til følge, at mange lokale myndigheder (kirker, klostre, godsejere) begyndte at opkræve told ved passage af eller indførsel til deres områder. Med nationalstaternes fremvækst blev det, styrket af merkantilismens ideer, et fast led i centralstyrets politik at søge afskaffet sådanne halv-private, indre toldgrænser. Selv om det efterhånden lykkedes, forekom det dog jævnligt, at man ikke ophævede indre toldgrænser, men blot overførte indtægterne til centralkassen.

I Frankrig betød Colberts toldedikter af 1664 og 1667 et væsentligt skridt mod toldenhed, som dog først gennemførtes fuldt ud i 1791. Den stærke kongemagt i middelalderens England bevirkede, at man her næsten ikke kendte indre toldskranker, et forhold, der var med-

virkende til at give England det økonomiske forspring i 18. årh. Det stærkt opsplittede Tyskland var derimod helt op i det 19. årh. kendetegnet af et stort antal indre toldgrænser, selv de enkelte stater havde toldlinier, således f.eks. Prøjsen i 1815 i alt 67. Ved en toldreform i 1818 forenkledes dette system dog væsentligt, så Prøjsen næsten kun havde grænsetold. I de følgende år sluttede flere tyske stater sig sammen i toldforeninger; i 1834 dannedes Den tyske Handels- og Toldforening, der omfattede en betydelig del af det senere Tyskland. Staterne i toldforeningen havde fælles toldgrænser og fælles toldadministration, men indbyrdes ingen told. Flere tyske stater sluttede sig til foreningen i de følgende år, og i 1854 omfattede den alle stater undtagen Østrig, den danske konges to hertugdømmer, Holsten og Lauenborg, de tre hansestæder og Mecklenborg. I 1850'erne og -60'erne blev forholdet mellem Toldforeningen og Østrig et led i Prøjsens og Østrigs politiske modsætninger, men med det nye kejserlige gennemførtes 1871 toldenhed for hele Tyskland, Samlingen af Italien i 1861 førte ligeledes her til toldenhed.

Fra og med merkantilismen ophørte de finansielle hensyn med at være næsten eneafgørende i toldpolitikken. Det blev nu et formål gennem todsatser dels at beskytte hjemlig industri, dels at begrænse varebetalinger til udlandet. En ny toldpolitik fulgte med frihandelen eller liberalismen i det 19. årh. Teoretisk havde frihandelen sit udgangspunkt i Adam Smiths lære, og det var også i England, den blev gennemført mest konsekvent; ophævelsen af den engelske kornlov i 1846 og den engelske toldlov af 1853 står som milepæle i europæisk liberalisme.

Frihandelen kulminerede med den såkaldte Cobden-Chevalier-traktat af 1860 mellem England og Frankrig. Traktaten er opkaldt efter de to politikere, der udformede den, Richard Cobden (fabrikant, leder af Anti-Cornlaw-League) og Michel Chevalier (nationaløkonom): traktaten betød, at England afskaffede de sidste ikke-finansielt bestemte toldafgifter, og Frankrig indskrænkede sin hidtidige protektionisme meget stærkt. Traktaten indeholdt samtidig en mestbegunstigelsesklausul. En sådan klausul havde længe været kendt i handels-traktater: den går ud på, at parterne til enhver tid skal være lige så gunstig stillet som den mest begunstigede af andre stater, parterne

indgår overenskomst med. Dette indebar, at hvis f.eks. Frankrig senere indgik en traktat med et tredje land, der gav dette større indrømmelser, end England havde fået, så blev disse fordele automatisk overført til også at gælde England. Aktuelt betød det også, at lande, der havde mestbegunstigelsestraktater med Frankrig, også straks opnåede samme fordele som England. Cobden-Chevalier-traktaten fremtvang derfor en vidtgående liberalisering af den europæiske handel.

Frihandelsperioden blev kun kort. Efter 1870 prægedes de europæiske staters politik mere og mere af en protektionisme, der fulgte to formål dels at beskytte det eksisterende landbrug, dels at fremelske nationale industrier. Protektionisme betegner i øvrigt både den teori og den handelspolitik, der henholdsvis anbefaler eller anvender foranstaltninger - i reglen tænkes på told - der skal begrænse eller hindre indførsel til et land af andre landes varer. Ordet, der betyder beskyttelse, stammer vistnok i denne forbindelse fra den engelske forening Society for the Protection of Agriculture, der blev dannet som modvægt mod antikornlovsforeningen Anti-Corn-Law-League of 1844. Teoretisk fandt protektionismen støtte i teorier opstillet i tyskeren Friedrich Lists værk "Das nationale System der politischen Oekonomie" fra 1841; heri blev det fremhævet, at vigtigere end rigdommen var evnen til at skabe rigdom. Denne skulle udvikles ved at beskytte en fremvoksende industri mod udlandets konkurrence. Landbrugsbeskyttelsen efter 1870'erne var fremkaldt af den voksende amerikanske og russiske konkurrence.

I Tyskland satte protektionismen ind med toldloven af 1879. Forudsætningen var, at beskyttelsesønsker hos industrien og landbruget mødtes med et finansielt behov. Beskyttelsessystemet blev yderligere udviklet i 1890'erne, idet man især tilgodeså industriens interesser; en ny toldtarif af 1902 gav dog også en betydelig landbrugsbeskyttelse.

Også Frankrig gik over til protektionismen, men var indtil 1892 hæmmet af handelstraktaterne fra 1860'erne. Både landbrug og industri blev nu beskyttet. Fransk protektionisme var imidlertid præget af ønsket om at gøre landet autonomt (selvforsynende), så de to hovederhverv supplerede hinanden, mens man i Tyskland ville opbygge en industri, der kunne ekspandere i mindre udviklede lande.

England, Holland og Danmark fortsatte en ret liberal politik. I alle tre lande var der dog stærke protektionistiske strømninger: i England især dikteret af ønsket om en økonomisk sammenknytning af imperiet. Alle andre europæiske lande fulgte Frankrigs og Tysklands eksempel; Sverige i 1888 efter stærke brydninger og Norge fra 1897 og 1903. USA havde hele det 19. årh. været stærkt protektionistisk, således at omsvinget fra frihandel ikke her betød noget nyt.

Told i Norden til 1914

I Danmark omtales opkrævning af told fra det 12. årh. I det følgende par århundreder var tolden fra Skånemarkedet en fundamental indtægtskilde for den danske konge; væsentligst var udførselstolden på sild. Da sildemarkedet tog af, erstattedes indtægtstabet af Sundtolden, der fra ca. 1129 indførte en afgift af skibe, der passerede Øresund; tilsvarende afgifter, strømtold, betaltes for passage gennem Bælterne; begge afgifter bortfaldt i 1857 mod en engangsafgift fra de søfarende nationer. Regnskaberne over Sundtolden er en vigtig kilde til belysning af den europæiske handel i Østersøområdet; de er i 1903-15 udgivet for perioden 1497-1783. Om regnskabernes kildeværdi har der været ført en omfattende debat, se artiklen Sundtold i "Håndbog for lokalhistorikere".

I det 15. årh. gennemførte kongen indførselstold på øl, ligesom der i 16. årh. og derefter flød betydelige indtægter af en udførselstold på øksne og heste. Med det 17. årh. kom toldrullerne, detaljerede toldsætter, på en række varer. Fra toldrullen i 1651 fulgte en lang periode, hvor toldlove af varierende merkantilistisk styrke kendetegnede dansk toldpolitik; i 1797 gennemførtes imidlertid en stor samlet toldreform med ret moderate sætser. En vigtig tilskyndelse til nedsættelse af toldsætserne var, at smugleriet efterhånden havde taget et sådant omfang, at statens toldindtægter led væsentlig skade. Den nye toldforordning ophævede også en række indførselsforbud, der var indført dels for at beskytte hjemlige virksomheder, dels for at begrænse forbruget af udenlandsk valuta; om forordningen af 1797 se Åge Rasch: Dansk toldpolitik 1760-1797 (1955). Denne afløstes atter af loven af 1863, som gav en vis beskyttelse af de forskellige erhverv, men i meget var præget af finansielle hensyn. Tidens frihandelsideologi, der var herskende i opinionen, slog ikke afgørende

igennem, se Kjeld Winding: Frihandelsproblemet i Danmark 1855-1863 (1959). En nedsættelse af beskyttelsen og af told på forbrugsvarer skete ved den næste toldreform i 1908.

I Norge og Sverige var toldforholdene nogenlunde som i Danmark; fra toldrullen af 1672 og til 1814 fulgtes samme politik i Danmark-Norge. Som nævnt ovenfor skiftede Norge og Sverige imidlertid over til protektionisme i slutningen af 19. århundrede.

Tolden efter 1914

Efter 1. verdenskrig fortsatte protektionismen. Mange af de nye stater følte sig yderligere tilskyndet til at søge fremelsket nationale industrier; også England og Danmark blev nu protektionistiske om end mere moderat end andre lande. Forsøg på at bremse handelskrigen blev slået ned af den store krise efter 1929, og med 1930'erne fulgte en periode, hvor beskyttelsen blev styrket, ved at man ved siden af told nu også anvendte både handelstraktater, der fastsatte kontingentering af varehandelen, og valutarestriktioner, der fastsatte, hvor meget fremmed valuta, der måtte købes for. Denne politik kendetegnede også de første år efter 2. verdenskrig; men allerede fra 1948 begyndte en fælleseuropæisk stræben for at få importrestriktionerne afskaffet; et arbejde der blev koordineret af OEEC, der i 1961 skiftede navn til OECD (Organization for Economic Cooperation and Development). Importrestriktionernes bortfald betød, at tolsatserne igen fik interesse, og de europæiske lande forhøjede stort set satserne i takt med importrestriktionernes bortfald. På samme tid fandt dog de store økonomiske sammenslutninger sted, som modvirkede disse toldforhøjelser. I 1957 dannedes Fællesmarkedet (EEC); inden for de seks tilsluttede stater afvikles efterhånden al indbyrdes told, og der oprettes fælles toldgrænser. Tre år senere fulgte EFTA, hvor man har afskaffet den indbyrdes industritold, men bevaret landbrugstolden; over for uden for stående lande fører hvert EFTA-land sin egen toldpolitik.

De to økonomiske blokkes lande virker sammen med næsten alle vestlige stater gennem toldaftalen GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). Ud fra denne overenskomst, sidst i konferencen Kennedyrunden, er det lykkedes at gennemføre en reduktion af tolsatserne, som har været af væsentlig betydning for Vesteuropas øko-

nomiske vækst.

I den historiske vurdering af toldpolitikken kan anvendes tre generalisationer, der dog skal tages med forbehold og forståelse for, at der forekommer undtagelser:

1. Krig indebærer behov for øgede statsindtægter og medfører derfor ofte toldforhøjelser. Disse og den almindelige afspærring fremkalder nye industrier og ellers urentabel landbrugsproduktion. Efter krigen vil der derfor være tilbøjelighed til protektionisme for at beskytte den nye del af erhvervslivet - i hvert fald i en overgangsperiode.
2. Depressioner vil fremme protektionisme. Hvor man har en væggtold, vil allerede det forhold, at tolden forbliver uændret (i modsætning til værditolden) indebære en protektionisme, idet den da vil udgøre en stigende procentdel af de fallende varepriser.
3. Lange fredsperioder og opgangstider fremmer tilbøjeligheden til frihandel.

Andre statsindgreb i udenrigshandelen

I det foregående har toldpolitikken stået i centrum blandt de statslige indgreb i udenrigshandelen. Det er dog flere gange nævnt, at også andre indgreb forekommer.

Det mest håndfaste middel inden for handelspolitikken er import- og eksportforbud. Middelalderens handelspolitik var kendetegnet af eksportforbud; man drev forsyningspolitik, hvor det gjaldt om at sikre landets (byens) forsyning med varer. Tidens mindre sikre udenrigspolitiske forhold opfordrede til dette. Med i vurderingen må også, at i et samfund med naturaløkonomi vil man betragte varer som det ønskværdige. Med merkantilismen skiftede man over til beskyttelsespolitik, altså fra vareattra til vareskræk. Nu blev importforbud et vigtigt handelspolitisk virkemiddel ved siden af tolden. Om overgangen fra middelalderens til merkantilismens handelspolitik se Eli F. Heckscher: Merkantilismen 1-2 (2. udg. 1953).

Et gigantisk importforbudssystem var kontinentalspærringen. I løbet af 18. årh. havde England trængt Frankrig tilbage i den oversøiske handel og i Europa - her navnlig bomuldsvarerne. Under Na-

poleonskrigene søgte Frankrig nu at genoprette det tabte i Europa. Efterhånden som Napoleon vandt herredømmet over de forskellige lande, blev de tvunget til at lukke for import fra England og samtidig sænke tolden på varer fra Frankrig. Kontinentalspærringen nåede sit højdepunkt 1807–12, men smugleriet svækkede dens effektivitet. Om Kontinentalspærringen se Eli F. Heckscher: Kontinentalsystemet (1918).

Krige og depressioner førte også i det 20. årh. til eksportforbud og importbegrænsninger. De to verdenskrige var i høj grad præget af eksportforbud dels for at sikre hjemlandets forsyning, dels for at afskære modparten fra forsyninger via neutrale stater.

Importbegrænsninger forekom – som nævnt ovenfor – i vid udstrækning under depressionsårene og i årene efter 2. verdenskrig. Ved at gøre importen afhængig af særlige bevillinger kunne man spare valuta, fremtvinge at et andet land modtog ens egen eksport og endelig dirigere det hjemlige forbrug – alt dog som hovedregel sider af samme sag. Bortset fra landbrugssektoren er importkontrol nu kun almindelig i ulande.

Eksporten har lige siden merkantilismen været søgt fremmet gennem subsidier. Som hovedregel er det ikke sket ved direkte støtte, men gennem fritagelse for visse udgifter eller lettelse af dem. Eksempler er: statslån eller statsgaranterede lån på fordelagtige vilkår, fritagelse for visse afgifter, statstilskud til jernbaner eller skibsruter, der navnlig betjener eksporten, reduktion af fragttakster, toldgodtgørelse for fortoldede råvarer, der oparbejdes i eksporterede varer. Subsidieydelse, der let får karakter af dumping, søges i reglen skjult eller sløret gennem motiveringer med andre hensyn, som de ofte kan forenes med, f.eks. at reduktionen i fragttakster er en kvantumsrabat.

Når staten simpelthen driver udenrigshandelen foreligger den mest direkte regulering. I dag er det tilfældet med hovedparten af Østlandenes omsætning med udlandet; men det er en praksis, som kendes langt tilbage i historien. De venetianske galejeskadrer, der i 14. årh. sejlede på Nordsøen, var statslige, og Portugals og Spaniens samt ikke mindst Frankrigs oversøiske handel startede som statsorganiseret. Man må dog have for øje, at dette hænger sammen med, at kun kongemagten havde styrke til at organisere de farefulde ekspeditioner. De kompagnier, der blev oprettet i 17. årh. for at

drive oversøisk handel, havde også et vist statsligt præg derved, at staten dels ofte var parthaver, dels gav dem monopol på handelen i de forskellige områder.

Det 20. århundredes verdenskrige medførte, at staten både i de krigsførende og de neutrale stater deltog direkte i handelen. Ofte blev der oprettet særlige organer til at administrere statshandelen, og heri fik det private erhvervsliv repræsentanter. Systemet kendes f.eks. fra en række europæiske landes kornhandel, deriblandt Danmark. Gennem sådanne ordninger opnåede man ofte stordriftens billiggørende fordele, endvidere forhindrede man en uretmæssig profit på forsyningsvanskelighederne og endelig kunne neutrale stater dermed bedre garantere en krigsførende part, at der ikke skete reeksport til fjenden.

I Europa og USA er statshandelen under afvikling; men i visse områder afløses den af en monopolisering, f.eks. den danske landbrugseksport der i vid udstrækning administreres af andelsorganisationerne. Alene ved at staten godtager den, får den et officielt præg og vil lettere kunne påvirkes af statsmagten. I u-landene er der en stigende tendens til statshandel.

LITTERATUR

Bertil Ohlin: Utrikeshandel och handelspolitik (1934 og sen udg.); et ældre værk er William Scharling: Handels- og toldpolitik (1904–05), der rummer et stort antal oplysninger om 19. årh. • Statshandel under 20. årh.s krige og kriser er for en enkelt vares vedkommende (korn) fyldig belyst i Ib Gejl & Chr. R. Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni (1971).

20. PENGE

Præget mønt kendes fra 7. årh. f.v.t. Det var elektron (guld- og sølvblanding) –mønterne fra Lydien. Det klassiske Grækenland udviklede et systematisk møntsystem med sølvmønter i forskellig størrelse; guldmønter blev slået i betydeligt tal i Makedonien fra Filip 2. (359–36 f.v.t.). Først omkring 269 f.v.t. gik Rom over til sølvmønter; før den tid benyttedes kobber i barrier og i runde mønter. Cæsar begyndte at slå guldmønter; herefter havde man både guld-, sølv-, kobber- og messingmønter. Det bærende princip var, at ædelmetal-mønterne havde den værdi, som metallets markedspris betingede, mens messingmønterne ikke forventedes at have markedsprisens værdi. Hermed blev skabt det princip, som kendetegnede europæisk møntvæsen indtil dette århundrede. Man havde en hovedmønt, hvis metalværdi principielt svarede til markedsprisen, og en skillemønt, som kun havde en symbolsk værdi; denne opnåede skillemønten derved, at den blev gjort til lovligt betalingsmiddel.

I den klassiske oldtid begyndte også møntforringelser at forekomme. Den havde to former: enten havde hovedmønten ikke den lødighed, som forudsattes, eller også blev den beklippet, så metal-mængden reduceredes. Den første form for møntforringelse kunne stort set kun gennemføres af den møntudstedende myndighed, mens private kunne foretage den sidste form for forringelse. Virkningen var den samme: møntforringeren fik et overskud af ædle metaller.

Møntforringelsen var et stående problem gennem middelalderen og ind i nyere tid. Den gav anledning til opstilling af en af de ældste ”økonomiske teorier“: Greshams lov - opkaldt efter den engelske guldsmed og bankier Thomas Gresham (1519-79). Den siger: darlige penge fordriver altid gode. Hvis to mønter har samme nomielle værdi, men den ene ikke er fuldvægtig, vil denne sidste blive dominerende i omsætningen, fordi folk holder den lødige mønt tilbage.

Interessen for møntforringelser forsvandt, efterhånden som papirpenge trængte frem og gav ganske andre manipulationsmuligheder. Oprindeligt var pengesedlerne en kvittering, som en bankier afgav for at have modtaget ædelt metal som depositum. Springet til ved økonomiske mellemværender at overdrage kvitteringen i stedet for at hente metallet var ikke langt, og dermed skabtes de første pengesedler.

Som den første seddeludstedende bank regnes Palmstruchs bank i Stockholm fra 1661; men et udbredt seddelsystem kendes fra Kina under Tangdynastiet (618-906), og under Sungdynastiet (960-1279) forekommer en voldsom seddelinflation. I det 18. århundrede toges seddelsystemet i brug i de fleste europæiske lande, og allerede da forekom lange perioder, hvor indløseligheden var suspenderet, i Danmark således 1757-1845.

Ideen i seddeludstedelsen var ellers, at man hos banken kunne få sølv for sedlen. Formelt havde man således et tilgodehavende hos banken, lånebeviset var sedlen; dette lånebevis bar ikke rente - man gav afkald på renten for til gengæld at nyde godt af pengesedlens bekvemmelighed, akkurat som ædelmetalmønterne heller ikke bar rente. Man må dog ikke forestille sig, at sådanne ræsonnementer blev gjort i videre kredse. Seddelbanken havde naturligvis også et rentetab, fordi den skulle have dækningsmetallet liggende; men man havde tidligt både erkendt og accepteret, at alle sedler ikke ville blive præsenteret til indfrielse, og ved at holde en større seddelmængde, end man havde sølv, fik man i realiteten et rentefrit lån.

Det var i reglen sølv, der var dækningsmetal, ligesom sølv også blev anvendt til hovedmønter; guld forekom dog også. Store svingninger i sølvprisen førte i 19. årh. til overgang til guldmøntfod; England i 1816, de nordiske lande i 1875 (love af 1873).

Princippet i guldmøntfoden var

1. Enhver kunne få sedlerne ombyttede med guldmønter.
2. Guldet havde en fast pris. Kom man med guld, kunne man
  - a. få et bestemt beløb i sedler
  - b. mod en mindre afgift få guldet udmøntet.
3. Der var fri guldpassage over grænserne.
4. Seddelbanken skulle holde en vis mængde guld, efter enten
  - a. kvoteprincippet: en vis mindste brøkdel af seddelmængden, eller
  - b. kontingentprincippet: en bestemt grænse for det beløb af sedler, som måtte udstedes, uden at de var dækket af guld.

Da alle europæiske lande efterhånden gik over til guldmøntfod, fik man ret stabile valutakurser. Kurserne kunne svinge mellem øvre

og nedre guldpunkt. Var eksempelvis udbudet af sterling ringe i Danmark, ville kursen stige; den kunne dog ikke stige højere end omkostningerne (fragt og forsikring) ved at sende guld til England og få det ombyttet med engelske sedler. Var udbudet omvendt stort, ville kursen falde; men den kunne ikke gå længere ned end til den udgift, der ville knytte sig til at sende pundsedlerne til London og få dem ombyttet med guld og derefter få dette sendt tilbage til Danmark til ombytning med danske sedler.

Guldindløsheden blev i 1914 suspenderet i næsten alle lande. I 1920'erne indførtes den igen, men i 1931 blev den suspenderet i England, hvis eksempel hurtigt fulgtes af andre lande; visse lande (Frankrig, Schweiz, Belgien, Luxembourg) opretholdt dog en guldmøntfod, men med så mange restriktioner, at den næsten var illusorisk. Guldmøntfoden er ikke siden blevet indført; men da USA bevarer en vis form for guldmøntfod, og da de fleste lande er med i den Internationale Valutafond (IMF), der knytter valutakurserne til dollar, er der stadig en forbindelsestråd til guldet.

Valutakurserne kaldtes i ældre tid ofte vekselkurser. Dette hænger sammen med den betydelige rolle, vekslen havde som omsætningsmiddel. Egentlig er vekslen et låne- eller kreditbevis, hvorefter en bestemt person forpligter sig til at betale et bestemt beløb på en bestemt dato. Der knytter sig særlig håndfaste regler til forpligtelsens opfyldelse, af den grund var vekslen egnet til at benyttes som betalingsmiddel; værdien øges yderligere derved, at for hvert led, den passerer, skriver den pågældende sit navn bag på vekslen (endosserer) og pådrager sig derved betalingsforpligtelse.

Vekslerne kendes fra Italien og Tyskland helt tilbage til højmiddelalderen. Her havde de bl.a. den funktion, at man ved betaling til en forbindelse i en anden by undgik risikoen ved at sende penge. Man anmodede i stedet en bekendt i den pågældende by om at betale beløbet, man "trak" på ham. Den man trak på (trassaten) havde man muligvis forbindelse med, så han skyldte udstederen (trassenten) penge. Havde man ikke en sådan fastere forbindelse, skyldte trassaten måske penge til en anden i udstederens by og kunne da bruge anmodningen, vekslen, som betalingsmiddel, når den indeholdt udstederens løfte om at ville betale til en bestemt tid.

I hvert fald fra slutningen af 18. årh. var vekslen det dominerende betalingsmiddel i den internationale omsætning. Det klassiske eksempel var tidligere, at en dansk smørekseportør får en veksel fra England på et beløb i pund; en dansk kulimportør skal betale et vist beløb i pund i England. Kulimportøren køber da for danske kroner den veksel, smørekseportøren har fået fra England og betaler med den. Den pris, kulimportøren må betale smørekseportøren, er vekselkursen - vor tids valutakurs.

En lignende funktion som vekslen havde de girobanker, der opstod i Italien i 16. årh. Oprindeligt var de opbevaringssteder for sølvmonter, hvis lødighed banken samtidig kontrollerede. Snart blev det dog almindeligt, at personer, der havde deponeret sølv i banken, afgjorde deres mellemværende ved at beordre banken til i dens bøger at overflytte en del af det deponerede til anden konto. Derved opstod kontopengene. I nordiske kilder spiller den hamborgske girobank fra 1619, ophævet 1875, en betydelig rolle. Hamborgbanken havde sin egen pengeenhed "Mark Banco"; den eksisterede kun som regneenhed, men andre mønter noteredes i kurs i forhold til den. Når man indbetalte mønter til Hamborgbanken, blev man ikke godskrevet efter mønternes pålydende, men efter deres virkelige sølvindhold, som målttes i Mark Banco. Ved dette skabtes et sikkert vurderingsgrundlag i møntforvirringens tid.

Checks er udviklet i England. I Danmark betød de ikke meget i 19. årh., men mod århundredets slutning toges de mere og mere i brug, og i 1897 ordnedes systemet ved en særlig checklov. Før 2. verdenskrig var de dog stadig mest et hjælpemiddel for erhvervslivet. Efter 2. verdenskrig er checken blevet mere og mere almindelig, ikke mindst gennem bankernes energiske propaganda for oprettelse af lønkonti med checks.

LITTERATUR

En ældre fremstilling, der udmærket orienterer navnlig om 19. årh., er Nic. Hertel Wulff: *Penge* (1912). Mads Iversen: *Penge-, bank- og børsvæsen* (8. udg., 1964).

21. PENGEINSTITUTTER

Banker

Den østrigsk-amerikanske økonom Joseph Schumpeter (1883–1950, fra 1932 i USA; fremtrædende som teoretiker og som analysator af den økonomiske udvikling fra ca. 1800) har defineret kapitalismen som "den økonomi, der bygger på privat ejendomsret, og hvor innovationerne sker ved hjælp af lånte penge, hvilket i almindelighed – skønt ikke logisk nødvendigt – indebærer skabelsen af kreditmuligheder". Dette er i hvert fald en væsentlig karakteristik af industrilandenes økonomi og forklarer samtidig bankernes centrale betydning i udviklingen.

Antikken havde et bankvæsen. I Grækenland knyttet til templerne, fra 4. årh. f.v.t. også udøvet af de såkaldte trapeziter, der opbevarede, forsendte og udlånte penge. I Rom hed de tilsvarende forretningsfolk agentarii. Selv om der er en ubrudt forbindelse over til middelalderens spinkle bankvæsen, er trådene mellem antikkens og det moderne bankvæsen dog yderst tynde.

Bankernes opståen i moderne tid sigtede i første række mod at foretage omvekslinger af mønt, opbevare værdigenstande og penge samt bistå ved overførsel af penge. Hurtigt afledt deraf fulgte pengeudlån. Disse meget tidlige funktioner danner stadig grundpillen i al bankvirksomhed.

Middelalderens mange møntslagningssteder og de stadige pengeforringelser (klipping, formindskelse af lødigheden) krævede specialisters bistand, når der skulle veksles fra den ene mønt til den anden. Disse specialister, ofte egentlig guldsmede, havde hver på de store markedspladser et bord, banca, hvor de sad og udførte deres forretninger. Viste en sådan pengehandler sig at være uhæderlig, blev hans bord slået i stykker, banca rotto.

Pengehandlerne og andre, også oftest guldsmede, modtog tillige penge og ædle metaller til opbevaring. I usikre tider var det betryggende at anbringe sine værdier hos en mand, der var indstillet på at sikre dem. Oprindeligt var det tanken, at man senere fik netop de mønter og metaller udleveret, som man selv havde deponeret; men tidligt skete der en overgang til, at man kun fik mønter, der i værdi sva-

rede til det, man havde deponeret.

Ud fra disse depoter udviklede sig nu videregående bankforretninger. På Kontinentet førte det i første række til gireringssystemet (giro, ital.: omløb). Havde man lagt penge i depot, blev dette noteret på ens konto; skulle man derefter betale et beløb til en anden, der også havde depot, kunne man blot beordre beløbet omposteret til hans konto. I en række italienske byer blev der i middelalderens slutning grundlagt sådanne halvoffentlige og offentlige girobanker. I Amsterdam oprettedes i 1609 en girobank, der i 17. og 18. årh. var centrum for den europæiske pengeomsætning. Af bekvemlighedsgrunde omsattes deposita her til en standardregneenhed, således at man nu opererede med bancopenge, der altså ikke eksisterede i møntform, i modsætning til courantpenge, de omløbende. Om girobanken i Hamborg se side 121. Amsterdams girobank krævede gebyr for at modtage depoter (det samme gjorde i øvrigt Københavns Nationalbank endnu indtil 1860 for indskud på foliokonto); principielt havde girobankerne nemlig ikke indtægter af depoterne, fordi de ikke drev udlånsvirksomhed. Amsterdams girobank gjorde det hemmeligt til det hollandsk-ostindiske kompagni, og dettes fallit førte til, at banken måtte lukke i 1819.

Ved siden af girobankerne udvikledes bankvirksomheder, der også drev udlån. Springet fra at have penge i depot og ordne overførsler til at låne ud af depotet var ikke langt. Det ville almindeligvis ikke ske, at alle, der havde deponeret, forlangte deres penge på samme tid; det var da nærliggende at låne penge ud mod renter. Blandt de største og tidligste bankierfirmaer var Medicierne i Florens fra omkring 1400 og Fuggerne i Augsburg fra slutningen af 15. årh., der ved lån til Karl V spillede en betydelig rolle i europæisk storpolitik i 16. årh. Fremtiden tilhørte ikke den slags private firmaer, men derimod bankaktieselskaber. Bankierhuse fortsatte dog; og i 19. årh. indtog familien Rothschild med forretninger i Frankfurt, Paris, London, Wien og Neapel en fremtrædende position bl.a. som formidler af statslån til de europæiske magter; familien har stadig banker i London og Paris. I Danmark har der også været og er stadig bankierer; i den sidste menneskealder har dog kun et enkelt bankierfirma, R. Henriques jr. (grundlagt 1801, stadig i familiens eje) formået at hævde sig.

Udviklingen i England fulgte til at begynde med modellen fra Kontinentet. Italienske guldsmedebankierer slog sig ned i London i slutningen af middelalderen; italienere kaldtes dengang ude i Europa for lombarder, og den gade de samlede sig i i London fik navnet Lombard Street. Den er stadig sæde for mange bankhuse, og indtil 1. verdenskrig var Lombard Street et begreb, som Wall Street er det i dag.

I England udvikledes fra det 17. årh. den praksis, at man kunne betale med en anvisning på sit depot hos bankieren - altså en check. Med checken, der ikke nær altid forlangtes indløst med mønt, men blot blev noteret som et tilgodehavende hos bankieren, et tilgodehavende, der atter kunne disponeres over ved en check, var bankieren altså blevet skaber af nye betalingsmidler. Det samme skete derved, at de lånte "penge" ud på den måde, at låntageren ikke fik mønt, men blot en seddel, der angav, at guldsmedebankieren ville betale i mønt, når det blev fordret. Sådanne anvisninger på velkendte og solide bankierer blev cirkulerende og godtaget som betalingsmiddel.

Bankiersedlerne betød overgangen til papirpenge, der efterhånden alene blev administreret af centralbankerne (se side 119). Da centralbankerne samtidig kom til at fungere som bankernes bank, fik de afgørende indflydelse på pengepolitikken. Den ældste centralbank er Sveriges Riksbank fra 1668; Bank of England (privatejet til 1945) blev grundlagt i 1694 og var til op i mellemkrigstiden dominerende i den internationale pengeomsætning. I Frankrig kom først en centralbank med Banque de France fra 1800, der blev nationaliseret i 1945. I Danmark var Kurantbanken, grundlagt 1736, seddeludstedende bank; i 1773 blev banken overtaget af staten. Efter bankerotten i 1813 oprettedes en ny, statsejet bank, Rigsbanken, der i 1818 blev omdannet til den private, Nationalbanken. Ved et kompliceret system blev alle jordejere aktionærer. Aktionærerne havde dog ingen indflydelse (der var aldrig generalforsamling); efterhånden opkøbtes aktierne af en snævrere kreds og blev en normal pengeanbringelse. Fra 1908, da Nationalbankens oktroj blev lavet om, fik aktionærerne en vis indflydelse på ledelsen, der ellers udnævntes af regeringen. I 1936 blev Nationalbanken en selvejende institution; regeringen udnævner førstedirektøren, ligesom den og Folketinget besætter 10 af

repræsentantskabets poster. Da ledelsen imidlertid normalt ikke kan udskiftes, har den en selvstændig stilling over for regeringen. Det er et forhold, der undertiden kan medføre en vis spænding.

Oprindeligt var centralbankerne samtidig almindelige forretningsbanker, benyttet af enkeltpersoner og private firmaer. I 19. århundrede ændredes billedet; der oprettedes i de fleste lande bankaktieselskaber - i en hel del tilfælde ved at bankierer sluttede sig sammen. Gennem dette åbnedes en virkelig mulighed for, at ejere af små kapitaler kunne stille deres midler til rådighed for kreditmarkedet.

Bankaktieselskaberne kunne enten være forretningsbanker (indskud, korte lån, valutaforretninger) eller investeringsbanker, der dels gav langsigtede lån, dels formidlede salg af aktier eller obligationer. I de nordiske lande og i Tyskland var og er de to former for bankvirksomhed i reglen ikke adskilt.

I Danmark blev den første private bank grundlagt i 1846. Det var Fyens Disconto Kasse i Odense, der nu er indgået i Provinsbanken. De tre store banker Københavns Privatbank, Landmandsbanken og Københavns Handelsbank blev oprettet 1857, 1871 og 1873. Samtidig blev der oprettet banker i de fleste provinsbyer; ofte var det stedlige, dominerende handelsfirma ledende ved disse bankoprettelser. Mens der allerede omkring århundredskiftet i de fleste lande (undtagen i USA) skete en kraftig koncentration ved opkøb af småbanker, blev det danske bankvæsen upåvirket af disse tendenser indtil op i 1950'erne. Dengang var der omkring 160 banker, nu er tallet nede på 110 - i mange tilfælde er bankerne købt af storbankerne, i andre har de sluttet sig sammen inden for landsdele.

Tidligere var der en lokalpatriotisk opslutning om lokalbankerne og uvilje mod storbankernes filialer. Synspunktet var, at filialerne altid var rede til at modtage indskud - det krævede ingen bemyndigelse fra den københavnske ledelse - men derimod var uvillige over for lokale udlån; her foretrak man københavnske virksomheder, som hovedledelsen lettere kunne skabe sig indseende med. Dette moment synes ikke at have været fremme under 1960'ernes koncentration; trafikmidler m.m. har måske gjort landet så lille, at afstanden til hovedsædet ikke mere er så stor.

Sparekasser

Mens bankerne har og altid har haft et forretningsmæssigt formål, har sparekassernes sigte været socialt. Det skal imidlertid straks siges, at sparekassernes virksomhed alligevel øver en betydelig indflydelse på den almindelige økonomiske virksomhed, mest direkte på byggeriet og landbruget.

De første sparekasser blev oprettet i Tyskland i slutningen af 18. årh. Herfra bredte de sig hurtigt til andre lande; i Danmark blev den første oprettet i 1810 på godset Holsteinborg ved Næstved.

Indtil midten af 1850'erne blev der oprettet godt 40 sparekasser i Danmark, og næsten alle lå i byerne. Formålene var at hjælpe og betrygge de "tjenende og arbejdende klasser". Dette skete ved, at man modtog små indskud, der skulle være til hjælp til at sætte bo, eller når alderdommen skabte behov for lidt kapital. Videre skulle pengene være en nødsstilling at stå imod med, hvis sygdom, ulykker eller arbejdsløshed satte ind. Indskuddene blev forrentet, men kun lavt; rentemidlerne blev hentet hjem derved, at statskassen modtog sparekassernes penge til forrentning.

Hen mod århundredets midte optog kasserne imidlertid en mere aktiv udlånsvirksomhed. De blev nu til spare- og lånekasser. Øget byggeri i byerne og fæstegodsets overgang til selveje (senere vel også andelsvirksomhederne) krævede kapital, og her var der samtidig tale om områder, hvor sikkerheden var tilstrækkelig stor for sparekasserne.

De første købstadssparekasser tog denne opgave op; omkring 1860 stiftedes i byerne særlige landbosparekasser, der specielt sigtede mod at betjene landbruget; stifterne var her - som for de første sparekassers vedkommende - borgerskabets mænd. Enkelte landbosparekasser (Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856 og Landbosparekassen i Århus 1862) blev dog oprettet af den politiske oppositions mænd som en bevidst bestræbelse på at frigøre bønderne fra de nationalliberales dominans.

Denne frigørelsesbestræbelse kendetegnede klart de talrige sognesparekasser, der blev grundlagt fra omkring 1865 og århundredet ud. De var små og placeret ude i sognene, styret af gårdmænd, men ofte med en lærer som forretningsfører. I 1914 var antallet af sådan-

ne sognesparekasser ca. 375; mange flere havde dog været oprettet, men var ophørt. Navnlig i slutningen af 1870'erne, da landbruget havde dårlige konjunkturer, havde det vist sig, at det ofte kneb for sognesparekassernes ledelser at tilrettelægge forretningerne så kyndigt, at de kunne modstå økonomiske tilbageslag. Forholdene førte til sparekasseloven af 1880, der dels oprettede et statsligt tilsyn, dels detaljeret fastlagde regler for kassernes virksomhed. Hovedlinierne var de samme, som kendetegner nutidens sparekasselovgivning.

Det viste sig tidligt, at mange sparekasser var for små. I begyndelsen af 1890'erne var tallet 517; men derefter gik det langsomt tilbage. I midten af 1940'erne - skønt Sønderjylland var kommet til - var tallet således ca. 500. Siden har udviklingen været karakteriseret af den samme koncentrationstendens som for bankernes vedkommende, og i 1969 var der ca. 350 sparekasser.

Realkreditinstitutioner

Realkredit er lån ydet mod pant i formuegenstande. Selv om også mange andre institutioner og virksomheder yder realkredit, forstår man ved realkreditinstitutioner almindeligvis kredit- og hypotekforeninger. Også her var der dog tidligere, navnlig når det gjaldt landbrugsejendomme, elementer af personalkredit, hvor en del af lånets sikkerhed var tillid til debitørs evner og stabilitet.

Kreditforeningssystemet blev udviklet i Prøjsen i slutningen af 18. årh. I 1850 kom den første danske kreditforeningslov og i 1851 de første kreditforeninger. Ved oprettelsen sigtede man først og fremmest mod at efterkomme landbrugets kreditbehov; men man mødtes her med konkurrence fra sparekasserne, og dertil kom, at netop 1850'erne var særlig gunstige år for landbruget. I begyndelsen blev det da især de hastigt voksende byer, der benyttede sig af kreditforeningerne.

Med landbrugskrisen i 1870'erne ændredes billedet. Sparekasserne kunne nu ikke mere klare lånebehovet; dette øgedes ydermere, fordi generationen, der var trådt til før tilbageslaget, sad dyrt. Disse omstændigheder startede kreditforeningernes store ekspansion. Et yderligere skub fremad fik systemet, da der i 1880 blev oprettet

husmandskreditforeninger; de blev støttet med statsgaranti, hvilket gjorde deres obligationer særlig efterspurgt, navnlig i udlandet.

Realkreditinstitutionerne blev senere udbygget gennem hypotekforeningerne (lov af 1897). Foreningernes opbygning har givet dem en meget stor stabilitet; kun ganske få gange har nogen af dem været i vanskeligheder. Til gengæld har de ofte været kritiseret for at være for forsigtige. - I de senere år har der også blandt disse institutioner været koncentrationer, der yderligere vil understrege det illusoriske i, at låntagerne formelt er medlemmer af en demokratisk organiseret forening.

LITTERATUR

Som til kapitel 20. I Aksel Nielsen: Bankpolitik 1-2 (1923-30) er 1. bind historisk; blandt de mange jubilæumsskrifter skal kun nævnes Einar Cohn: Privatbanken i København gennem hundrede år 1857-1957 (1957-58). - Sparekasserne er behandlet i H.L. Bisgaard: Danmarks sparekasser (1910) og O. Blinkenberg Nielsen: De danske sognesparekasser 1865-1914 (1950). - Kreditforeningernes samlede historie er emnet i Troels Glud: Kreditforeningsinstitutionen i Danmark (1951).

22. BØRSEER

Den væsentligste del af middelalderens fjernhandel foregik på markeder eller messer (afledt af kirkemesser, markederne fandt oftest sted i forbindelse med kirkefester). På centrale steder i Europa mødtes de handlende, medbringende deres varer, og her afvikledes omsætningen.

I det nordvestlige Europa var messerne i Champagne tidligt dominerende; men fra omkring 1300 overtog Brügge pladsen. Der skete samtidig en afgørende ændring i hele handelsformen ("den kommercielle revolution"): de varer, der omsattes, var ikke til stede, og handelen blev udført af fastboende købmænd og af – ligeledes fastboende – agenter for købmænd i andre lande. En forudsætning for dette var bl.a. en mere avanceret bogføringsteknik og vekslen som betalingsmiddel. Messernes ændrede karakter førte til en større koncentration af handelen (selve varetransporten havde her tidligere sat en grænse) og til en udviklet markedsmekanisme, der var forholdsvis uafhængig af tilfældigheder (f.eks. om en købmand nåede frem med varerne). Messen var blevet til børs.

Den mest karakteristiske forskel mellem en messe og en børs er, at varerne ikke er til stede på børsen. Dette indskrænker børs-handelen til veldefinerede standardvarer. Messerne fortsatte da også med at bestå, berømt blev Leipzigermesserne. De består for så vidt endnu i dag, navnlig når det gælder maskinindustri og konfektion; her er det dog kun prøver, der vises.

I det 15. årh. overtog Antwerpen Brügges rolle som den centrale, europæiske børs; i 17. årh. blev den – efter Hollands opsving – afløst af Amsterdam. Her og på andre børser, der efterhånden kom til, begyndte man også at handle med statsobligationer og med aktier; i løbet af 18. årh. udskilte denne del af børs-handelen sig på nogle steder (Amsterdam, London, Paris) som særlige fondsbørser.

Aktieselskabernes vækst i det 19. årh. betød en tilsvarende vækst i fondsbørsernes antal og virksomhed. Herved blev der skabt et marked for kapitalen, der ikke alene direkte formidlede omsætningen, men også gennem kurserne blev vejledende for den store handel med værdipapirer, der finder sted uden for børserne. Et omsætningssted som børserne er simpelthen en nødvendighed for aktiesel-

skabsformens trivsel i moderne stil.

Risikomomenter indeholdes dog også i det forhold, at kapitalhandelen således koncentrerer sig i fuld offentlighed. Selv ret tilfældige svingninger tillægges let en overdreven betydning og får "amatører" til at reagere kraftigt i køb og salg, hvilket yderligere øger ustabiliteten. Det er da også karakteristisk, at store politiske begivenheder (krig) eller økonomiske foranstaltninger (drastiske valutakursændringer) gerne efterfølges af, at man for nogle dage lukker børserne, netop for at hindre panikdispositioner.

Ved siden af fondsbørserne fortsatte varebørserne. Det var og er stadig standardvarer som f.eks. bomuld, korn, kaffe, metaller, der handles her. Varerne er gerne opdelt i klasser efter kvalitet; herved bliver den ene varemængde lige så god som den anden – det er fungible varer, hedder det.

Varebørserne er specialiceret. Eksempelvis er Chicago dominerende som kornbørs, mens New York og derefter Liverpool, New Orleans samt Bremen er det som bomuldsbørser; London er førende, når det gælder metaller og gummi.

Både på fonds- og på varebørser afsluttes dels kasseforretninger, hvor papirerne (varen) leveres straks, eller terminsforretninger, hvor leveringen først skal ske senere; måske er varen end ikke produceret endnu.

Terminsforretninger har altid stået som det mest typiske udslag af børsspekulation. Noget forenklet er princippet det, at en forretning aftales med senere levering (til terminer, som altså fastsættes ved aftalen og ikke har noget at gøre med 11. juni og 11. dec.). Leverandøren, der ligger i baissen, er baissist, og håber, at prisen vil falde under den aftalte; køberen, der ligger i haussen, er haussist, regner med stigende priser. Baissisten venter således, at han på leveringstiden kan - "dække sig" - til en lavere pris, end den aftalte; haussisten håber, at han får varen (eller papirerne) til en lav pris, og derefter vil han kunne sælge til den højere pris. Meget af denne handel kan være et yderst naturligt led i omsætningen; ren spekulation eller snarere væddemål, bliver det imidlertid, når ingen af parterne forudsætter levering, men blot gør differencen op. - Ter-

minsforretninger indgår i Amerika og England i den almindelige handel og medfører oftere en jævnere prisudvikling. Yderligere kan producenter og forbrugere dække sig mod risici ved at foretage terminstransaktioner, idet risikoen overgår til spekulanten. Hvis en producent således er indstillet på at producere med normal fortjeneste, kan han indkøbe råvarer på terminsbørsen, hvilket tillader ham en nøje kalkulation.

Børsen i København blev successivt taget i brug fra 1624. Den var først og fremmest tænkt som varebørs, men fik aldrig nogen særlig betydning som sådan. I det 18. årh. blev der handlet valuta og værdipapirer; samtidig var der ligesom ved oprettelsen talrige boder med almindelig detailhandel.

Fra det 18. årh. fik Børsen imidlertid i stigende grad en ny funktion: den blev mødested for storhandelens mænd. Til nogenlunde bestemte tider på dagen traf man sammen og afgjorde forretninger ved direkte kontakt. Denne funktion bevarede Børsen op i mellemkrigs-tiden. Som børs var den kun fondsbørs; under 1. verdenskrig var Børsen sæde for en betydelig spekulation også i terminsforretninger. Disse blev senere forbudt i børsvedtægten. Københavns Børs er nu den eneste i Danmark; men i perioden 1866-1920 var der også en børs i Århus.

LITTERATUR

De under kapitel 20 nævnte bøger af Wulff og Mads Iversen.

23. SKATTER

Det er noget forholdsvis nyt, at man opgør den enkelte borgers indtægt per år, og derefter beskatter ham efter indtægtens størrelse. Det er også nyt, at man opkræver skatten med det formål at øve indflydelse på den økonomiske aktivitet. Tidligere var formålet udelukkende fiskalt, dvs. at skaffe penge til dækning af statens udgifter; dette betød dog ikke, at man ikke havde blikket åbent for, at skatter og told kunne påvirke aktiviteten.

Når skat efter indtægt, indkomstskat, er så ny, skyldes det flere forhold. Fundamentalt er det, at selve indkomstbegrebet først sent bliver erkendt. En forudsætning er et ret veludviklet bogholderi. En ældre tids håndværker eller landbruger gjorde næppe nogensinde sin indtægt op år for år og havde heller ikke brug for det. Det samme gjorde sig gældende for handlende og industridrivende i hvert fald langt op i det 19. årh.; men her var mere avancerede virksomheder dog begyndt allerede i 15. årh. at beregne årets tab og vinding, støttet af det dobbelte (eller italienske) bogholderis teknik.

I den udstrækning, man interesserede sig for vindingens størrelse, var den knyttet til den enkelte forretning, eksempelvis: hvor stor var fortjenesten på en skibsladning korn. En væsentlig tilskyndelse til indkomstbegrebets udvikling kom fra aktieselskaberne. Her skulle der udregnes et udbytte til fordeling; og her skulle man til enhver tid kunne sikre sig, bl.a. af hensyn til långivere, at kapitalen ikke blev anvendt til udbyttebetaling.

Når der bortses fra nutidige skatteregler, hvor man politisk kan fastsætte, hvad indkomst er, så er det en meget kompliceret beregning. Hverken økonomer eller regnskabseksperter kan opstille klare kriterier. En hovedvanskelighed ligger i, at man skal beregne for en periode, og her vælger man gerne et år. Eksempelvis kan det ansues gennem en bogs produktion. Forfatteren skriver på værket over to-tre år og har ingen indtægter i den tid; så udkommer bogen og giver ham 150.000 kr. i løbet af et enkelt år. Det virker da ulogisk, hvis man siger, at han ingen indkomst har haft i de tre foregående år, hvor arbejdet blev udført. Han burde årligt gøre sit arbejde op og debitere forlæggeren for en andel af den kommende fortjeneste. På den anden side kan han i reglen ikke vide, hvor stor honoraret bliver.

Når forlæggeren inden for samme år har trykt bogen og fået salgsindtægterne, har han rimeligvis et restoplæg. Han har betalt tryk-

ningen, så hvad han sælger i de følgende år er sådan set - bortset fra visse omkostninger - ren fortjeneste. Men hvis han nu slet ingen sælger efter det første år? Den risiko må han imødesee, og hvilken værdi skal han da opføre restoplaget med efter det første års forløb?

Dette meget forenklede eksempel viser, hvor svært det er at gøre en indkomst op. Ikke mindre kompliceret bliver det for staten, som skal kontrollere opgørelsen. Eksemplet viser således tillige, at en anden forudsætning for en indkomstskat er, at staten råder over et stort og effektivt administrationsapparat, og dette er en forholdsvis sen foreteelse.

Egentlige indkomstskatter trænger da også først frem i slutningen af 19. og begyndelsen af 20. årh. Før den tid hvilede skatten især på omsætningen (told, indre afgifter) og fast kapital i form af jord og bygninger. Sådanne produktionsmidler som skibe, maskiner og varelagre m.m. var ikke beskattet. Dette må sikkert drages ind i billedet, når man skal forklare den kapitalophobning, der fandt sted i århundrederne efter opdagelserne, og som var en af forudsætningerne for den industrielle revolution.

Den ældre beskatning lå, som nævnt, især på omsætning, og fast kapital i form af jord og bygninger. Til belysning af skattesystemet før indkomstskatterne skal her gennemgås hovedtrækkene i de danske skatter i 19. årh., altså før den store skattereform af 1903. Danske skatter tilbage til 1660 er i øvrigt behandlet i Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider (1948).

På landbrugsjord hvilede de såkaldte hartkornsskatter. Det var flere forskellige ydelser; men de havde det fælles, at de som beregningsgrundlag havde det antal tdr. hartkorn, der hørte til ejendommen. Hartkorn (opr. rug og byg) var et bonitetsmål; antal tdr. land pr. td. hartkorn var således forskelligt i de forskellige dele af landet. Målingen foregik ved, at man vurderede, hvor meget der kunne høstes på jorden, hvor mange kreaturer der kunne græsse osv. Den første hartkornsopmåling blev foretaget i 1664, den næste 1688 og den sidste derefter i 1844. I perioden 1688-1844 var der opstået store urimeligheder (f.eks. ændrede jordkvaliteter sig på grund af nyopdyrkning). Disse urimeligheder og nye, der kom til efter 1844, blev dog kompenseret gennem ejendomspriserne; en uforholdsmæssig lav hartkornsskat på en ejendom ville hæve dens salgspris. Ved hartkornsansættelsen tog man ikke hensyn til, hvad den enkelte bruger virkelig fik ud sin jord, men vurderede efter, hvad den almindelige

driftige bonde ville kunne få ud af den; derimod indgik beliggenheden ikke i vurderingen. Dette medførte, at f.eks. jord nær København med gode afsætningsmuligheder betalte samme skat som tilsvarende jord i Jylland, der var isoleret beliggende.

Jordens værdi blev ansat efter en skala begyndende med den bedste, der fik takst 24; dette jordstykke fandt man ”på en selvejergårdmand Niels Nilausen tilhørende tofte på Carlslunde mark i Thune herred, 30 alen sønden for den østre ende af gårdens stuelænge“. Hartkornsskatterne til staten var faste, mens hartkornsskatterne til kommunerne (amt og sogne) var variable efter behov.

I byerne betaltes som statsskat bygningsafgiften, der var indført 1802. Bygninger på landet uden landbrug betalte også bygningsafgift. Grundlaget for skatten var bygningernes areal, der blev beregnet ved sammenlægning af lejlighedernes areal; da lejligheder under en vis størrelse ($80 \text{ kvadratalen} = \text{ca. } 32 \text{ m}^2$) ikke skulle medregnes lå heri en tilskyndelse til at bygge med små lejligheder. Skatten blev jævnlige reguleret; i købstæderne og på landet derved, at satsen var en bestemt del af bygningens brandforsikringsværdi.

Om bygningsafgiften sagde juristen og politikeren A.S. Ørsted, at forbruget af husrum var ”en sandsynlig (skønt ikke ganske sikker) målestok for graden af borgernes vellevned og forbrug, hvilket atter igen giver formodning om, hvad de har at fortære, eller om deres indkomster, hvilke, formedelst de uovervindelige vanskeligheder som hindrer staten i derom at få nogenlunde tilforladelig kundskab, ikke let bør være den umiddelbare målestok for en skat“. Det viste sig dog ret hurtigt, at bygningsskatten netop rummede mange urimeligheder, navnlig tog den slet ikke hensyn til bygningernes beskaffenhed, værdi og beliggenhed og ramte derfor særlig hårdt små- og middelindkomster; skatten var jo (i hvert fald i København, hvor brandforsikringsværdien ikke bestemte satsen) nemlig lige stor, hvad enten man boede i en moderne lejlighed i et eftertragtet kvarter, eller om man boede i en dårlig lejlighed, blot arealet var lige stort. Den hvilede også lige hårdt på det vekselererkontor, hvorfra der tjentes store formuer, og på den beskedne håndværkers værksted af samme areal.

Da skattesystemet blev udformet i 19. årh.s begyndelse indebar det uden tvivl en rimelig fordeling mellem land og by - set som hel-

hed. Mod århundredets slutning var der iøjnefaldende uligheder. De nye byerhverv: storhandel og industri var væsentlig gunstigere stillet. Kapitaler bundet i en række investeringsobjekter (maskiner m.m.) og kapitaludlån var næsten ikke beskattet, og det samme gjaldt afkastningen af dem.

Når det var således, skyldtes det naturligvis, at skattesystemet var udarbejdet til brug for et førindustrialiseret samfund. Hvis man derimod vurderer det ud fra et moderne teoretisk synspunkt, vil man imidlertid kunne sige, at systemet virkede som en skattepolitik, der bevidst fremmede industrialiseringsprocessen.

For samtidens folk var det imidlertid mest uligheden, der faldt i øjnene. Ikke alene mellem land og by, men også inden for landbrugssektoren alene. Hartkornsskatterne tilhørte en tid, hvor der næsten ingen gæld var på landbrugsejendomme. Overgangen til selveje, nye driftsformer m.m. havde imidlertid medført, at talrige ejendomme var behæftede. En landbruger, der havde belånt sin ejendom for f.eks. tre fjerdedele af dens værdi, skulle betale lige så meget i hartkornsskatter som den, der havde sin ejendom ubehæftet. At dette måske blev opvejet af, at den, der lante til forbedringer, også fik større indtægter, der jo var ubeskattede, var ikke så iøjnefaldende i en periode, hvor man ikke gjorde indkomsterne op.

Andre faktorer bevirkede, at skatterne ikke lå så hårdt på herregårde som gårde. I det hele var skattesystemet derfor under angreb fra gardmandsklassen, og da Venstre kom til magten, gennemførtes i 1903 den store skattereform, som bl.a. indførte indkomstskatten. Trods adskillige senere skattereformer er grundtrækkene fra 1903 bevaret.

Indkomstskatter var også kendt før 1903. I kritiske situationer havde der været indkomstskatter til staten, men ret moderate og ud fra en lidet effektiv ligning. Indkomstskatter fandtes også i kommunerne, men var meget beskedne (i København 1880-1910: 3pct.), der var også særlige kommunale ejendomsskatter.

24. INFLATION

Lærebøgerne definerer inflation nogenlunde ensartet. For eksempel: "Ved inflation forstås en rent nominal stigning i nationalindkomsten med tendens til at være selvforstærkende, dvs. en stigning i priser, lønninger, avancer o.l." (Helge Nørgård). Det er imidlertid ofte meget svært at sige, hvornår der er inflation. I artiklen om inflation i "Encyclopedia of the Social Sciences" nævnes således otte forhold, som vanskeliggør arbejdet med inflationsbegrebet:

1. Hvilke prisrækker skal vi regne med? F.eks. engrospristallet (det gjorde man altid tidligere) eller nationalindkomsten; bevægelserne behøver ikke at være ensartede.
2. Hvilken vægt skal der i et pristal lægges på den enkelte vare? Under en eventuel inflation forrykkes forbruget rimeligvis til varer, der stiger mindst; dette vil betyde, at et pristal, der er "sammensat" i normale tider, vil blive misvisende.
3. I hvilken udstrækning skal man tage hensyn til omsætningsafgifter og subsidier?
4. En række "tilfældige" prisstigninger kan for en kortere tid påvirke produktion, beskæftigelse og den økonomiske vækst. Er sådanne korte tendenser inflatoriske?
5. En række tekniske fremskridt i 1920'erne førte til lavere produktionsomkostninger uden tilsvarende prisreduktioner. Er dette inflation?
6. Hvilken vægt skal der lægges på nye produkter eller produktændringer (forbedringer, forringelser)? Da store inflationer netop ofte indtræffer i forbindelse med krige, der påvirker disse forhold, får spørgsmålet særlig betydning.
7. Når der er priskontrol, skal man så regne med de kontrollerede priser eller med sortbørspriiser?
8. Skal prisstigninger som følge af naturkatastrofer, epidemier og krige regnes for inflation, hvis de i øvrigt ikke efterfølges af penge- eller finanspolitiske foranstaltninger?

De rejste spørgsmål viser, hvor vanskeligt det er at klarlægge inflationsbegrebet. Allerede dette må opfordre historikeren til varsomhed, når han vil bruge begrebet inflation til at karakterisere en pe-

riode.

Ikke mindre vanskeligt bliver det, når man vil klarlægge inflationers årsager. Her arbejder økonomerne med en række aspekter eller teorier, vel en halv snes stykker; men de samler sig i tre hovedgrupper, der lægger vægt på henholdsvis efterspørgselssiden, omkostningsniveauet eller samfundsstrukturen.

Efterspørgselsteoriene er nært forbundne med den såkaldte kvantitetsteori. Efter denne skyldes prissvingninger (når vi ser bort fra forandringer i varemængden) ændringer i pengemængden. Øges denne, kommer der prisstigninger; en forudsætning må dog være, at omløbs-hastigheden er uændret. Hvis den øgede pengemængde gik i "strøm-peskafterne", ville den næppe føre til prisstigninger. Hvis omløbs-hastigheden stiger, f.eks. fordi man frygter, at pengenes værdi er på vej nedad og derfor hurtigst muligt vil forsyne sig med varer, så gør netop inflationens selvforstærkende karakter sig gældende; tendensen til at forsyne sig med varer er det, der gør teorien til en efterspørg-selsforklaring. Kvantitetsteorien som analyseapparat er i de senere år blevet meget forfinet, mens ovenstående er en forenkling.

Omkostningsforklaringerne kommer navnlig til udtryk i den velkendte løn- og prisspiral. Især under fuld beskæftigelse vil stærke pressionsgrupper gennemføre lønstigninger med efterfølgende prisforhøjelser; undertiden vil prisforhøjelser komme først, fordi der foruddiskonteres lønstigninger, der f.eks. vil få indflydelse på halvfabrikatas pris.

Strukturforklaringerne er ofte ret komplicerede. Navnlig er de blevet anvendt på udviklingslandenes økonomi, hvor man har ment, at deres økonomiske vækst eller den tradition, der ligger bag deres indkomstfordeling, var inflationsskabende.

I historiske undersøgelser af inflationsperioder har der været en tilbøjelighed til at lade elementer af alle teorier indgå. De inflationsperioder, der er mest iøjnefaldende, er århundredet efter opdagelserne, tiden ca. 1790-ca.1812 (revolutions- og Napoleonskrigene), 1. verdenskrig (1913-20) med den tyske efterkrigsinflation og 2. verdenskrig (ca. 1939- ca. 1951). Af disse er det igen den første og den tredje periode, der har fremkaldt den mest omfattende debat.

Fra ca. 1540 til omkring 1600 fordoblede eller tredoblede de

europæiske priser - en udvikling, der kaldes prisrevolutionen. I samme tidsrum skete en seksdobling af den europæiske beholdning af ædle metaller ved tilførsel fra amerikanske områder. Det er da - ud fra en kvantitetsteoretisk betragtning - nærliggende at pege på, at det er den øgede pengemængde (ædelmetal), der bevirkede inflationen. Dette gjorde i 1929 den amerikanske historiker Earl Hamilton (*American Treasure and the Rise of Capitalism i Economica*, bd.9; suppleret 1934 i bogen *American Treasure and the Price Revolution in Spain*). Samtidig skrev Hamilton, at reallønningerne var faldende i denne periode, og derved fik handlende og industridrivende en merfortjeneste, som skabte mulighed for den kapitalakkumulation, der var forudsætningen for industrialismens gennembrud. Andre historikere har ment, at et efterspørgselspres på grund af stigende folketal var den dominerende årsag til inflationen; problemerne drøftes for Englands vedkommende i R.B. Outhwaite: *Inflation in Tudor and Early Stuart England* (1969), der har gode litteraturhenvisninger. En afvejning af de forskellige faktorer vanskeliggøres deraf, at der givetvis samtidig skete meget betydelige ændringer både i transaktionsbehovet og i cirkulationshastigheden. Muligvis vil der kunne hentes væsentlige impulser for det videre arbejde med problemet ved anvendelse af analysemetoder, som er blevet brugt ved undersøgelser i latinamerikanske lande; disse er netop - som de europæiske under prisrevolutionen - kommet ind i en vækstperiode. Det er fortrinsvis teorier af type som den ovennævnte tredje gruppe, der lægger vægt på samfundsstrukturen, som her har været fremherskende (Dudley Seers: *A Theory of Inflation in Under-developed Economies*, i *Oxford Economic Papers New Series* bd. 14, 1962).

Mens inflationen under revolutions- og Napoleonskrigene kun i mindre grad har optaget forskningen, har opmærksomheden, som nævnt, været rettet mod 1. verdenskrigs inflationer. De var fælles for næsten alle lande; men forløbet fik en speciel karakter i Tyskland, der 1918-23 fortsatte ind i en hyperinflation. Mod inflationens slutning var prisniveauet målt i papirmark omkring en billion (en million millioner) gange så stort som i 1913.

Den tyske inflation forklares i reglen ud fra enten en kvantitetsteoretisk eller en betalingsbalanceteoretisk opfattelse. Den kvantitetsteoretiske opfattelse fremhæver, at inflationen skyldtes

et kraftigt statsunderskud og Rigsbankens stadige laden stå til i seddeludstedelsen. Betalingsbalanceteorien lægger vægt på det store importbehov, de ringe eksportmuligheder og erstatningsbetalingerne. Resultatet var et stort fald i markkursen; dette skulle under normale forhold kunne have taget trykket af den indenlandske efterspørgsel, men dels havde der ikke været meget at efterspørge der, dels fulgte lønniveauet med (den faldende kurs blev da elimineret), og importpriserne pressede i det hele taget de indenlandske priser op.

Betalingsbalanceteorien er i de senere år blevet sat i forgrunden; det er bl.a. i særlig grad tilfældet i to danske økonomers behandling, Karsten Laursen og Jørgen Pedersen: *The German Inflation 1918-23* (1964). Tidligere var man mest tilbøjelig til at fæstne sig ved kvantitetsteorien. Historikere har gennemgående valgt at lade en kvantitetsteoretisk betragtning være afgørende for inflationens start, men lægger for det videre forløb mest vægt på de problemer, som betalingsbalancen skabte. Til dette føjes ydermere, at store spekulationskøb i forventning om markstigning i 1922 slog fejl og førte til salg af mark i stor stil, der betød katastrofale kursfald.

I 1923 blev forholdene stabiliseret. En ny møntenhed, rentemark, blev sat lig en billion mark, og det lykkedes at holde den stabil. Tilbage var følgerne af inflationen. Landbrugere med gæld, og det var de fleste, vandt; det samme gjorde handel og industri, fordi disse erhverv stadig var foran i inflationen og derfor - når den fornødne indsigt var til stede - kunne nå at investere. I datiden blev det ligefrem hævdet, at grupper af industrifolk var så interesseret i inflationen, at de lagde pres på regering og Rigsbank for at få ført den inflatoriske politik. Lønmodtagerne, i hvert fald arbejderne, holdt så nogenlunde trit med udviklingen. Taberne var funktionærer på lidt fleksible lønvilkår, endvidere mindre kapitalister med investeringer i offentlige lån, i obligationer eller aktier og endelig tjenestemænd og pensionister. Det vil være kendt, hvordan man netop lader inflationens følger for store dele af middelklassen være afgørende for dens tilslutning til nationalsocialismen.

Med 2. verdenskrig begyndte en ny inflationsperiode, der ramte næsten hele verden. Inflationer af samme omfang som den tyske forekom dog ikke - bortset fra Ungarn i 1946; men flere lande nærmede

sig en sådan. I hvert fald Japan, Italien, Bulgarien, Finland og Frankrig var i forstadiet: "flight from cash". Belært af erfaringerne og med et mere effektivt administrationsapparat lykkedes det nogenlunde at holde inflationen under kontrol. Perioden er specielt behandlet i A.J. Brown: *The Great Inflation 1939-1951* (1955).

Tiden efter 2. verdenskrig har været præget af den krybende eller den milde inflation. Her som andre steder i samfundsdebatten bør der dog advares mod den tiltagende dramatisering af nutiden. I perioden 1948-1964 steg det amerikanske engrosvareprisindeks 25 pct.; i de seksten år 1897-1913 var stigningen 50 pct. Det danske reguleringspristal steg fra 1963 til 1970 fra 100 til 138. I perioden 1905-12 var stigningen i detailpristallet 14 pct.; man skal imidlertid have for øje, at i 1905-12 var boligen ikke indregnet, hvor stigningen 1907-12 efter samtidens skøn var 30 pct. i provinsbyerne. Endvidere indgik heller ikke i tallet 1905-12 priserne for tjenesteydelser, på underholdning og ferie, på personbefordring m.m., netop de områder, som i de seneste år har vist de største stigninger. For nogle af områderne, f.eks. hårklipning, lægehjælp og andre serviceerhverv, hænger dette sammen med, at produktiviteten ikke er steget i samme grad som lønnen; i visse tilfælde vil den næppe heller kunne gøre det, f.eks. vil skuespilleren ikke kunne præstere 1½ rolle i timen mod før 1 rolle. Selv om det vil være svært at overføre vor tids prismålinger på årene før 1914 - da en krone var en krone! - viser eksemplerne, at stabiliteten også i de år var tvivlsom.

LITTERATUR

Efter sætningen af ovenstående er udkommet Peter H. Ramsey (ed.): *The Price Revolution in Sixteenth-Century England* (1971; i Methuens serie *Debates in Economic History*); den rummer seks centrale afhandlinger om emnet.

25. KRISER OG KONJUNKTURER

Svingninger i den økonomiske aktivitet er åbenbare. Landbrugets og byggeriets sæsonsvingninger er ret tydelige og var det endnu mere blot for en menneskealder siden. Tilsvarende sæsonsvingninger i industriproduktionen er straks mere skjulte. I 1959 (det sidste år, hvor industriproduktionen i Danmark blev opgjort månedsvis) var der imidlertid et fald på 15-16 pct. i produktionen fra september til januar med henholdsvis højeste og laveste produktion. I dette er ikke taget hensyn til feriemåned.

Sæsonsvingninger optager ikke den historiske og økonomiske forskning som problem. Noget andet er, at de må tages i betragtning ved beskrivelse af økonomiske forhold; i praktisk økonomi sætter man meget ind på en udjævning (f.eks. forskning af mulighederne for vinterbyggeri).

I 19. årh. var man imidlertid begyndt at interessere sig for de jævnlige skift mellem dårlige og gode tider; og ned mod 1900 nåede man til grafisk at afbilde ret regelmæssige svingninger, konjunkturbevægelser (*business cycles*). Det var den franske nationaløkonom Clément Juglar (1819-1905), der påviste nogenlunde regelmæssige bevægelser på 7-11 års længde. Da man samtidig regnede med en langsigtet økonomisk fremadskriden, fik man endnu en bevægelse ved siden af sæsonsvingninger, den stigende trend. Idealiseret er de tre bevægelser vist på figur 1.

Svingningerne i verdensøkonomien 1780-1950 fremgår nogenlunde af figur 2. Tekstmæssigt kan de beskrives i skemaet; ordet krise er brugt til karakteristik af pludselige omsving fra højkonjunktur til lavkonjunktur.

Det var iøjnefaldende, at konjunkturbevægelserne ikke var betinget af krige, epidemier, dårlig høst m.m., som tidligere havde ført til i reglen let forklarlige kriser. Økonomerne søgte derfor at forklare bevægelserne ud fra kræfter, der var indbygget i selve det industrialiserede samfund.

Den første generelle konjunkturteori blev formuleret af Malthus i 1820. Han fandt, at mange industriere ikke brugte hele deres indtægt til konsum, men i stedet investerede. Dette førte til, at fabriksanlæggene og deres produktion hele tiden var foran forbrugerne, og på et givet tidspunkt ville der være ophobet så mange varer, at

det udløste en krise. Det er en såkaldt overproduktionsteori, som i varierende former stadig kommer igen.

Overproduktionsteorien blev afvist af klassikerne, navnlig Mill. Han afviste den med den motivering, at produktionen selv skaber de indtægter, der er nødvendig for dens afsætning. Uden at gå ind på en videregående kritik af dette argument kan der peges på, at den del af produktionens indtægter, der indgår i virksomhedernes afskrivninger, ikke uden videre modsvares af indtægter hos forbrugerne. Hvis ikke dette hul udfyldes ved, at realkapitaldannelsen og eksporten svarer til opsparingen og importen, vil der, når de sidste faktorer er størst, udløses en deflationsproces.

Overproduktionen var også udgangspunktet i Karl Marx' kriseteori, som i øvrigt ikke blev drøftet meget i samtidens økonomiske fremstillinger. Til gengæld har den sat sit præg på mange senere teorier og har været en del af den løbende politiske debat.

Allerede i det kommunistiske manifest var kriserne gjort til et kærnepunkt. I "Kapitalen" blev teorien udformet detaljeret; det centrale sted i teorifremstillingen siger, at samfundets forbrugsevne eller købekraft "hverken er bestemt ved den absolutte produktionssevne eller den absolutte forbrugsevne, men derimod ved forbrugsevnen på basis af antagonistiske indkomstforhold, som reducerer den store masses forbrug til et minimum, der kun er foranderligt inden for mere eller mindre snævre grænser".

Dette misforhold er udtrykt i formen: "De som vil købe kan ikke, og de som kan købe vil ikke". Formuleringen skyldes tyskeren Karl Rodbertus (1805-75), som Marx på flere punkter er inspireret af. I "Kapitalen" uddybes dette nu nærmere. De tekniske og økonomiske fremskridt indebærer, at produktionsmidlernes betydning er tiltagende, mens arbejdets er aftagende: den "konstante del" (dvs. de faste omkostninger) vokser mere end den variable (arbejdslønnen). Antallet af arbejdere er imidlertid stadig voksende, og dette betyder, at summen af merværdien også er voksende. Relativt formindskes merværdien dog i forhold til de konstante værdier, da de som sagt får stadig større og større betydning. Dette er Marx' lov om det tendensielle fald i profittaten. Under disse omstændigheder bliver det altså mindre rentabelt at investere merværdien, og omslaget kommer af den tilbageholdenhed, som bliver følgen. Situationen er da, at

maskinerne ikke udnyttes, og varerne ligger usolgte. Der er således tale om en tilsyneladende overproduktion, som imidlertid kontrasterer til de forarmede massers udækkede behov. Marx' teori er således en underkonsumtionsteori.

Opgangsbevægelsen sættes efter dette i gang igen, fordi arbejdslønnen nu presses så langt ned, at det atter kan betale sig at investere. Den skærpede konkurrence under krisen har yderligere fremtvunget opfindelsen af nye maskiner, som også øger forrentningsmulighederne.

Ud fra kriseteorien byggede Marx sin fremtidsvision. De regelmæssige kriser ville ende i den "sidste krise", hvor kapitalismen falder som en moden frugt: de eksproprierede eksproprierer ekspropriatorerne. Det er let begribeligt, at det derfor for den rettroende marxist har været et mål at følge de amerikansk-vesteuropæiske kriser så intenst som muligt.

Marx' samtidige, klassikerne, var gennemgående tilbøjelige til at forklare konjunkturerne, eller handelskriserne som man kaldte dem, med tilfældigheder (krige, uklog rentepolitik, dårlig høst osv.), der kunne være forskellige fra konjunkturuomslag til konjunkturuomslag. Som nævnt blev det imidlertid op mod århundredskiftet mere almindeligt at opstille generelle teorier. Den østrigske økonom Eugen v. Böhm-Bawerk (1851-1914) kunne ligefrem sige, at det at formulere en kriseteori var målet for en nationaløkonom, men understregede, at det måtte være det "sidste eller næstsidste kapitel" af et socialøkonomisk system, "den modne frugt" af erkendelsen af samtlige socialøkonomiske forhold og deres samspil.

Elementer af de væsentligste kriseteorier indgår stadig i fremstillingerne. I forskellige former går to hovedtendenser igennem, underkonsumtionen og tilbøjeligheden til overinvestering. Den sidste teori blev tidligst i sin gennemtænkte form fremstillet af svenskeren Knut Wicksell (1851-1926) i "Geldzins und Güterpreise" (1898). Udgangspunktet for ham er de to renter: lånerenten (bankernes) og den naturlige eller reale rente; den sidste er det udbytte, investering i ny realkapital kaster af sig. Hvis lånerenten er lavere end den reale rente, søger pengene til investeringer; dette presser prisniveauet op, fordi producenter af råvarer, maskiner m.m. og arbejderne, der deltager i tilvirkningen af disse investeringsobjekter.

tjener godt. Denne proces, opgangskonjunkturen, kræver imidlertid flere og flere penge alene for at dække omløbet; under disse omstændigheder forringes bankernes likviditet, og de må skride til renteforhøjelser. På det tidspunkt, hvor lånerenten kommer over den reale rente, standser imidlertid investeringerne, og tilbageslaget kommer.

Wicksell kommer ikke nærmere ind på en forklaring på gabet mellem lånerenten og den reale rente. Andre, der har bygget videre på hans teori, understreger imidlertid, at når den reale rente er den højeste, skyldes det en forventning om gode fortjenstmuligheder i fremtiden, altså en optimistisk stemning.

Psykologiske momenter indgår også i betydeligt omfang i Keynes konjunkturteori. Dette vil være kendt fra lærebogen, der netop baserer sig på Keynes; hans teori, der i meget er en underkonsumtionsteori, skal derfor ikke omtales nærmere. Kun skal der erindres om det i og for sig naturlige, at selv om Keynes var en fornyer, så indeholder hans fremstilling meget, der også har været iagttaget af de foregående teoretikere.

Efter Keynes har konjunkturforskningen fået nye impulser gennem matematikken. Ved modelopstillinger har man kunnet både forfine analysen (bl.a. inddrage flere variabler end i verbalanalyser) og undersøge de enkelte teoris bærekraft. For den historiske forskning rummer denne udvikling betydningsfulde impulser; men en systematisk udnyttelse vanskeliggøres, fordi der ikke er de samme datamængder til rådighed som for tiden efter 1. verdenskrig.

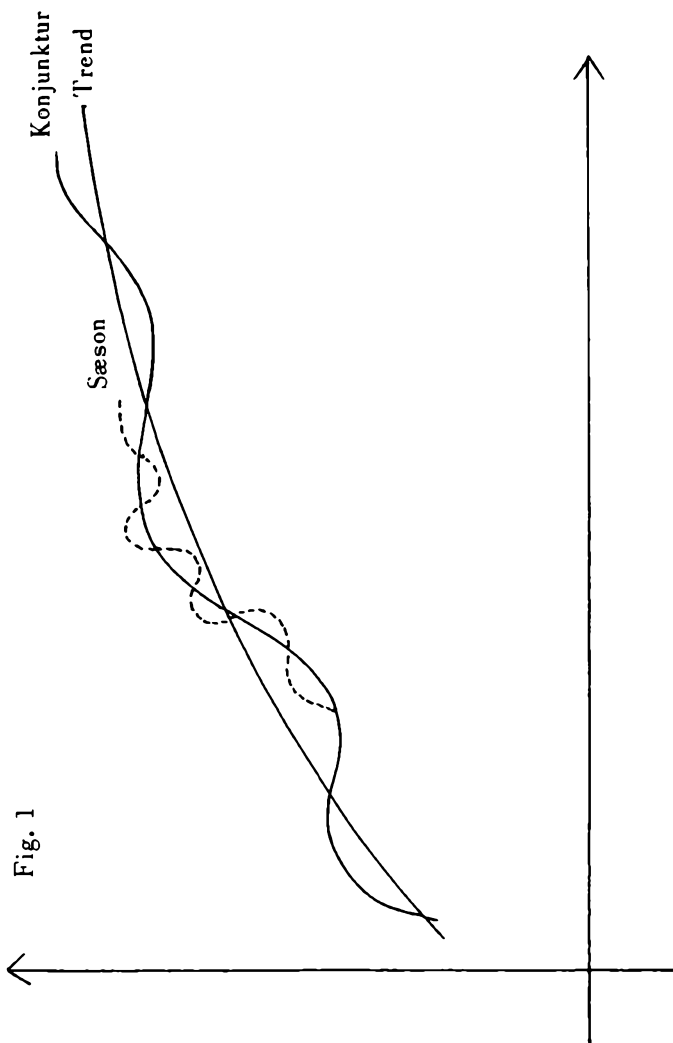
Ud over konjunkturbevægelser konstaterede russeren N.D. Kondratiev i 1920'erne nogle såkaldte "lange bølger". I England steg priserne i gennemsnit 1790-1815, 1842-73 og 1896-1920; i de mellemliggende perioder faldt priserne. Iagttagelsen kan være vejledende; men bortset fra forskellige ret fantastiske teorier har den ikke ført til nogen egentlig teoridannelse.

LITTERATUR

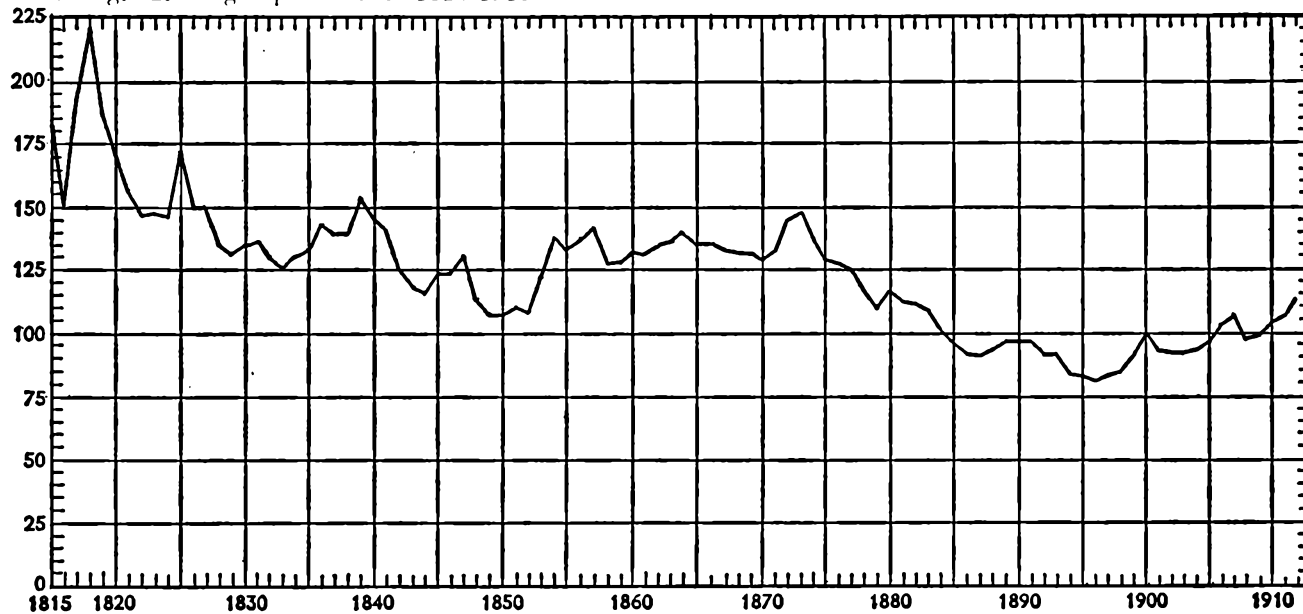
Niels Banke & Poul Winding: Konjunkturer og kriser (1951); Johan Åkerman: Nationalekonomiens utveckling (1951). Om kriser før industrialismen og i dens første periode er der mange data i Wirth: Die Geschichte der Handelskrisen (1873) og om 19. årh. i L.V. Birck: 1869-1902 (1903), Einar Einarsen: Gode og dårlige tider

(1904) samt Jens Warming: Gode og dårlige tider (1903). I S.B. Saul: The Myth of the Great Depression 1873-1896 (1969) er vist, hvordan moderne konjunkturteori kan anvendes på en historisk periode. - Danmarks Statistik udsender fra 1964 hvert kvartal det såkaldte "Konjunkturbarometer", der baserer sig på oplysninger fra omkring 650 industrivirksomheder; ledelseme har heri oplyst om ordreindgang og andre forhold, der indicerer, hvordan den kommende periode vil forløbe.

Index Fig. 2: Engrosprisindeks 1815-1910

Efter S.B. Saul: The Myth of Great Depression 1873-1896 (1969)

Konjunkturoversigt 1812–1939

År	Karakteristik	Beskrivelse
1812–14	Højkonjunktur	Forceret produktion under Napoleonskrigen.
1815	Krise	Arbejdsløshed, fallitter.
1815–22	Lavkonjunktur	Omstilling fra krigsøkonomi.
1822–25	Højkonjunktur	Store investeringer i veje, kanaler, skibe, fabrikker, miner.
1825	Krise	Bankfallitter, rente på korte lån 30–50 pct.
1826–30	Lavkonjunktur	
1830–36	Højkonjunktur	Jernbaneanlæg, nye banker, nye kulminer; USA for første gang med i konjunkturbevægelsen.
1836/37	Krise	Starter i USA med bankfallitter.
1837–40	Lavkonjunktur	Arbejdsløshed, uro (chartismen); forværres p.g.a. dårlige høstår.
1840–46	Højkonjunktur	Jernbanebyggeri, kraftig vækst i tekstilindustrien, Kinesiske marked åbnes. Tyskland med (stigende kulproduktion).
1847	Krise	Irske kartoffelhøst 1846 slår fejl; kornspekulation. Bank of England; for kraftig kreditstramning. Bankfallitter.
1848–51	Lavkonjunktur	De politisk urolige år forlænger depressionen.
1852–57	Højkonjunktur	Guldfund i Kalifornien og Australien. Nye jernbaner, mange dampskibe, telegraf. Storbanker på Kontinentet, i Danmark Privatbanken 1857. Stimulans fra Krimkrigen.
1857	Krise	Starter i USA. Mange krak i England og Tyskland; i Hamborg standser den danske hovedforbindelse, huset Pontoppidan, for en tid sine betalinger.
1858–60	Lavkonjunktur	Arbejdsløshed.
1861–65	Højkonjunktur	Jernbanebyggeri på kontinentet. Stigning i jern- og stålproduktion. Stimulans fra amerikanske borgerkrig.

År	Karakteristik	Beskrivelse
1866–69	Lavkonjunktur	Bankkrise i England. Almindelig, men ikke dybtgående afmatning.
1870–73	Højkonjunktur	Kolossal opsving i USA og Tyskland i jernbaneanlæg, i USA petroleum. Symaskiner. Stålproduktionen stigende. Stimulans fra fransk–tyske krig.
1873	Krise	Største krise i USA indtil 1929: 5000 fallitter. Store krak i Wien og Tyskland. Talrige tomme huse i England og på Kontinentet. Frankrig, der ikke havde været med i højkonjunkturen, går fri.
1874–82	Lavkonjunktur	} Som helhed en afmatningsperiode afbrudt af nogle fremgangsår; guldangel. Landbrugskrise, særlig i Europa (oversøisk konkurrence).
1882–85	Gode konjunkturer	
1885–90	Lavkonjunktur	
1890–95	Begyndende højkonjunktur	
1895–99	Højkonjunktur	Cykelproduktion, elektricitet, øget stålproduktion. Guldfund i Transvaal
1899–1903	Lavkonjunktur	Et tilbageslag i Tyskland breder sig; man taler om "overproduktion" og om, at teknikken er løbet hurtigere, end mennesket kan følge med.
1903–07	Højkonjunktur	Atter fremgang i jernbane- og skibsbyggeri; stort husbyggeri.
1907–10	Mild lavkonjunktur	I Danmark bank- og byggekriser. Arbejdsløshed i de fleste lande.
1910–14	Højkonjunktur-tendens	Oprustning; politisk usikkerhed skaber ustabilitet.
1914–20	Verdenskrigen	Højkonjunktur i neutrale lande.
1920	Krise	USA og neutrale lande, der havde satset på forsyning af de krigsførende, rammes af afsætningsvanskeligheder; gæld stiftet under højkonjunkturen kan ikke indfries.
1920–22	Lavkonjunktur	Krisens virkninger fortsætter.
1922–29	Højkonjunktur	Begyndende i USA og derfra spredende sig om end mindre kraftigt til øvrige lande: automobilindustri, radio, støvsugere, kunstsilke. Kemisk industri.
1929	Krise	Sammenbrud på det amerikanske aktiemarked, arbejdsløshed uden sidestykke.

År	Karakteristik	Beskrivelse
1929—33	Lavkonjunktur	Guldmøntfoden forlades; arbejdsløsheden breder sig til alle lande.
1933—39	Begyndende højkonjunktur	Aftagende arbejdsløshed, elektro-mekanisk industri, oprustning.

26. ØKONOMISK VÆKST

I kort og enkel form er økonomisk vækst, at et samfund gennem et længere tidsrum producerer mere og mere fra periode (f.eks. tiår) til periode; denne større "rigdom" måles ved stigningen i nettofaktorindkomsten pr. indbygger. For så vidt har økonomer og historikere beskæftiget sig med spørgsmålet siden de klassiske økonomers første tid; men det er karakteristisk, at ældre almene fremstillinger af økonomien ikke havde særlige afsnit om økonomisk vækst; spørgsmålet blev kun drøftet af marxister og økonomer, hvis problemstilling var påvirket af Marx (navnlig Schumpeter). Kapitler med økonomisk vækst som overskrift er imidlertid i de sidste 10-20 år blevet faste i alle lærebøger. Baggrunden er konfrontationen af uligheden mellem de rige lande og udviklingslandene og de overvejelser, man gør sig over muligheden af at bringe de sidste op på et højere økonomisk stade.

Denne aktuelle interesse har gjort begrebet "økonomisk vækst" kendt i videre kredse. Den har imidlertid også ført til et øget studium af de sidste århundreders økonomiske udvikling i Europa og Amerika for at søge fastslået, hvad der betinger en økonomisk vækst. Omvendt har studiet af udviklingslandenes økonomi givet værdifulde incitamenter for udforskningen af europæisk økonomi, før væksten satte ind.

Med denne problemstilling går man stiltiende ud fra, at der ikke har været økonomisk vækst før den industrielle revolution i England. Dette er naturligvis ikke rigtigt; man opgiver blot at måle den og har næppe heller den samme aktuelle anledning til at beskæftige sig med den. Alene den menneskelige videns kumulative tendens fra slægt til slægt må i lange perioder have givet økonomisk vækst. Store og afgørende forandringer må også have gjort sig gældende, f.eks. var udviklingen af flodkulturerne ved Nilen og Tigris-Eufrat en voldsom vækstperiode. Andre vækstperioder, men rimeligvis ikke så store, var den minoiske kultur, Grækenland og Rom i antikken og Vesteuropa i 11.-13. århundrede; mens der har været tilbageslag i 5.-10. årh. og i 14.-15. årh. Efter dette fulgte en moderat stigning, der førte frem til den moderne vækstperiode.

En redegørelse for økonomisk vækst indeholder to aspekter: en

beskrivelse af de rige landes økonomi i det sidste par århundreder og en forklaring på eller teori om, hvorfor den vækst har været til stede.

Om definitionen er der nogenlunde enighed. Ud fra den sætter man begyndelsen af den økonomiske vækst til England i 18. årh.; i 19. årh. sætter den ind i Vesteuropa og USA, omkring 1900 i Rusland og Japan samt Canada og Australien, i 20. årh.s første årtier i visse dele af Latinamerika, særlig Chile, og efter 2. verdenskrig i dele af Asien. Man regner med, at ca. 1/4 af jordens befolkning lever i vækstområder.

Størrelsen af den økonomiske vækst måles i vækstraten, d.v.s. den procentvise stigning i nettofaktorindkomsten fra periode til periode. Vækstraten pr. tiår har, siden industrialiseringen satte ind, i de enkelte lande ligget på fra ca. 13 pct. til ca. 28 pct.; i Danmark har den siden 1870 været 19,4 pct., men i det sidste tiår (1955-65) godt 30 pct. Når vækstraten her opgøres pr. tiår i stedet for pr. år, er det for i nogen grad at fjerne de udsving, der kan være fra år til år som følge af konjunktursvingningerne. Danske økonomer benytter dog i reglen årsgennemsnit for fem- eller tiårige perioder til at angive stigningstakten. Ved at måle vækstraten pr. indbygger i stedet for at måle den på samfundet undgår man, at en almindelig stigning i de arbejdsdygtige indbygges antal, hvad oftest vil føre til en stigning i den samlede produktion, medfører indtrykket af en større rigdom for den enkelte, end tilfældet behøver at være. Man vil meget vel kunne tænke sig et samfund med en stationær økonomi, hvor der på grund af en vækst i befolkningstallet sker en tilsvarende vækst i den samlede produktion; men uden at dette fører til en højere levestandard. Selv om vækstraten er almindelig accepteret som målestok, skal det nævnes, at der knytter sig forskellige usikkerhedsmomenter både til grundlaget for beregningen, til selve beregningen og til dens egnethed som målestok.

Uden at komme nærmere ind på målingsproblemerne kan der nævnes nogle af de vanskeligheder, der især viser sig for historikeren. For det første er beregningen af ældre tiders nationalindkomst yderst usikker (se s. 47), og for det andet er brugen af statsgrænserne en ret tilfældig afgrænsning. Navnlig under en begyndende industrialisering vil der være store lokale forskelle i væksten, og det ældre

samfunds stivhed vil sammen med den svagere statsmagts manglende evne til at gennemføre en fordeling yderligere befæste forskellene. Som nævnt kompliceres forholdet derved, at man ved udregninger pr. indbygger indfører endnu en variabel. Det er tilmed ikke alene folketallet, der er afgørende; også familiens størrelse og sammensætning spiller ind. Problemet er, i hvilken udstrækning man skal tage hensyn til børn, hjemmegående kvinder og gamle ude af erhverv.

Lande med en vækstrate som den oven for omtalte frembyder en række karakteristiske fællestræk. Trods en forøgelse af landbrugsproduktionen daler den relative andel af landbrugsbeskæftigede (mekanisering, ændrede driftsformer, kunstgødning). Der sker en urbanisering af befolkningen, og denne befolkning udnytter en lang række tekniske fornyelser, som navnlig kommer til udtryk gennem voksende mekanisering og krafttilførsel (kul, olie, el fra vandkraft) fra fjernere liggende områder. Denne udvikling indebærer samtidig en stærk specialisering af arbejdskraften, hvor en stigende andel beskæftiges dels med administration og kontrol (henholdsvis af andre mennesker og af maskiner), dels med vareformidling. Kapitalinvesteringen pr. arbejder er under en sådan udvikling i fortsat stigning; det samme gælder imidlertid også levestandarden, som er et af de selvforstærkende momenter i processen (f.eks. bedre almen oplysning, bedre helhed m.m. som forudsætning for øget produktiv indsats), og hvorunder forbruget karakteriseres ved, at fødemidlerne indtager en relativ mindre plads (Engels lov). I befolkningernes sammensætning sker der også væsentlige ændringer: levealderen stiger, og der fødes færre børn pr. kvinde; men da spædbørnsdødeligheden aftager, betyder dette ikke et dalende folketal.

Beskrivelsen af samfund i økonomisk vækst er samtidig en jagt på forklaringer på, hvorfor denne vækst finder sted. I forklaringerne indgår både rent økonomiske momenter og psykologiske faktorer. På begge områder, men naturligt især på det første, har man søgt støtte i forskellige matematiske modeller, hvor navnlig den såkaldte Harrod-Domar vækstmodel har haft betydning; den bygger væsentligst på Keynes teorier og lægger afgørende vægt på kapitaltilvæksten. En af vanskelighederne ved at opstille enkle modeller for væksten er imidlertid, at der i væksten indgår mange kvalitative faktorer, f. eks. behøver en mere ydedygtig maskine ikke at kræve mere kapi-

tal end en mindre ydedygtig, og en mere rationel arbejdsgang kan medføre øget indsats af arbejdskraft. Fælles for begge disse eksempler er, at der ofte forud er gået en investering i uddannelse. Tilvejebringelse af mere ydedygtige maskiner eller helt nye, hidtil ukendte maskiner, vil også kræve ny investering. Denne kan kun finde sted, når befolkningen, evt. dirigeret af samfundsmagten, foretager en opsparring. Hvis ikke der er noget "tilovers", når forbruget er dækket, kan denne opsparring imidlertid ikke finde sted (det er f.eks. tilfældet i udviklingslandene). Opsparingen lettes, når befolkningens aldersfordeling er således, at en forholdsvis betydelig andel af den er i den produktive alder (i udviklingslandene er der forholdsvis mange børn og tidligt ældede), og når befolkningen er mobil, således at den let glider fra egne eller fag, hvor indkomsten kun lige giver til livets opretholdelse.

Det vil let ses, at de her fremhævede faktorer både er nøje sammenhængende og forstærker hinanden. De har også det fælles, at de forklarer, hvorfor et samfund i økonomisk vækst bliver ved med at blive rigere, men ikke forklarer, hvad der sætter væksten i gang, så det foretager springet, "the take off", fra en stillestående økonomi.

Begrebet "take off" (hentet fra luftfarten: flyvemaskinen forlader jorden) er indført af den amerikanske økonom W.W. Rostow, som i 1960 udsendte bogen "The Stages of Economic Growth" (på dansk "Den økonomiske udviklings faser", 1963). Han inddeler den historiske udvikling i fem stadier: 1. de traditionsbundne samfund (Europa til 16. årh.), 2. betingelserne for økonomisk start skabes (f.eks. England i 17. - 18. årh., Danmark i midten af 19. årh.), 3. den økonomiske start (f.eks. England i slutningen af 18. årh.), 4. på vej mod økonomisk modenhed (f.eks. Danmark op mod 1914) og 5. det modne samfund med højt masseforbrug (f.eks. USA i 20. årh. med bilen som symbol).

Betingelserne i 2. stadium er, at en større del af produktionen bruges til investeringer. Dette sker oftest ved, at landbruget rationaliserer og derved får et overskud, som overføres til industriinvesteringer, også fordi landbrugets rationalisering kræver delvis industrielt fremstillede redskaber. Disse langsomt udviklende omstændigheder udløses i en "take off" karakteriseret ved en pludselig og stor (fordobling) forhøjelse af investeringsraten, ved en eksplosiv

udvikling af en eller flere industrier og en ændring af den politiske struktur, som øger mulighederne for gennemgribende forandringer i det økonomiske system. Rostow nævner en række eksempler på, hvad der har startet sådanne "take-offs": politiske begivenheder, opfindelser, åbning af nye markeder o.s.v. – Rostow, der var en af præsident Kennedys rådgivere i ulandsspørgsmål, understreger, at de rige lande gennem tilskud kan give ulandene de investeringsmuligheder, der er nødvendige for starten.

Rostows bog bærer undertitlen "Et ikke-kommunistisk manifest". Den egentlige mening med undertitlen er ikke klar; undertiden får læseren det indtryk, at Rostow har ment "anti" i stedet for "ikke". Rundt i bogen er der megen kritik af Marx; men det har været let for enhver marxist at vise, hvordan hovedparten af denne kritik baserer sig på misforståelser, se f.eks. Paul Baran og E.J. Hobsbawm i tidsskriftet *Kyklos* XIV (1961; optrykt 1964 i Gerald D. Nash: *Issues in American Economic History*). I det hele virker meget af Rostows Marx-kritik, som om hans kilder har været ret traditionelle, ældre debatter. Det forekommer til gengæld påfaldende, at et så centralt tema hos Marx som forbindelsen mellem samfundsstrukturen og den økonomiske udvikling ikke behandles af Rostow. En drøftelse af dette problem ville også have ført til mere dybtgående overvejelse af, om trindelingen automatisk kan overføres på et hvilket som helst samfund. Den ville tillige have rejst det spørgsmål, hvad der bør være (og har været) statens rolle i udviklingen.

Rostows trindeling er især en konstatering, ikke en klarlæggelse af årsager. Det nye begreb "take off" er heller ikke nyt; det er blot en ny betegnelse for den industrielle revolution. Opstillingen af de mange eksempler på faktorer, der kan sætte en "take off" i gang, giver ingen løsning, men blot en række fritstående iagttagelser; og selv om man godtager, at forskellige tilfældigheder kan udløse processen, står endnu tilbage at forklare overgangen til det fuldt så vigtige 2. stadium. Her har den tyske sociolog Max Webers teori (*Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1905) spillet en rolle i debatten. Efter Weber indebar den protestantiske etik som tidligere nævnt en forpligtelse til flid og sparsommelighed, og dermed førte den til øget investeringstilbøjelighed; denne sammenhæng mellem religion og kapitaldannelse er dog meget omtvistet, og i

hvert fald er det tvivlsomt, om protestantismen, særlig kalvinismen, ligefrem har startet en øget sparsommelighed. Efter Marx analyse – der stadig har en fremskudt plads i forskningen – blev kapital til investering skabt af handelskapitalen, som med opdagelserne og den begyndende kolonialisering skaffede sig en ekstra profit ved at bringe de oversøiske områders produkter frem til Europa.

De seneste årtiers debat om økonomisk vækst har været meget berigende for studiet af Europas industrialisering. En lang række afhandlinger har belyst detaljer i udviklingen, og de nyeste lærebøger er i deres dispositioner og synsmåder præget af vækstdebatten. Et fremherskende karaktertræk ved forskningen er imidlertid, at man bestandig vælger England, evt. Amerika, som mønster ligesom Weber og Marx også gjorde det. Industrialismen tog ubestridelig sin begyndelse her, og megen kraft sættes derfor stadig ind på at undersøge, hvad der skete her. Når man derefter beskæftiger sig med andre lande, jager man fænomener, der er pendanter til engelske fænomener.

Enkelte forskere har imidlertid i de sidste år påpeget nødvendigheden af komparative studier mellem landene. Så længe man ikke sætter ind på at fastlægge forskelle og ligheder mellem England og andre lande, så ved vi ikke, om de engelske fænomener, vi interesserer os for, har betydning for den økonomiske vækst. Man skal altså ikke alene spørge, hvorfor den industrielle vækst begyndte i England, man skal også spørge, hvorfor den ikke kom i f.eks. Frankrig. Om komparative studiers betydning for undersøgelser af væksten se navnlig François Crouzet: *Croissance comparée de l'Angleterre et de la France au 18e siècle* (Annales ESC, nr. 2, 1966).

Harvard-professoren Alexander Gerschenkron har i "Economic Backwardness in Historical Perspective" (Harvard University Press 1962) behandlet vækstproblemet i en række europæiske lande med et komparativt sigte; konklusionen er optaget i Falkus' nedennævnte bog. Han har her søgt at frigøre sig fra det engelske mønster. Selv understregende det kunstige i sit udsagn siger han bl.a., at man kunne starte med at analysere den russiske industrielle revolution fra 1890'erne og dernæst sige, at sådan ser en vækstperiodes start ud. Efter dette kunne man derpå undre sig over, at der i det hele taget kom en industriel revolution i England.

Gerschenkrons studier har ikke mindst interesse ved at klargøre,

at der er forskellige typer på økonomisk vækst. Han interesserer sig i højere grad for at inddrage samfundsstrukturene, end Rostow gør det. Et eksempel er, at i mere tilbagestående lande spiller bankerne en afgørende rolle for kapitalforsyningen ved starten (Centraluropa i 19. årh.), og i endnu mere tilbagestående er det staten (Rusland fra 1890'erne). Også på andre områder blev i andre lande og samfundssystemer "engelske forudsætninger" substitueret af andre vækstfaktorer.

Både starten på den økonomiske vækst og vedligeholdelsen af den hører således til de fundamentale og til de mest omdebatterede emner i historien. Ud over de nævnte teorier og forklaringer indgår også i drøftelserne den rolle, som særlige mennesketyper spiller i udviklingen. Økonomen Joseph Schumpeter, der med sin bog "Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung" (1912; det er gerne den eng. oversættelse fra 1934, der citeres) bidrog væsentligt til vækstteorien, lagde megen vægt på "the entrepreneur", den forretningsmand, som i særlig grad er i stand til at se nye muligheder og udnytte dem.

Han svarer til sociologernes "marginal individ", som træder uden for stammen eller et andet afgrænset småsamfund og skaber nyt. Sociologerne understreger netop, at vanskelighederne i udviklingslandene også hænger sammen med, at overgangen til et andet økonomisk system kræver, at individerne har åndelig styrke til at løsrive sig fra deres gruppe, som i reglen er en funktion af det gamle økonomiske system.

LITTERATUR

Litteraturen er som regel speciel; der kan her henvises til bibliografien i The Cambridge Economic History of Europe. VI (1965), til Malcolm E. Fallick (ed.): Readings in the History of Economic Growth (Oxford University Press, 1968) samt til afhandlinger i Rune Bunte & Lennart Jörberg (ed.): Problem i världsekonomin historia (Lund, 1969). En særlig side af vækstproblemet er taget op i Carlo M. Cipolla: Literacy and Development in the West (1970; sv. overs. 1971: Utbildning och utveckling), der behandler læse- og skrivefærdighedens udvikling i Europa i forhold til væksten.

NAVNEREGISTER

Heri personer, institutioner, lande og steder

- Albanien 55f.
 Alkjær, Ejler 63
 Amerika 91, 112, 131, 140, 150, 155
 Amsterdam 123, 129
 Andersen, Helge 84
 Andersen, P. Nyboe 57
 Anti-Cornlaw-League 111f.
 Antwerpen 129
 d'Argenson, René 24
 Aristoteles 20, 38
 Asiatisk Kompagni 66
 Asien 151
 Augsburg 123
 Australien 147, 151

 Babylon 150
 Bank of England 124, 147
 Banke, Niels 144
 Banque de France 124
 Baran, Paul 154
 Belgien 71, 81, 100, 120
 Bell, John Fred 37
 Berg, Edv. 63
 Beutin, Ludwig 18
 Beveridge, William 89, 103
 Bisgaard, H.L. 128, 144
 Bjerke, Kjeld 45, 47
 Bjurling, Oscar 18
 Blanc, Louis 69
 Blaug, M. 37
 Bloch, Marc 15
 Boserup, Mogens 37
 Braudel, Fernand 15
 Bremen 130
 Brown, A.J. 140
 Brügge 129
 Buchey, Philipp 69

 Bulgarien 55f., 140
 Bunte, Rune 18, 57, 156
 Burnham, James 67
 Byzans 79
 Bælterne (Store- og Lille) 113.
 Böhm-Bawerk, Eugen v. 143

 Californien 10, 147
 Cambridge 35
 Canada 151
 Carlsberg 84
 Carslunde 134
 Cipolla, Carlo M. 156
 Champagne 129
 Chaplin, Charlie 40
 Chaux-de-Fonds 40
 Chevalier, Michel 111f.
 Chicago 130
 Chile 151
 Christian 4. 23
 Coats, J. & P. 82
 Cobden, Richard 111f.
 Cohn, Einar 108, 128
 Colbert, Jean Baptiste 22, 110
 Cole, W.A. 48
 Coleman, D.C. 37
 Commons, John 33
 Conrad, Alfred H. 18
 Crouzet, François 155
 Cunningham, William 12
 Cæsar 118

 Dahlgren, E. 48
 Danmark 23, 45, 70f., 84f., 88, 93,
 97f., 101, 103-105, 107-109, 113f.,
 119-121, 123-126, 151, 153
 Dansk-ostindiske Kompagni 66
 Danske Handelsforeningers - Fælles
 Organisation, De 60, 63

- Danske Spritfabrikker, De 84
 Danske Sukkerfabrikker, De 84
 Deane, Phyllis 48
 DFDS 84
 Dillard, Dudley 57
 Dollerup, Preben 71-74, 78
 Domar, Evsey D. 152
 Drejer, A. Axelsen 78
 Dybdahl, Vagn 63f., 71, 78
- Einarsen, Einar 144
 EEC, se også Fællesmarkedet, 114
 EFTA 114
 Ehrenberg, Richard 30f.
 Elisabeth I 82
 Engels, Friedrich 29
 Engel, Ernst 152
 Engelsk-ostindiske Kompagni 65f.
 Engelsk-russiske Kompagni 65
 England 12, 22, 41, 48, 53, 66, 70,
 81f., 92, 97f., 100, 102, 104f.,
 110-116, 119-121, 124, 131, 147f.,
 150f., 153, 155
 Eufrat 150
 Europa 153, 155f.
 Europæiske Kul- og Stålfællesskab
 81
- Fakse Kalkbrud 84
 Falbe-Hansen, V. 46, 108
 Falkus, Malcolm E. 155f.
 Filip 2. 118
 Finland 77, 140
 Florens 123
 FN 103
 Fog, Bjarke 85
 Forenede Bryggerier, De 84
 Forenede Dampskibsselskaber, De 84
- Foreningen af jyske Landboforening-
 er 63
 Fourier, Charles 69
 Frankfurt 123
 Frankrig 22, 24, 53, 57, 70f., 81, 85,
 110-112, 115f., 120, 124, 140, 148,
 155
 Freud, Sigmund 32
 Friis, Astrid 89
 Fuggerne 31, 123
 Fyens Disconto Kasse 125
 Fællesforeningen for Danmarks Brugs-
 foreninger 74, 76
 Fællesmarkedet 82, 114
 Fællesrepræsentationen for dansk In-
 dustri og Håndværk 60, 63
- Galbraith, John Kenneth 67
 GATT 114
 Geiger, Th. 90
 Gejl, Ib 117
 Gerschenkron, Alexander 155
 Glamann, Kristof 89
 Glasgow 25
 Glud, Troels 128
 Gosbank 52
 Gosplan 52, 54
 Gresham, Thomas 118
 Grosserer-Societetet 58f., 64
 Grækenland 20, 110, 118, 150
- Hacker, Louis M. 18
 Hamborg 65, 123, 147
 Hamborgske girobank 121
 Hamilton, Earl 138
 Hammerum herred 40
 Handelsbanken 125
 Handelshøjskolen i København 90

- Hansen, E. Damsgård 43
 Hansen, Johannes 63
 Hansen, Svend Aage 47, 108f.
 Hansestæderne 111
 Harrod, Roy F. 152
 Harvard 155
 Haugaard, J.K. 63
 Heckscher, Eli F. 17f., 23, 115f.
 Henriksen, Ole Buus 109
 Henriques, R. jr. 123
 Herning 40
 Hertel, H. 63
 Hitler 103
 HK 105
 Hobsbawm, E. 154
 Holberg, Ludvig 108
 Holland, se også Nederlandene, 113,
 129
 Hollandsk-Ostindiske Kompagni 65, 123
 Holsteinborg 126
 Holsten 111
 Husqvarna vapenfabriks ab. 41
 Højre 73f.
 Håndværksrådet 60, 63

 IMF 120

 Internationale Valutafond 120
 Industrirådet 61f.
 Irland 147
 Island 77
 Italien 53, 70, 111, 120f., 123, 140
 Iversen, Mads 121
 Ivigttut 79

 Jansen, Chr. R. 117
 Japan 41, 53, 140, 151
 Jeppesen, Steen Leth 37
 Jevons, William 33

 Johansen, Leif 57
 Juglar, Clément 141
 Jugoslavien 55-57
 Jørberg, Lennart 156
 Jørgensen, H.C. 47

 Kalifornien 10, 147
 Karl V 123
 Karl den Store 31
 Kennedy, John F. 114, 154
 Keynes, J.M. 23, 27, 32, 34f., 48,
 102, 144, 152
 Khrusjtjov, N. 53
 Kina 110, 119, 147
 King, William 70
 Kjør-Hansen, Max 90
 Kock, Karin 48
 Kondratiev, N.D. 144
 Kongl. danske Landhusholdningsselskab, Det 61, 63
 Kongsberg 23
 Konservative Folkeparti 62
 Kreta 150
 Kryolit Mine og Handelsselskabet 84
 Kurantbanken 124
 København 58, 94, 134f.
 Københavns Børs 131
 Københavns Handelsbank 125
 Københavns Privatbank 84, 108, 125,
 128
 Københavns Telefonselskab 84

 Lamprecht, Karl 16
 Landbosparekassen i Århus 126
 Landbrugsrådet 62
 Landhusholdningsselskabet 61, 63
 Landmandsbanken 125
 Lassalle, Ferdinand 69-71
 Latinamerika 138, 151

- Lauenborg 111
 Laursen, Karsten 139
 Lavigne, Marie 57
 Leipziger messen 129
 Lenin, V. 29, 49f.
 Letwin, William 37
 Levantinske kompagni 65
 Lever Brothers 82
 Levey-Leboyer, Maurice 18
 Liberman, E.G. 57
 Lillebælt 113
 Lindahl, Erik 36, 48
 List, Friedrich 112
 Liverpool 130
 Lombard Street 124
 London 120, 123f., 129f.
 Ludvig 15. 24
 Luxembourg 81, 120
 Lydien 118

 McClelland, Peter D. 18
 Makedonien 118
 Malthus, Thomas 26f., 102, 141
 Manchester 70
 Marshall, Alfred 34
 Marx, Karl 12, 27, 29, 31, 39f., 48,
 102, 142f., 150, 154f.
 Mecklenborg 111
 Medicierne 123
 Menger, Carl 33
 Merchant Aventures 65
 Meyer, John R. 18
 Mexico 70
 Mill, John Stuart 27, 30, 37, 142
 Mitchell, Wesley 33
 Monopoltilsynet 94
 Morazé, Charles 15
 Moskva 54
 Myrdal, Gunnar 17, 36, 88

 Napoleon 116
 Narodikerne 49
 Nash, Gerald D. 154
 National Bureau of Econ. Research 33
 Nationalbanken 123f.
 Neapel 123
 Nederlandene, se også Holland, 65
 New Orleans 130
 New York 130
 Newman, Philip Ch. 37
 Nielsen, Aksel 128
 Nielsen, Helge 133
 Nielsen, O. Blinkenberg 128
 Nilausen, Niels 133
 Nilausen, Niels 134
 Nilen 150
 Nordisk Andelsforbund 76
 Nordsøen 116
 Norge 114
 Nyrop, C. 63
 Næstved 126
 Nørgård, Helge 136
 Nørlund, Ib 54
 Nørregård Rasmussen, P. 37, 48
 Nørregård, Georg 97

 OECD 114
 OEEC 114
 Ohlin, Bertil 36, 117
 Oluf Hunger 12
 Owen, Robert 70
 Oser, Jacob 37
 Outhwaite, R.B. 138
 Oxenstierna, Axel 23

 Palmstruchs bank 119
 Paris 123, 129
 Pedersen, H. Winding 85
 Pedersen, Jørgen 48, 88, 139

- Petersen, Erling 37
 Petersen, Jørn Henrik 57
 Persien 110
 Platon 20, 37f.
 Polen 55f.
 Pontoppidan, Hendrik 147
 Portugal 116
 Poznan 56
 Privatbanken 84, 108, 125, 128, 147
 Provinsbanken 125
 Provinshandelskammeret 59, 63
 Prøjsen 22, 111

 Quesnai, François 24, 48

 Radikale Venstre 85
 Raiffeisen, F.W. 77
 Ramsey, Peter H. 140
 Rasch, Åge 113
 Reichsbank 139
 Remington-koncernen 41
 Rheinisch-Westfälisches Kohlensyn-
 dikat 81
 Ricardo, David 25, 27, 35, 48, 95f.,
 102
 Rigsbanken 124
 Rochdale 70f.
 Rockefeller, John D. 83
 Rodbertus, Karl 142
 Rom 20, 118, 150
 Roosevelt, Franklin D. 33
 Rostow, W.W. 37, 153f., 156
 Rothschild-familien 123
 Rumænien 55f.
 Rusland, se også Sovjetunionen, 49,
 112, 151, 155f.
 Russisk-engelske Kompagni 65

 Salamanca 21
 Samvirkende danske husmandsfor-
 eninger, De 61
 Samvirkende danske Landboforening-
 er, De 61
 Samvirkende Købmandsforeninger i
 Danmark, De 60
 Samuelsson, Kurt 31
 Saul, S.B. 145f.
 Saxo 12
 Scharling, William 117
 Schmoller, Gustav 12, 30, 33
 Schovelin, Jul. 64
 Schulze-Delitzsch, Hermann 71, 77
 Schumpeter, Joseph 20, 37, 122, 150,
 156
 Schweiz 40, 120
 Seers, Dudley 138
 Sharpe, M.E. 57
 Shell 82
 Sherman, John 83
 Sjællandske Bondestands Sparekasse
 126
 Smidth, F.L. 84
 Smith, Adam 25, 38, 111
 Spanien 116
 Socialdemokratiet 62, 71, 85, 107
 Society for the Protection of Agricul-
 ture 112
 Sombart, Werner 30
 Somme 65
 Sovjetunionen, se også Rusland, 42,
 44, 49, 56, 70, 92
 Standard Oil Company 83
 Stewart, Michael 37
 Stillehavet 66
 Storebælt 113

- Store Nordiske Holding 85
 Store Nordiske Telegraf-Selskab 84
 Stuarterne 82
 Sungdynastiet 119
 Svare, Bjarne 33
 Svendsen, Knud Erik 47
 Sverige 22, 48, 70f., 88, 94, 114
 Sveriges Riksbank 124
 Sydamerika 66
 Sydhavet 66
 Sydhavskompaniet 66
 Søgaaard, Helge 63
 Sølv, Åge 63
- Tangdynastiet 119
 Taylor, Frederick 39
 Thalbitzer, Victor 133
 Thisted 71
 Thune 134
 Thygesen, Niels 37
 Thünen, Heinrich von 96
 Tietgen, C.F. 64, 84
 Tigris 150
 Tjekkoslovakiet 55f.
 Transvaal 148
 Tuborg 84
 Turgot, Robert 24
 Tyskland 12, 15, 22, 29f., 36, 41, 49,
 70f., 77, 81, 94, 103, 111f., 120,
 125f., 138f., 147f.
- Ungarn 55f., 139
 Unilever 82
 USA 13, 32, 42, 53f., 66, 77, 81-83,
 92, 103, 117, 120, 122, 125, 147f.,
 151, 153
- Ussing, Niels 45, 47
 Wall Street 124
 Warming, Jens 145
 Weber, Max 30, 43, 154f.
 Veblen, Thorstein 33
 Venezia 116
 Venstre 62, 73f., 135
 Vesteuropa 151
 Vesttyskland 53, 82
 Vibæk, Jens 63
 Wicksell, Knut 143f.
 Wien 123, 148
 Wiener, Norbert 54
 Winch, Donald 37
 Winding, Kjeld 114
 Winding, Poul 144
 Winter, Emanuel 57
 Voltaire, François 15
 Wulff, Nic. Hertel 121
- Ægypten 110, 150
- ØK Holding 85
 Ølgaard, Anders 109
 Øresund 113
 Ørsted, A.S. 134
 Østrig 111
 Østtyskland 55f.
- Åkerman, Johan 144
 Århus 63, 131
 Århus amt 76
 Århus Handelsstandsforening 64
 Aarhus Universitet 90

SAGREGISTER

- Abstraktioner 13
Administration 152
Afgifter 44, 133
Afskrivningsregler 44
Agentarii 122
Akademikere 55, 107
Aktier 129
Aktieselskaber 65-68, 70, 125, 129, 132
Amalgamation 82
Amerikanske borgerkrig 147
Andelsbevægelse 69-78
Andelslånekasser 77
Andelsmejerier 69, 77
Andelsorganisationer 117
Annoncer 90-92
Anti-Trust Act 83
Apoteker 80
Arbejdsdienst 103
Arbejde 28
Arbejderbevægelsen 69
Arbejderkooperation 70
Arbejderpartier 71
Arbejderråd 57
Arbejdsdeling 20, 26, 38-42, 54, 91
Arbejdseffektivitet 97
Arbejdsforhold 97
Arbejdskonflikter 99
Arbejdsløn 22
Arbejdsløshed 26, 29, 99-104, 147-149
Arbejdsløshedsforsikring 104
Arbejdsløshedsstatistik 104
Arbejdslejligheder 103
Arbejdsløn 95
Arbejdstid 97f.
Arbejdstidsnedsættelse 98
Arbejdstjeneste 103
Artelen 70
Atomreaktorer 23
Autonomi 112
Automobil 148, 153
Avancestop 93f.
Baisse 130
Baissist 130
Banca rotto 122
Bancopenge 123
Banker 50, 78, 81, 119, 122-126, 147f., 156
Bankfilialer 125
Bankier 118, 123f.
Basisindustrier 67
Befolkningspolitik 22
Behov 24
Behovstilfredsstillelse 34
Belysning 97
Beskyttelsestold, se også protektionisme, 110
Beskæftigelse 36, 100
Betalingsbalance 23, 108f., 138f.
Big business 32
Bil 148, 153
Bjergværksarbejdere 105
Bjergværksdrift 23
Bogføring 31, 129, 132
Boghandel 91
Bogholderi 31, 129, 132
Bogtrykkerkunst 91
Boligbyggeri 56
Boligmarked 94
Bomuld 115, 130
Bondestand 19
Bonitet 96, 133
Branchepolitik 54

- Brandforsikring 47
 Brugsforeninger 69-76
 Brugsforeningsskat 76
 Bruttonationalprodukt 44
 Brødtakster 93
 Bubble Act 66
 Bureaukrati 56
 Bureaukratisering 54
 Business cycles 141
 Byggeindustri 99
 Byggekrise 148
 Byggeomkostningsindeks 88
 Bygningsafgift 134
 Byråd 62
 Bystat 21
 Bytteforhold 109
 Bømetilskud 22
 Børs 67, 129-131
- Calvinisme 43, 155
 Centralbanker 32, 124f.
 Chartisme 147
 Check 121, 124
 Cirkulationshastighed 138
 Cliometri 13, 18
 Cobden-Chevalier-traktat 111f.
 Computer-teknik 56
 Courantpenge 123
 Cykel 148
- Deduktion 27
 Deflationsproces, se også krise, 142
 Deltidsbeskæftigelse 104
 Demokratisering 55
 Depressioner, se krise
 Detailhandlere 59, 71, 75
 Detailpristal, se også pristal, 140
 Diagrammer 35
- Differentierede varer 91
 Direkte aktion 107
 Direktører 65
 Direktørernes revolution 67
 Domkapitler 86
 Driftsøkonomi 39
 Dumping 82, 116
 Dynamisk økonomi 95f.
 Dække sig 130
- Econometri 13, 18
 Economist' prisindeks 86
 Efterspørgsel 35, 51, 53, 137
 Efterspørgselskurve 35
 Eksistensminimum 26
 Eksport 25
 Eksportbestræbelser 21
 Eksportforbud 100, 115f.
 Ekspropriatorer 143
 El 148, 152
 Elektro-mekanisk industri 149
 Elektron 118
 Elselskaber 78
 Elværk 80
 Endossere 120
 Engels lov 152
 Engrospristal, se også pristal, 136, 140, 146
 Entrepreneur 156
 Epidemier 100
 Erhvervsarkiver 14, 18
 Erhvervshistorie 32
 Erhvervsorganisationer 58-64
 Etableringskontrol 79
 Ethos 15
 Etik 154
 Etårsplan 52

- Evolution 30
 Fabrikker 147
 Fagbevægelse 62, 71
 Fagforeninger 69, 104-106
 Faglærte 55
 Faldende profitorate 29, 142
 Fallitter 147
 Faste omkostninger, se også konstant kapital, 142
 Fattigdom 99
 Femårsplan 49, 51-53
 Ferie 98
 Feudalsystem 21
 Finansmonopol 80
 Finanspolitik 102
 Finanstold 110
 Flight from cash 140
 Folkekultur 14
 Fondsbørs 129-131
 Forbrug 22, 27, 36, 43f., 54
 Forbrugersamfund 33
 Forbrugsvarer 56
 Forbundne bestyrelser 84
 Forfatningskampen i Danmark 73, 103
 Forretningsbank 125
 Forsikringsselskaber 78, 85
 Fransk-tyske krig 148
 Fremmedgørelse 39
 Fremstillingsomkostninger 35
 Frihandel 111, 114f.
 Fri konkurrence 26, 96
 Friktionsarbejdsløshed 99
 Fritid 40
 Full Employment 103
 Fungible varer 130
 Fusion 81-84
 Fysiokratisme 24f.
 Fæstegods 126
 Fæstningsbyggeri 103
 Gadeanlæg 59
 Gasværk 80
 Generalisationer 13, 31
 Generalstrejke 107
 Geografi 15
 Gilde, se også lav, 79
 Girering 123
 Girobank 121, 123
 Godsejere 72f.
 Greshams lov 118
 Grundrente 95
 Grænsenytt 34
 Grænseomkostninger 34, 96
 Grænseprodukt 96
 Grænseproduktivitet 34
 Guld 10, 118f., 147f.
 Guldmøntfod 119f., 149
 Guldpunkt 120
 Guldsmed 122, 124
 Gummi 130
 Gårdmænd 72f.
 Handelsbalance 21, 25, 108f.
 Handelsforeninger 59
 Handelskompagnier 22
 Handelskrise 143
 Handelslav 58
 Handelspolitik 21, 110
 Handelsskoler 59
 Handelsstandsforeninger 59
 Harrod-Domar vækstmodel 152
 Hartkorn 133

- Hærtkomsskat** 133-135
Hausse 130
Haussist 130
Havne 23, 59
Herregårde 135
Historiske skole 12, 27, 29f., 32f.
Holdingselskab 81, 83f.
Hovedmønt 118
Husmandskreditforeninger 128
Husmænd 72f.
Hyperinflation 138
Hypotekforeninger 128
Højrepartier 62
Højskoler 76
Høker 74
Håndværk 58
Håndværkerforeninger 59f.
- Idealtyper** 31
Imperialisme 29
Import 21, 25
Importbegrænsning 116
Importbevillinger 62
Importforbud 100, 115
Importrestriktioner 94, 114
Indkomst 26, 132
Indkomstfordeling 96
Indkomstsat 132f., 135
Indkøbsforeninger 78
Indløselighed 119f.
Indre toldskranker 21
Indtægt 132
Induktion 27
Industrialisering, se også ind. rev.,
 49, 56, 60, 135, 151, 155
Industrialisme 17, 23, 65, 91, 97, 99,
 101f., 105, 138
- Industrielle reservearmé** 29
Industrielle revolution, se også indu-
strialisering, 133, 150, 154
Indvandring 22
Inflation 10, 36, 94, 119, 136-139
Institutionalisme 32f.
Interlocking directorates 84
Investering 43f., 53f., 143, 152-155
Investeringsbank 125
Investeringsberegninger 24
Investeringsforeninger 67
Investeringstilbøjelighed 36
Isenkram 60
Italiensk bogholderi 132
- Jernbane** 59, 75, 80, 147f.
Jordrente 10, 26, 95f.
- Kaffe** 130
Kalvinisme 43, 155
Kanal anlæg 22
Kanaler 23, 147
Kapitalexport 26
Kapitalisme 31, 143, 154
Kapitalkoncentration 29
Kapitalrente 79
Kapitalvarer 27
Kapitelstakster 86
Kartel 81-85
Kasseforretning 130
Katedersocialister 30
Katolske økonomer 20
Kemisk industri 148
Kennedyrunden 114
Kildekritik 13
Klasser 15f., 31f.

- Klassiske skole 12, 25, 27, 29, 32f.,
79, 142f.
- Klima 15
- Kobber 118
- Kolchoser 52
- Kollektivbrug 52
- Kolonialhandlere 60
- Kolonialisering 155
- Kommercielle revolution 129
- Kommunisme, se også Sovjetunionen,
49f., 106
- Kommunistiske manifest 142, 154
- Kompagnier 23, 65f., 80, 116
- Komplementaritet 51
- Koncentration 84, 128
- Koncerner 54, 83f.
- Konfektion 129
- Konjunkturarbejdsløshed 99, 101, 103
- Konjunkturbarometer 145
- Konjunkturer, se også krise, 33, 55,
86, 88, 101, 102f., 141, 143, 147,
151,
- Konkurrencebegrænsning 79
- Konkurrencelov 59
- Konservatisme 30
- Konstant kapital 29
- Konsumentforeninger 69
- Kontinentalspærringen 115f.
- Kontingentering af varehandel 114
- Kontingentprincip 119
- Kontopenge 121
- Kontrafaktiske metode 13f.
- Kooperation, se også andelsbevægelse,
31
- Korn 130
- Kornfabrikker 52
- Kornlove 26, 111
- Korporative stat 62
- Kosmopolitisme 24
- Kreditforeninger 127f.
- Kreditforeningslov 127
- Kredsløbssystem 48
- Krige 100, 115f.
- Krigskommunisme 49f.
- Krigsskadeerstatning 36
- Krimkrigen 147
- Krise (depression), se også konjunkturer,
26, 29, 32, 36, 62, 75, 81, 101,
109, 114-116, 127, 141-143, 148
- Krybende inflation 140
- Kryolit 79
- Kul 152
- Kulakker 52
- Kulmine 147
- Kulturgeschichte 15
- Kulturhistorie 11, 14f.
- Kunstgødning 152
- Kunstig belysning 97
- Kunstsilke 148
- Kvantitative undersøgelser 33
- Kvantitetsteori 137f.
- Kvotepprincip 119
- Kybernetik 54
- Købmandsgilde(-lav) 58, 79
- Kødtakster 93
- Laissez faire 26, 32, 34
- Landarbejdere 72
- Landboforeninger 61
- Landbosparekasser 126
- Landbrug 24, 50f., 55, 153
- Landbrugshistorie 19
- Landbrugskrise 75, 148
- Landbrugsproduktion 152

- Landsbyfællesskab 49
 Lange bølger 144
 Lav 58f., 63, 79, 81f., 91, 93, 105
 Levealder 152
 Levestandard 32, 152
 Liberalisme 25, 27, 35, 39, 80, 97,
 111
 Ligevægtstilstand 96
 Lockout 105-107
 Lombarder 124
 Luddisme 101
 Luftfartsselskaber 80
 Lufthavne 23
 Lukkelov 59
 Læbælte 72
 Lærlinge 79
 Lærlingelov 82
 Læse- og skrivefærdighed, se også
 uddannelse, 22, 156
 Løn 26, 88
 Løngraduering 55
 Lønspiral 137
 Lønteori 37
 Lånekasser 77
 Lånerente 143 f.

 Magistrat 93
 Makroøkonomi 34
 Maksimalavance 94
 Maksimalpriser 93f.
 Managerial revolution 67
 Mandatfordrejning 63
 Mandatran 63
 Manufakturer 22f., 39, 60, 79f.
 Marginal arbejdskraft 104
 Marginal individ 156
 Marginalisme 34

 Mark 138f.
 Mark Banco 121
 Marked 91, 129
 Marxistiske teorier, se også Karl Marx,
 Maskiner 29
 Maskinindustri 129
 Maskinstation 52
 Masseiagttagelser 13
 Materialistisk historieopfattelse 12,
 27
 Mekanisering 52, 98, 152
 Merkantilisme 21f., 24f., 38, 43, 79,
 100, 105, 108, 110f., 113, 115f.
 Merproduktion 102
 Merværdi 28, 142
 Messe 129
 Messing 118
 Mestbegunstigelsesklausul 111
 Mesterstykke 79
 Metaller 130
 Metersystemet 59
 Mikroøkonomi 34
 Mild inflation 140
 Miner 147
 Minoiske kultur 150
 Mir 49
 Misvækst 100
 Mobilitet 91, 153
 Modehandel 91
 Monopoler 20, 24, 46, 77, 79-83,
 85
 Multiplikator 36
 Mærkevarer 91f.
 Mønt 118-121
 Møntfod 20, 119
 Møntforringelse 118
 Møntslagning 10

Napoleonskrigene 26, 102, 115, 137f.,
     147
 Napoleonsslaget 107
 Narodnikerne 49
 Nationalformuen 46f.
 Nationalindkomst 32, 47f., 136, 151
 Nationalisering 50, 55, 85
 Nationalisme 30
 Nationalprodukt 45
 Nationalregnskab 43, 46-48
 Nationalsocialisme 103
 Naturalydelse 86
 Naturaløkonomi 115
 Naturlige monopoler 79
 Naturlige rente 143
 Navigationsakt 22
 Nedre guldpunkt 120
 Neo-klassikerne 33, 35, 96
 NEP-politikken 49-51
 Nettofaktorindkomst 150f.
 New Deal 33
 New Economic History 13, 18
 Nyklassiske økonomer 33, 35, 96
 Næringsfrihed 72
 Næringslov 58
 Nødhjælpsarbejde 102f.

 Obligationer 129
 Obstruktion 107
 Offentlige arbejder 101
 Oktroj 65
 Olie 152
 Oligopol 80, 83
 Omkostningsniveau 137
 Omløbshastighed (cirkulations-) 138
 Omsætningsafgifter 136
 Opdagelserne 155

 Opfindelser 154
 Oplysningstiden 15
 Opsigelsesfrist 107
 Opsparing 22, 27, 36, 43f., 51, 102,
     153
 8-timersdag 98
 Overenskomstansatte akademikere 107
 Overinvestering 143
 Overproduktion 26f., 81, 102, 148
 Overproduktionsteori 142

 Pacifisme 24
 Papirpenge 118
 Parkering 59
 Partier 16, 62
 Patentmedicin 91
 Penge 118-121
 Pengeinstitutter 122
 Pengemængde 25
 Pengepolitik 23
 Pengesedler 118
 Pengeøkonomi 86
 Perspektivplanlægning 56
 Petroleum 148
 Planlægning fra neden 56
 Planlægning fra oven 56
 Planøkonomi 49-57
 Pool 82
 Portoria 110
 Positivisme 15
 Postbude 107
 Postomdeling 92
 Postordreforretninger 91
 Postvæsen 59, 80
 Prisaftalelov 85
 Prisaftaler 58, 79f., 93
 Prisdannelse 34f., 93, 96

Priselasticitet 35
 Prishistorie 17, 89
 Priskontrol 93f., 136
 Prisniveau 25
 Prisrevolution 138
 Prisspiral 137
 Prisstop 93f.
 Pristal 86, 88f., 136, 140
 Privilegier 24
 Producentforretning 69, 77
 Produit net 24
 Produktionsforening 69f.
 Produktionsomkostninger 34
 Produktive klasse 24
 Profitrate 29, 142
 Propaganda 91
 Protektionisme 36, 82, 110, 112, 114f.
 Protestantisme 31, 154f.
 Provisorietiden (forfatningskampen)
     73, 103
 Publicani 110
 Public utilities 80
 Punktstrejker 106
 Påskekrisen 107

Radio 92, 148
 Rammøkonomi 54, 56f.
 Rationalisering 153
 Rationering 94
 Reale rente 26, 143f.
 Realkapital 102, 143
 Realkapitaldannelse 142
 Realkapitalrente 26, 143f.
 Realkreditinstitutioner 127f.
 Reformerte 40
 Reguleringspristal, se også pristal, 88
 Reinvestering 53

Reklame 90-92
 Rentemark 139
 Renteniveau 36
 Rentepolitik 143
 Rentetagning 21
 Reservearmé 29
 Retfærdige priser 20, 26, 93
 Romantikken 15
 Romtraktaten 82

Samlebånd 40
 Sauerbecks indeks 87
 Scientific management 39
 Seddeludstedelse 119f.
 Selveje 126, 135
 Serviceerhverv 140
 Sherman Anti-Trust Act 83
 Skat 22, 44, 132-135
 Skattefordele 55
 Skattepolitik 36
 Skattereform af 1903 133, 135
 Skibe 147
 Skibsbyggeri 148
 Skibsfartsbalance 108
 Skibsfartslistre 108
 Skillemønt 118
 Skjult arbejdsløshed 100f.
 Skolastikken 20f.
 Skotøj 60
 Skrue 105
 Skruebrækker 105
 Skånemarkedet 113
 Slagterier 78
 Smugleri 113
 Socialdemokrater 106
 Socialhistorie 14-16, 18
 Socialisering 50, 55, 85

- Socialisme 27, 49, 69
 Socialpolitik 17, 30, 32
 Sociologi 15f., 156
 Sognesparekasser 126f.
 Sortbørs 93f., 136
 South Sea bubble 66
 Sovchoser 52
 Sovnarkhoser 54-56
 Sparekasselov 127
 Sparekasser 126f.
 Sparsommelighed 22
 Sporvogne 80
 Sprog 15
 Spædbørnsdødelighed 152
 Stahlwerksverband 81
 Standardvarer 91, 129f.
 Stationært samfund 30
 Statisk økonomi 95f.
 Statistik 11
 Statistisk metode 10
 Statsbrug 52
 Statsdirigering, se også planøkonomi,
 30-32, 39
 Statshandel 116f.
 Statslån 44
 Statussymboler 33
 Sterile erhverv 24
 Sterling 120
 Stockholmsskolen 36
 Stordrift 41, 82, 117
 Strejke 70, 105-107
 Strukturarbejdsløshed 99, 101, 103
 Strømtolden 113
 Støvsuger 148
 Stål 148
 Stålkartel 81
 Stålfabrikation 81, 147
 Subsidier 116, 136
 Sundtolden 113
 Svende 58, 105
 Svendegilder 58
 Symaskiner 148
 Sympatistrejke 106
 Syndikalisme 107
 Syvårsplan 50, 52
 Sæsonarbejdsløshed 99, 101
 Sæsonsvingninger 141, 145
 Sæsonudjævning 88
 Sølv 118f., 121
 Søndagsarbejde 97
 Tableau Economique 48
 Take off 153f.
 Takstsystem 93
 Teknikhistorie 19
 Tekniske skoler 60
 Teknologisk arbejdsløshed 99
 Tekstil 147
 Tekstilindustri 40
 Tendensielle fald (profitraten) 29, 142
 Terminforretning 130f.
 Tidsskrifter 18f.
 Tidsstudier 39
 Tidsånd 15
 Tjenestemænd 107
 Tobaks- og spiritusmonopol 80
 Told 21f., 24, 100, 110-115, 133
 Toldforening 111
 Toldpolitik 32, 110-115
 Toldregnskaber 108
 Transaktionsbehov 138
 Trapezit 122
 Trassat 120
 Trassent 120

- Trend 141, 145
 Trust 81-83
 TV 92
 Tyveårsplan 50
 Tømrerstrejke 105
- Uddannelse 54, 59, 153, 156
 Udenrigshandel 21
 Udførselstold 113
 Udviklingslande 17, 77, 117, 137f.,
 150, 153f., 156
 Ufaglærte 55
 U-lande, se udviklingslande
 Underbudgettering 102f.
 Underkonsumtionsteori 143
 Underudviklet økonomi 51
 Ungdomsarbejdsløshed 103
 Ungkarleskat 22
 Urbanisering 152
 Urindustri 40
 Utopiske socialister 27
- Valuta 110, 116
 Valutakurser 119-121
 Valutarestriktioner 114
 Vandkraft 152
 Vareafgifter 110
 Varebørs 130
 Vareknaphed 94
- Variable omkostninger 142
 Vejanlæg 22f.
 Vejledende priser 94
 Veksel 120f., 129
 Vekselkurs 120f.
 Versaillesfreden 35
 Vilde strejker 106
 Vinterbyggeri 101, 141
 Vækst 13, 17, 53, 150-156
 Vækstrate 53, 151
 Værdilære 28
- Wirtschafts- und Sozialgeschichte 14
- Zusammenbruchstheorie 29
- Ædle metaller 21
- Økonomiske menneske 31
 Økonomisk retfærdighed 20
 Økonomisk vækst 13, 17, 53, 150-156
 Øltakster 93
 Øresundstold 113
 Østrigske skole 33
 Øvre guldpunkt 119
- Åben bod 74
 Åger 21

TILFØJELSER TIL LITTERATURHENVISNINGERNE

Retfærdige priser:

I afhandlingen "The Concept of the Just Price" (The Journal of Economic History XVIII, 1956, s. 418-438) kritiserer Raymond de Roover den hidtidige forskning for, at den efter hans opfattelse for stærkt har lagt vægt på begrebet den retfærdige pris - både når det gælder skolastisk teori og middelalderens økonomiske politik. Til afhandlingen knytter sig to diskussionsindlæg.

Karl Marx:

David Horowitz (red.): Marx och den moderna nationalekonomi (Raben & Sjögren, 1970) rummer en række afhandlinger, der lægger vægt på at vise Marx' betydning for den nutidige, videnskabelige økonomi.

Frederick Taylor og scientific management:

Sudhir Kakar: Frederick Taylor. (MIT Press, Cambridge, Mass., 1970).

Sovjetunionens økonomiske system:

Alexander Baykov: The Development of the Soviet Economic System (Cambridge University Press, London, 1970).

Konkurrencebegrænsning:

En analyse - ud fra marxistiske synspunkter - af monopoldannelser i USA er Paul A. Baran & Paul M. Sweezy: Monopoly Capital (1966, norsk overs. Monopolkapitalismen 1-2, Pax Forlag, 1971).

Betalingsbalance, valutakurser og guldfod samt handelspolitik efter 2. verdenskrig:

J. Ørstrøm Møller: Det internationale betalingssystem (1969).

Banker:

Vincent P. Carosso: Investment Banking in America (Harvard University Press, Mass., 1970). - Bertrand Gille: La Banque en France au XIXe Siecle (Librairie Droz, Geneve 1970). Bertrand Gille: Histoire de la Maisson Rothschild. 1-2. (Librairie Droz, Geneve, 1965-67).

Siden 1968 kommer et specielt bankhistorisk tidsskrift: Revue Internationale d'Histoire de la Banque (Librairie Droz, Geneve).

Kriser:

Maurice Flamant & Jeanne Singer-Kérel: Modern Economic Crises (London 1970, udv. udg. af den franske original fra 1968); bogen er på 125 sider og behandler tiden 1815-1967. - Charles Hoffmann: The Depression of the Nineties (Greenwood Publishing Corp., Westport, Conn. 1970); hovedvægten er lagt på USA og på 1893-97, men udblik tilbage til 1869 og frem til 1910.